

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

Н. Ю. Сакара

**Проблема доступності правосуддя
у цивільних справах**

Монографія

Харків
«Право»
2010

ББК 67.9(4 УКР)711

С 15

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 19.12.08 р.)*

Рецензенти:

В. А. Кройтор – кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри цивільного права та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ МВС України;

М. В. Руденко – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правосуддя Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Сакара Н. Ю.

С 15 Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія / Н. Ю. Сакара. – Х. : Право, 2010. – 256 с.

ISBN 978-966-458-139-1

У монографії досліджено процесуальний аспект доступності правосуддя у цивільних справах як стандарту справедливого судочинства. Проаналізовано історичні та концептуальні витoki проблеми доступності правосуддя, процес її інституалізації. З урахуванням практики Європейського суду з прав людини щодо застосування п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод проведено структурну характеристику доступності правосуддя у цивільних справах та розкрито зміст її складових. Сформульовано пропозиції щодо подальшого вдосконалення чинного законодавства України.

Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів юридичних вищих навчальних закладів, практичних працівників.

ББК 67.9(4 УКР)711

ISBN 978-966-458-139-1

© Сакара Н. Ю., 2010

© «Право», 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	5
--------------------	---

РОЗДІЛ 1 ДОСТУПНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

1.1. Доступність як стандарт правосуддя: генезис та зміст	9
1.2. Модель цивільного судочинства та проблема його доступності.....	47
1.3. Структурна характеристика доступності правосуддя у цивільних справах.....	71

РОЗДІЛ 2 ЗАГАЛЬНІ УМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

2.1. Обсяг судового захисту та доступність правосуддя	92
2.2. Належна судова процедура як елемент доступності правосуддя у цивільних справах	123
2.3. Захист громадського інтересу в цивільному судочинстві	142
2.4. Розумні строки судового розгляду як елемент доступності правосуддя у цивільних справах.....	166

РОЗДІЛ 3 ФОРМИ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

3.1. Право бідності як елемент доступності правосуддя у цивільному судочинстві	196
--	-----

3.2. Інститути захисту прав інших осіб як елемент доступності правосуддя у цивільному судочинстві	220
ВИСНОВКИ	250

ВСТУП

Відповідно до ст. 1 Конституції Україна є правовою державою, тобто державою, що заснована на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, верховенстві права, взаємній відповідальності людини і держави. Обов'язковим атрибутом такої держави є незалежна судова влада, формою здійснення якої є правосуддя, що забезпечує захист та поновлення прав і свобод людини і громадянина.

Визначальним критерієм оцінки ефективності судової влади та правосуддя в правовій державі є доступність судового захисту прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб. Конституція України у цьому відношенні закріпила право на судовий захист як необмежене та невідчужуване право. Це право набуло свого безпосереднього відображення в Конституції України, яка в ч. 1 ст. 55 закріпила, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Частина 2 ст. 124 Конституції України передбачила, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

17 липня 1997 р. Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція) від 4 листопада 1950 р.¹ і в такий спосіб взяла на себе зобов'язання гарантувати права, закріплені в ній, та визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини з питань тлумачення й застосування цієї Конвенції. Пункт 1 ст. 6 Конвенції серед конвенційних прав, які повинні гарантуватися

¹ Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – С. 270.

державами, закріплює право кожного при визначенні його цивільних прав або обов'язків на справедливий публічний розгляд справи протягом розумного строку незалежним та безстороннім судом, створеним на підставі закону. Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України положення Конвенції є частиною національного законодавства України, тобто суди під час розгляду та вирішення справ повинні застосовувати конвенційні норми. Крім того, ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»¹ зобов'язує суди застосовувати під час розгляду справ Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Європейський суд з прав людини, розглядаючи справи щодо порушення права на справедливий судовий розгляд, тлумачить зазначену статтю як таку, що не лише містить детальний опис гарантій, наданих сторонам у цивільних справах, а й захищає, у першу чергу, те, що дає можливість практично користуватися такими гарантіями, — доступ до суду. Таким чином, Україна як учасниця Конвенції повинна створювати умови щодо забезпечення доступності правосуддя.

Враховуючи те значення, яке має право на справедливий судовий розгляд справи протягом розумного строку в демократичному суспільстві, Європейським судом накопичена практика застосування п. 1 ст. 6 Конвенції. Вона потребує глибокого дослідження з метою теоретичної розробки концепції доступності правосуддя, втілення міжнародних стандартів справедливого судочинства у судову практику, тим більше, що вже мають місце численні звернення громадян України зі скаргами до Європейського суду з прав людини та рішення Європейського суду з прав людини, винесені проти України, з приводу порушення права на справедливий судовий розгляд під час розгляду цивільних справ національними судами. Крім того, у Концепції вдосконалення судочинства

¹ Офіц. вісн. України. – 2006. – № 12. – Ст. 792. – С. 16.

для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, затвердженій Указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006¹, передбачено, що подальший розвиток правосуддя в Україні має бути спрямований на утвердження верховенства права через забезпечення: доступності правосуддя, справедливої судової процедури, незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів, юридичної визначеності, однакової судової практики і відкритості судових рішень; ефективності судового захисту.

Цивільний процесуальний кодекс України 2004 р. (надалі — ЦПК) у ст. 1 закріплює, що завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Частина 1 ст. 157 ЦПК передбачає, що суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі, про стягнення аліментів — одного місяця. Наведені норми підтверджують, що на національному рівні був зроблений крок до того, щоб певним чином відтворити норми Конвенції щодо права на справедливий судовий розгляд.

У науковому відношенні проблема доступності правосуддя у цивільних справах досліджувалася в Європі в межах руху «Доступ до правосуддя», який виник у 60-х рр. ХХ ст. з метою зробити судовий захист прав більш ефективним. У країнах загального права зазначена проблема виникла значно раніше і знайшла свій відбиток у доктрині належної правової процедури. У теорії цивільного процесуального права країн Східної Європи, і, в тому числі, України проблема доступності правосуддя привернула до себе увагу лише останнім часом, і хоча в літературі мали місце окремі публі-

¹ Офіц. вісн. України. — 2006. — № 19. — Ст. 1376. — С. 23.

кації, однак концептуальних досліджень цієї проблеми не було. При цьому найбільшого вивчення здобув організаційний аспект доступності правосуддя, в межах якого головна увага приділялася питанням побудови судової системи, надання безоплатної юридичної допомоги малозабезпеченим особам, фінансування, матеріально-технічного забезпечення. Доступність правосуддя щодо реалізації права на справедливий судовий розгляд у цивільному процесі не досліджувалася, що й стало причиною вибору даної теми дослідження.

Автор висловлює щирі вдячність за допомогу колективу кафедри цивільного процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, а також своєму науковому керівнику кандидату юридичних наук, професору В. В. Комарову.

РОЗДІЛ 1

ДОСТУПНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

1.1. Доступність як стандарт правосуддя: генезис та зміст

Проблема доступності правосуддя має свої історичні та концептуальні витoki, а ідея доступності правосуддя та її теоретичні інтерпретації розвивалися протягом тривалого часу. Доступ до правосуддя за словами основоположників руху «Доступ до правосуддя» М. Каппеллетті та Б. Гарта неможливо легко визначити, однак вони відзначили, що мова йде про дві основні цілі правової системи як такої, за допомогою якої люди можуть відстояти свої власні права та вирішити суперечки під загальним заступництвом держави. По-перше, система має бути однаково доступною для всіх і, по-друге, це повинно вести до результатів, які є індивідуально і соціально справедливими»¹.

Доступність правосуддя була однією з тем наукового обговорення російських процесуалістів у ХІХ ст. та на початку ХХ ст. Перш за все вона розглядалася в суто економічному сенсі та зводилася до визнання права бідності, яке звільняло від несення судових витрат. Порядок визнання права бідності регулювався безпосередньо Статутом цивільного судочинства 1864 р. (статті 880–890)². У такому самому контексті це

¹ Cappelletti, M. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report [Text] / M. Cappelletti, B. Garth // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 6.

² Устав гражданского судопроизводства с объяснениями по решениям гражданского кассационного департамента и общественного собрания кассационное и I и II Департаментов правительствующего сената [Текст] : сост. А. Л. Боровиковский. – 6-е изд., испр. и доп. П. Н. Гусаковский. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1908. – С. 635–636.

питання коментувалося й висвітлювалося в юридичній літературі того часу¹.

Разом з тим ця проблема також пов'язувалася з правовими умовами, що забезпечують безстороннє, «правильне» та рівне для всіх судочинство, швидкий розгляд справ, спрощення й уніфікацію судової системи, введення так званого «єдиного суду», тобто суду, який існуватиме замість різноманітних типів судів з різною компетенцією і до якого зможе звернутися будь-яка особа незалежно від свого соціального становища, територіального наближення суду до населення². Як зазначав Є. В. Васьковський, одна з вимог, яка має бути пред'явлена до цивільного процесу, полягає в зручності його для осіб, які позиваються, і суду. Порядок судочинства має бути таким, щоб громадянин, який потребує захисту свого права, міг швидко й легко отримати його, і в той же час, щоб суд, до якого громадянин

¹ Малышев, К. Курс гражданского судопроизводства [Текст] / К. Малышев. – СПб. : Тип. Стасюлевича, 1874. – Т. 1. – С. 125–133; Васьковский, Е. В. Курс гражданского процесса [Текст] / Е. В. Васьковский. – М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1913. – Т. 1. – С. 473–478; Яблочков, Т. М. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст] / Т. М. Яблочков. – 2-е изд., доп. – Ярославль : Книгоиздательство И. К. Гассанова, 1912. – С. 160–161; Нефедьев, А. Е. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст] / А. Е. Нефедьев. – М. : Univ. тип., 1904. – С. 128–129; Энгельман, И. Е. Курс гражданского судопроизводства [Текст] / И. Е. Энгельман. – 3-е изд. испр. и доп. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. – С. 183–187.

² Васьковский, Е. В. Курс гражданского процесса [Текст] / Е. В. Васьковский. – М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1913. – Т. 1. – С. 45–48; 104–105; 274; 465–473; Яблочков, Т. М. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст] / Т. М. Яблочков. – 2-е изд., доп. – Ярославль : Книгоиздательство И. К. Гассанова, 1912. – С. 19, 23; Нефедьев, А. Е. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст] / А. Е. Нефедьев. – М. : Univ. тип., 1904. – С. 9, 21; Гордон, В. М. Система русского гражданского судопроизводства [Текст] : конспект лекций / В. М. Гордон. – Вып. 1-й. – Ярославль : Тип. Губерн. Правления, 1902. – С. 29–30; Энгельман, И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства [Текст] / И. Е. Энгельман. – 3-е изд., испр. и доп. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. – С. 41.

звернувся, був спроможний без зайвих зусиль задовольнити його вимоги. Чим коротший шлях від подання позову до судового рішення, тим процес досконаліший¹. Окрім цього, вчений зауважував, що зручність провадження порівняно з правильністю рішень має другорядне значення. Процес, у якому справи вирішувалися б швидко та легко, але неправильно, не мав би для громадян жодної цінності. Вони б намагалися уникнути звернень до суду та застосовували б інші способи вирішення спорів: третейськими судами, мировими угодами, самоуправством². Енгельман І. Є. зазначав, що до інтересів держави входить турбота про створення процесу, який би рівною мірою забезпечував правовий захист кожній простій людині та високопоставленому посадовцю, більш заможному та менш заможному. Тільки за таких умов громадяни сприйматимуть суд як установу, що сприяє охороні загального блага і, в тому числі, їх цивільних прав³. Рязановський В. О. навіть виділяв принцип доступності суду для населення, до якого включав достатню кількість суддів, тобто наближеність суду до населення, здійснення судочинства зрозумілою для населення мовою, дешевиною процесу⁴.

Дослідження певних елементів проблеми доступності правосуддя також можна знайти у теорії та судовій практиці країн загального права і насамперед у рішеннях Верховного Суду Сполучених Штатів Америки, де приділялася особлива увага поняттю «справедливого судового розгляду» і був сфор-

¹ Васьковский Е. В. Курс гражданского процесса. – М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1913. – Т. 1. – С. 360–361.

² Там само. – С. 361.

³ Энгельман, И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства [Текст] / И. Е. Энгельман. – 3-е изд., испр. и доп. – Юрьеве : Тип. К. Матисена, 1912. – С. 42.

⁴ Рязановский, В. А. Единство процесса [Текст] : учеб. пособие / В. А. Рязановский. – М. : Издательский Дом «Городец», 2005. – С. 38.

мульований принцип належної правової процедури¹, який походить безпосередньо з концепції верховенства права та загальноприйнятих стандартів справедливості, що існують у країнах загального права. Слід, однак, зазначити, що більшість справ щодо процесуальної справедливості, розглянутих Верховним Судом, були пов'язані з правами осіб, яких звинувачували у вчиненні злочинів, а не осіб, які намагалися отримати право на розгляд цивільної справи судом першої інстанції. Це пояснюється тим, що в американській системі судовий шлях не є зазвичай єдиним легальним засобом вирішення спорів між громадянами. Тому суд рідко розглядав справи щодо «доступу» до суду в аспекті процесуальної справедливості. Однак у справі Бодді проти штату Коннектикут, у якій оскаржувалася вимога сплатити судові витрати у справі про розлучення на тій підставі, що це обмежує принцип процесуальної справедливості, Верховний Суд Сполучених Штатів Америки визнав, що право «доступу» до суду для отримання розлучення пов'язане з основним інститутом громадського життя, основного союзу між людьми. Тому принцип процесуальної справедливості, основним елементом якого є в деяких ситуаціях право «доступу» до суду, має застосовуватися².

Активне вивчення проблеми доступності правосуддя розпочалося в межах всесвітнього руху «Доступ до правосуддя», який виник у Європі у 60-х рр. XX ст. з метою зробити судовий захист прав осіб більш ефективним. Як зазначав один з учасників руху І. Джекоб, «потреба у доступі до правосуддя ... є подвійною: по-перше, ми повинні гарантувати, що права громадян визнаються й ефективно реалізуються, бо інакше вони не будуть реальними, а лише ілюзорними; і, по-друге,

¹ Гольдман, Р. Верховный суд США о гражданских правах и свободах [Текст] / Р. Гольдман, Э. Леонтовська, С. Франковські. – Варшава : БЕГА, 1997. – С. 22–23, 25–27, 222–224.

² Там само. – С. 223–224.

ми повинні бути здатними правові суперечки, конфлікти та скарги, які неминуче виникають у суспільстві, вирішити спокійним шляхом за допомогою правосуддя, щоб сприяти гармонії та миру в суспільстві...»¹.

У межах зазначеного руху проблема послідовно розглядалася вченими-процесуалістами у трьох основних напрямках, які за визначенням засновників руху М. Каппеллетті та Б. Гарта отримали назву «хвилі»².

«Перша хвиля» була націлена головним чином на полегшення доступу до правових інститутів представників соціально незахищених, бідних верств населення. У межах цієї «хвилі» також досліджувалися питання судових витрат та механізмів, за допомогою яких можна було зменшити вартість судового розгляду в офіційних державних судах. «Друга хвиля» пов'язувалася з вирішенням проблем представництва групових та колективних (розкиданих) інтересів у справах споживачів та у справах, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища. «Третя хвиля» реформи та наукових досліджень була продовженням перших двох і стала реакцією на певне розчарування, викликане повільним вирішенням проблеми розширення можливостей «доступу до права». Це змусило реформаторів звернути свою увагу на процедури, які повинні полегшити розгляд певних категорій справ у судах, у тому числі розробку альтернативних процедур, які можуть замінити судовий розгляд справи³. Ця остан-

¹ Jacob, H. Access to Justice In England [Text] / H. Jacob // Access to Justice. – Milan. – 1979. – Vol. 1. – P. 419.

² Cappelletti, M. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report [Text] / M. Cappelletti, B. Garth // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 21–54.

³ Блакенбург, Э. Юристы и правовые инновации в Германии и США (сравнительный анализ) [Текст] / Э. Блакенбург // Государство и право. – 1997. – № 5 – С. 101; Cappelletti, M. Access to Justice and the Welfare State: An Introduction [Text] / M. Cappelletti, B. Garth // Access to Justice and the Welfare State. – Firenze, 1981. – P. 4.

ня «хвиля» отримала назву «підхід доступу до правосуддя»¹.

Таким чином, у межах руху «Доступ до правосуддя» вади та недоступність правосуддя пов'язувалися, по-перше, з перешкодами матеріального характеру, які не дають можливість бідним верствам населення звернутися за захистом своїх прав до суду (високі судові витрати, неможливість звернення за допомогою до адвоката тощо); по-друге, з відсутністю спеціальних процедур, які б давали можливість ефективно захищати права й інтереси не окремої особи, а певної групи, колективу, яких неможливо персоніфікувати на момент порушення справи в суді; по-третє, зі складністю, дорожнечою судочинства та дуже повільним розглядом справ у судах, необхідністю спрощення цивільного судочинства, введення спеціальних альтернативних процедур для вирішення певних категорій справ.

Доступність цивільного судочинства розглядалася радянськими вченими-процесуалістами як принцип цивільного судочинства². Уперше поняття та зміст цього принципу

¹ Cappelletti, M. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report [Text] / M. Cappelletti, B. Garth // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 49.

² Семенов, В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства [Текст] / В. М. Семенов. – М. : Юрид. лит., 1982. – С. 61, 63, 110–117; Советский гражданский процесс [Текст] : учебник / под ред. К. И. Комисарова и В. М. Семенова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрид. лит., 1988. – С. 34, 52–53; Гурвич, М. А. Принципы советского гражданского процессуального права (система и содержание) [Текст] / М. А. Гурвич // Сов. государство и право. – 1974. – № 12. – С. 22–24; Советский гражданский процесс [Текст] : под ред. проф. М. К. Треушникова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1989. – С. 41; Давиденко, Г. И. Рассмотрение гражданских дел [Текст] / Г. И. Давиденко. – К. : Политиздат Украины, 1985. – С. 8; Салищева, Н. Г. Гражданин и административная юстиция в СССР [Текст] / Н. Г. Салищева. – М. : Наука, 1970. – С. 45; Заворотько, П. П. Виконання судових рішень в Українській РСР [Текст] (Іст.-прав. нарис) / П. П. Заворотько, В. П. Пастухов. – К. : Вища шк., Вид-во при Київ. ун-ті, 1973. – С. 129–131; Заворотько, П. П. Процессуальные гарантии исполнения судебных решений [Текст] / П. П. Заворотько. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 263.

обгрунтував В. М. Семенов, який відносив доступність судового захисту прав та інтересів до специфічних галузевих принципів і вважав, що це забезпечена державою можливість будь-якої зацікавленої особи звернутися в порядку, встановленому цивільним процесуальним законом, до суду за захистом своїх прав та інтересів і відстоювати їх у судовому процесі. На думку вченого, принцип доступності судового захисту був сформульований у статтях 5 і 6 Основ цивільного судочинства, але вираження і вплив його виявлявся в різних нормах та інститутах цивільного процесуального права. Аналіз законодавства, судової практики та юридичної літератури дозволив В. М. Семенову виділити такі положення принципу доступності судового захисту:

а) право на звернення до суду за судовим захистом, що включає право: на звернення з позовом — у справах позовного провадження; зі скаргою — у справах, що виникають з адміністративно-правових відносин; із заявою — у справах окремого провадження;

б) право на звернення до суду має будь-яка особа, заінтересована в отриманні судового захисту. Закон розглядає юридичну заінтересованість у судовому захисті прав та інтересів як загальну умову виникнення самого права конкретної особи на звернення до суду. За змістом ст. 5 Основ, юридичну заінтересованість особи, яка звертається до суду, слід розуміти не лише в матеріально-правовому, але й у процесуальному сенсі;

в) підстави процесуального інтересу до справи можуть бути різними: матеріально-правова заінтересованість сторони спірного правовідношення; посадові обов'язки прокурора виступати на захист прав певної особи або інтересів держави; службовий обов'язок органів державного управління захищати інтереси певних осіб; право громадянина у передбачених законом випадках захищати інтереси інших осіб шляхом порушення справи в суді;

г) здійснення принципу доступності судового захисту в цивільному судочинстві закон пов'язує з порушенням чи оспорюванням суб'єктивних прав (ст. 5 Основ). При цьому порушення прав та інтересів може бути не лише дійсним, а й таким, що передбачається.

д) принцип доступності судового захисту виражається у всій повноті процесуальних прав особи, яка звертається до суду; широкі та різноманітні процесуальні права заінтересованих осіб забезпечують їм можливість активно брати участь у доказуванні справи, відстоюванні своїх інтересів на всіх стадіях цивільного судочинства у справі¹.

Гурвич М. А. виділяв принцип «доступності процесу, національної мови судочинства» і відносив його до загальних принципів, дія яких поширюється на весь процес, на всі його стадії і сторони, що характеризував демократизм цивільного процесу. Доступність цивільного процесу означала дійсну (тобто не тільки формальну), створену для кожного громадянина й організації можливість користуватися судовим захистом і тими правами, які для цього їм надані. Окрім того, вчений зазначав, що доступність процесу часто визначальною мірою залежить від розміру судових та інших витрат, з якими пов'язане звернення до суду за захистом та ведення справи².

Логінов П. В. відносив принцип доступності судового захисту прав і охоронюваних законом інтересів до принципів, що визначають функціональну діяльність суду з від-

¹ Семенов, В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства [Текст] / В. М. Семенов. – М. : Юрид. лит., 1982. – С. 110–112; Советский гражданский процесс [Текст] : учебник : под ред. К. И. Комисарова и В. М. Семенова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрид. лит., 1988. – С. 52–53.

² Гурвич, М. А. Принципы советского гражданского процессуального права (система и содержание) [Текст] / М. А. Гурвич // Сов. государство и право. – 1974. – № 12. – С. 22, 24; Гурвич, М. А. Право на иск [Текст] / М. А. Гурвич. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1949. – С. 45.

правлення правосуддя. Зміст цього принципу виражається в забезпеченні державою можливості будь-якій заінтересованій особі звернутися в установленому законом порядку до суду за захистом порушеного чи оспорюваного права, а також охоронюваного законом інтересу. Відмова від права на звернення до суду недійсна (ст. 5 Основ). Окрім того, на думку вченого, принцип доступності судового захисту виражається в широких і різноманітних процесуальних гарантіях зацікавлених осіб, що забезпечують їм реальну можливість активно брати участь у захисті прав протягом усього процесу — від порушення справи до виконання судового рішення. Реалізація цих гарантій покладає на суд обов'язок роз'яснення сторонам їх прав та обов'язків, оскільки використання громадянами прав і свобод у будь-якій сфері діяльності суспільства і держави, в тому числі й у сфері правосуддя, не повинна наносити шкоду інтересам суспільства і держави, правам інших громадян (ст. 39 Конституції СРСР)¹.

Іванов О. В. не відносив доступність судового захисту до принципів цивільного судочинства. Розкриваючи основні риси радянського цивільного судочинства, автор писав, що важливою рисою цивільного судочинства є доступність його для громадян. Вона, на думку вченого, виявляється в цілому ряді положень процесуального закону: у встановленні права будь-якої особи звернутися до суду за захистом права без будь-яких обмежень; у низьких розмірах витрат, що, як правило, не перешкоджають зверненню до суду; у можливості ведення справи в суді як особисто, так і через представника; у встановленні коротких строків розгляду цивільних справ та ін. Будь-який громадянин, який вважає, що належне йому право кимось порушене або оспорене, може звернутися до суду за захистом і в такий спосіб по-

¹ Советский гражданский процесс [Текст] / под ред. проф. М. К. Треушникова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1989. – С. 41.

рушити цивільну справу, розпочати діяльність суду щодо розгляду та вирішення заявленого цим громадянином правового спору. Громадянину може бути відмовлено в прийнятті позовної заяви лише в окремих випадках, коли в силу прямої вказівки справа не може розглядатися в даному суді або в судових установах взагалі¹. Цей погляд також поділяли Є. Ф. Мельник², І. Ходаковський³ та інші.

Кожухар О. Н., виходячи з основоположних конституційних принципів і положень цивільно-процесуального законодавства, що відображали соціальну справедливість, демократизм і гуманізм права, виділяв доступність судового захисту прав і законних інтересів як головну гарантію забезпечення права на судовий захист поряд з такими гарантіями, як: швидкість судового розгляду та вирішення справ; невеликі судові витрати на ведення справи у суді; надання з боку суду допомоги зацікавленим особам у здійсненні їх прав; право на оскарження рішення суду; перегляд судових рішень та інших постанов у порядку нагляду або за нововиявленими обставинами; забезпечення захисту прав сторін у виконавчому провадженні та повага особистої гідності боржника й інші. Учений зазначав, що доступність судового захисту забезпечується, в першу чергу, існуванням узгодженої системи судів та покладенням на них функції захисту прав і законних організацій, і головним чином створенням народних судів (районних та міських), які в цей час розглядають за першою інстанцією майже всі цивільні справи⁴.

¹ Иванов, О. В. Права граждан при рассмотрении гражданских дел [Текст] / О. В. Иванов. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 20–21.

² Мельник, Є. Ф. Касаційне оскарження судових рішень у цивільних справах [Текст] / Є. Ф. Мельник. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 142.

³ Ходаковський, І. Розв'язання цивільних спорів [Текст] / І. Ходаковський. – К. : Політвидав України, 1974. – С. 14.

⁴ Кожухар, А. Н. Право на судову захисту в искомому виробництві [Текст] / А. Н. Кожухар. – Кишинев : Штиинца, 1989. – С. 36.

У сучасній літературі також поширене уявлення, що доступність правосуддя є принципом цивільного судочинства. Так, В. В. Ярков стверджує, що цей принцип являє собою таке правило, відповідно до якого будь-яка зацікавлена особа вправі звернутися в порядку, передбаченому законом, до суду за захистом прав й інтересів та відстоювати їх у судовому процесі. Основними елементами даного принципу є такі: 1) можливість кожної особи звернутися відповідно до ст. 46 Конституції РФ за судовим захистом до відповідного компетентного суду; 2) доступність судового захисту виражається також у наявності у сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, широких процесуальних прав і покладанні на суд обов'язку сприяти їм у їх здійсненні; 3) доступність судового захисту пов'язана з вичерпним регулюванням у цивільному процесуальному законодавстві переліку підстав для зупинення провадження у справі, закриття провадження у справі або залишення заяви без розгляду. Доступність судового захисту пов'язана з широкою можливістю касаційного оскарження судового рішення, в участі сторін у реальному виконанні судових рішень на стадії виконавчого провадження¹.

Сидоренко В. М. зазначає, що принципом доступності правосуддя є забезпечена законом можливість безперешкодно звернутися до суду за захистом своїх прав та отримати судовий захист. Дія принципу доступності правосуддя в цивільному й арбітражному процесі, на думку автора, спрямована на зведення до мінімуму істотних обмежень в отриманні судового захисту прав зацікавлених осіб. Він обґрунтовує, що принцип доступності правосуддя за сферою своєї дії є між-

¹ Решетникова, И. В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России [Текст] / И. В. Решетникова, В. В. Ярков. – М. : Норма, 1999. – С. 106–107; Решетникова, И. В. Гражданский процесс [Текст] / И. В. Решетникова, В. В. Ярков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма (Изд. группа Норма-Инфра·М), 2002. – С. 20–21.

галузевим принципом. Цей принцип поширює свою дію на всі види проваджень: цивільне, адміністративне, кримінальне та конституційне¹.

Марочкін І. Є. виділяє принцип доступності судового захисту прав і одночасно зазначає, що національне правосуддя вважається доступним, якщо відповідає певним міжнародно-правовим стандартам доступу до правосуддя. Найважливішими елементами розглядуваного принципу є: а) можливість будь-якої особи на підставі ст. 55 Конституції України звернутися за судовим захистом до відповідного компетентного суду України. Це право виражено в аспекті загального дозволяння: за необхідності кожний громадянин вправі звернутися за судовим захистом; б) обов'язок судді прийняти справу до свого розгляду. У випадку, якщо справа непідсудна цьому суду, суддя зобов'язаний підказати громадянину компетентну судову інстанцію; в) наявність учасників судочинства, гарантованих законом і забезпечених судом процесуальних прав. Під доступністю правосуддя вчений пропонує розуміти нормативно закріплену і реально забезпечену можливість безперешкодного звернення до суду за захистом своїх прав².

Власов А. А., виділяючи принцип вільного доступу до правосуддя, дає визначення самому явищу «доступності правосуддя» як наявності інституційних і процесуальних гарантій, що забезпечують права потенційних учасників процесу

¹ Сидоренко, В. М. Принцип доступности правосудия и проблемы его реализации в гражданском и арбитражном процессе [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / В. М. Сидоренко; [Урал. гос. юрид. акад.]. – Екатеринбург, 2002. – С. 7–8.

² Марочкін, І. Є. Доступність правосуддя [Текст] / І. Є. Марочкін // Проблеми законності. – Вип. 58. – X. : НЮАУ, 2003. – С. 126–127; Марочкін, І. Є. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації [Текст] // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф. 18–19 квіт. 2002 р. м. Харків. – К. ; X. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 32–33.

«отримати справедливе правосуддя». На сьогодні автор виділяє такі найактуальніші аспекти принципу вільного доступу до правосуддя:

- забезпечення достатньої кількості судів і суддів;
- спрощення та диференційованість судової процедури;
- забезпечення кваліфікованої юридичної допомоги, що надається професійними юристами;
- забезпечення існування безоплатного правосуддя для найбідніших прошарків населення¹.

Абросимова Є. Б. зазначає, що поряд з принципом незалежності судової влади принцип вільного доступу до правосуддя складає основу сучасної концепції справедливості або належного правосуддя. Сутність зазначеного принципу полягає у відсутності надзвичайних, необґрунтованих правових і практичних перешкод для розгляду справи в суді. Основними елементами принципу доступу до правосуддя, на думку вченого, виступають:

- 1) суб'єктивний (свобода та рівність доступу всіх суб'єктів права до суду);
- 2) компетенційний (універсальність компетенції суду в предметному, територіальному та темпоральному аспектах);
- 3) інституційний (правило ординарного суду та належного судді, в тому числі заборону на існування надзвичайних судів);
- 4) процесуальний (змагальність судової процедури)².

Погляд про те, що доступність правосуддя або доступність судового захисту є принципом, поділяють також М. Й. Ште-

¹ Власов, А. А. Проблемы эффективности и доступности правосудия в России [Текст] / А. А. Власов // Государство и право. – 2004. – № 2. – С. 14.

² Судебная власть [Текст] / под ред. И. Л. Петрухина. – М. : ТК Велби, 2003. – С. 241–242.

фан¹, Ю. М. Грошевий², С. Я. Фурса³, І. А. Приходько⁴,
І. В. Решетникова⁵, В. Ю. Мамницький⁶, В. А. Кройтор⁷,

¹ Штефан, М. Й. Цивільний процес [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / М. Й. Штефан. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К. : Ін Юре, 2001. – С. 41–42; Штефан, М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. Й. Штефан. – К. : Ін Юре, 2005. – С. 54–55.

² Грошевий, Ю. М. Реалізація принципу доступності правосуддя у побудові судової системи України [Текст] / Ю. М. Грошевий // Питання удосконалення судової системи України : матеріали наук.-практ. конф. ; ред. кол. : Ю. В. Баулін (гол. ред.) та ін. – Х. : Кроссруод, 2007. – С. 33–35.

³ Фурса, С. Я. Виконавче провадження в Україні [Текст] : навч. посіб. / С. Я. Фурса, С. В. Щербак. – К. : Атіка, 2002. – С. 43–44; Фурса, С. Я. Докази і доказування у цивільному процесі [Текст] : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Т. В. Цюра. (Сер.: Процесуальні науки). – К. : Фурса С. Я., КНТ, 2005. – С. 67.

⁴ Приходько, І. А. Доступність правосуддя в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы [Текст] / І. А. Приходько // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. І. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 14–15; Приходько, І. А. Доступність правосуддя в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы [Текст] / І. А. Приходько // Рос. судья. – 2001. – № 5. – С. 23.

⁵ Решетникова, І. В. Протокол судебного заседания через призму доступности судебной защиты [Текст] / І. В. Решетникова // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. І. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 295; Гражданский процесс [Текст] : учебник / отв. ред. проф. В. В. Ярков. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : ВолтерсКлувер, 2004. – С. 41–43.

⁶ Мамницький, В. Ю. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Ю. Мамницький. – Харьков, 1995. – С. 72; Мамницький, В. Ю. Всеобщая декларация прав человека и некоторые принципы гражданского процессуального права [Текст] / В. Ю. Мамницький // Права людини і правова держава (До 50-ї річниці Загальної декларації прав людини) : тези доп. та наук. повідом. наук. конф. проф.-виклад. складу 10–11 груд. 1998 р. у м. Харкові. – Х., 1999. – С. 113.

⁷ Кройтор, В. А. Гражданский процесс [Текст] : учеб. пособие / В. А. Кройтор. – Х. : Эспада, 2002. – С. 39–40; Кройтор, В. А. Стандарти Європейського Союзу в сфері цивільного судочинства і проблема доступу до правосуддя [Текст] / В. А. Кройтор, Т. В. Степаненко // Наук. зап. ХЕПУ, квіт. 2005 р. – № 1(2). – С. 65.

П. І. Шевчук¹, С. Є. Віцин², Р. Ф. Каллістратова³, О. М. Овчаренко⁴ та інші⁵.

¹ Шевчук, П. І. Доступ до правосуддя: сучасний стан і шляхи вдосконалення [Текст] / П. І. Шевчук // Адвокат. – 2000. – № 1. – С. 4; Шевчук, П. І. Питання про доступність правосуддя та правової допомоги потребує законодавчого вирішення [Текст] / П. І. Шевчук // Вісн. Верхов. Суду України. – 2000. – № 2 (18). – С. 40.

² Вицин, С. Е. Проблемы судоустройства и судопроизводства в правовом государстве [Текст] / С. Е. Вицин // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 42.

³ Каллистратова, Р. Ф. Доступность и эффективность правосудия в проектах ГПК и АПК [Текст] / Р. Ф. Каллистратова // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 104.

⁴ Овчаренко, О. М. Доступність правосуддя як принцип організації судової влади [Текст] / О. М. Овчаренко // Сучасні проблеми юридичної науки: стан і перспективи розвитку : тези доп. та наук. повідом. учасників наук. конф. молодих учених та здобувачів ; за ред. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2005. – С. 190–191; Овчаренко, О. М. Доступність та транспарентність як принципи організації і діяльності судової влади [Текст] / О. М. Овчаренко // Конституція України – основа побудови правової держави і громадянського суспільства : тези доп. та наук. повідом. учасн. всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та здобувачів (26–27 черв. 2006 р.) ; за заг. ред. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – С. 327; Овчаренко, О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / О. М. Овчаренко; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – С. 8.

⁵ Шерстюк, В. М. Право быть выслушанным и быть услышанным – принцип гражданского процессуального права [Текст] / В. М. Шерстюк // Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве ; под ред. М. К. Треушников. – М. : Издательский дом «Гордец», 2004. – С. 57; Гребенцов, А. М. Развитие хозяйственной юрисдикции в России [Текст] / А. М. Гребенцов. – М. : Норма, 2002. – С. 204; Чудиновских, К. А. Подведомственность в системе гражданского и арбитражного процессуального права / К. А. Чудиновских. – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 74; Туманова, Л. В. Некоторые вопросы обеспечения права на справедливое судебное разбирательство [Текст] / Л. В. Туманова // Современная доктрина гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства: теория и практика : сб. науч. статей. – Краснодар ; СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 53.

Деякі вчені, не намагаючись визначити сутність доступності правосуддя як певного явища, досліджують лише окремі її складові. Так, наприклад, М. С. Шакарян зазначає, що об'єктивними передумовами доступності правосуддя є такі, що відповідають потребам суспільних відносин: внутрішньо узгоджене процесуальне та пов'язане з ним матеріальне законодавство. Що ж стосується суб'єктивних передумов, то це наявність кваліфікованих виконавців, не лише суддів і судових виконавців, але й усіх інших працівників судів і служби виконавців. Доступність правосуддя визначається, перш за все, наявністю таких умов:

– гарантоване право на звернення до суду в чітко (ясно) встановленому порядку, що не допускає суб'єктивізму при застосуванні закону;

– наближення суду до населення;

– розумні судові витрати з правом неможливого бути звільненим від них;

– розумні строки розгляду та вирішення цивільних справ;

– науково обґрунтовані нормативи навантаження суддів;

– простота та зрозумілість процедури розгляду справи;

– гарантія юридичної допомоги тим, хто її потребує, безкоштовно¹.

Треушников М. К. звертає увагу на зв'язок доступності правосуддя та процесуальної форми. Так, учений стверджує, що для того щоб правосуддя було доступним, потрібен добрий процесуальний регламент порядку порушення справи, її розгляду та вирішення. Регламент, тобто процесуальна форма, встановлює, як громадяни або організації звертаються до суду, розкриваються можливості суду, визначаються судові

¹ Шакарян, М. С. Проблемы доступности и эффективности правосудия в судах общей юрисдикции [Текст] / М. С. Шакарян // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 61–62.

витрати, процесуальні дії сторін та інше¹. Абова Т. Є. знаходить зв'язок між доступністю правосуддя та винесенням законних та обґрунтованих, справедливих та розумних судових рішень та інших судових актів, посиленням активності суду в ході розгляду та вирішення справ; існуючою системою перегляду судових актів у наглядовій інстанції². Рассахатська Н. О. вважає, що спеціалізація цивільно-процесуальної діяльності та норм, що її регламентують, виступає фактором, який обумовлює ефективність і доступність відповідного порядку³. Гукасян Р. Є. зазначає, що доступність правосуддя означає можливість не лише ініціювати (порушити) справу, але й користуватися всіма процесуальними засобами, передбаченими процесуальним законодавством. У цьому аспекті доступність правосуддя має такий вигляд: а) доступність ініціювати (порушити) справу; б) доступність оскарження судового рішення (ухвали); в) доступність порушення перегляду судових постанов у порядку нагляду; г) доступність порушення перегляду судових постанов за нововиявленими обставинами. Доступність усіх вищеперелічених стадій і складає доступність правосуддя в цивільному судочинстві⁴.

¹ Треушников, М. К. Правовое регулирование гражданского процесса на отдельных его стадиях [Текст] / М. К. Треушников // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 110–111.

² Абова, Т. Е. Обеспечение юридическим и физическим лицам права на судебную защиту [Текст] / Т. Е. Абова // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 153–160.

³ Рассахатская, Н. А. Проблемы специализации гражданско-процесуальной деятельности [Текст] / Н. А. Рассахатская // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 212–217.

⁴ Гукасян, Р. Е. Доступность правосудия в различных стадиях процесса [Текст] / Р. Е. Гукасян // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 263–266.

Аналіз наведених вище поглядів дає можливість зробити висновок, що найпоширенішою є позиція, відповідно до якої доступність правосуддя розглядається як принцип цивільного процесу. При цьому, визначаючи сутність такого принципу, вчені пов'язують його або із забезпеченою державою можливістю будь-якої зацікавленої особи звернутися в порядку, встановленому цивільним процесуальним законом, до суду за захистом своїх прав й інтересів і відстоювати їх у судовому порядку, або з широкими і різноманітними процесуальними гарантіями зацікавлених осіб, що забезпечують їм реальну можливість активно брати участь у захисті прав протягом усього процесу. Однак, на наш погляд, з цим погодитися не можна.

По-перше, принципи цивільного процесуального права об'єктивні, знаходять своє нормативне закріплення в законі і є правовими вимогами, а не правовими можливостями або їх гарантіями на відміну від ординарних норм права. Як зазначає Г. А. Борисов, виведений та сформульований принцип набуває значення вимоги необхідної поведінки як соціального орієнтиру, в якому закладено в найбільш загальному вигляді зміст суспільно необхідної поведінки, та має більш загальний характер вимог, найвищу стабільність, визначає загальну лінію правового регулювання як безпосередньо, так і через правові норми та ін.¹ По-друге, кількість принципів, що складають систему, не може збільшуватися або зменшуватися довільно за бажанням того чи іншого вченого. Як справедливо вказувала свого часу Н. О. Чечина, постійні спроби введення до системи все нових і нових принципів, так само, як і розчленування тих, що вже існують, на частини може потягти за собою негативне ставлення до поняття принципів і призвести до розшарування їх об'єктивно існуючої системи. Легкість конструювання все нових і нових принципів небезпечна,

¹ Проблемы науки гражданского процессуального права [Текст] / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова ; под ред. проф. В. В. Комарова. – Харьков : Право, 2002. – С. 150.

в першу чергу, тим, що створює неправильне уявлення про нестабільність системи, тобто про можливість не лише введення нових принципів, але й знищення старих, про відмову від сталих відомих принципів¹. По-третє, у науці доведено, що як принципи не можуть бути визнані положення, які повторюють за змістом інші принципи або з них випливають². Доступність правосуддя, як зазначали О. Т. Боннер і В. В. Тихонович, є результатом дії низки принципів цивільного судочинства: диспозитивності, змагальності, процесуального рівноправ'я, усності, національної мови судочинства та інших³. Закріплення ж на конституційному та галузевому рівні права на звернення до суду за судовим захистом, з якого найчастіше й виводиться принцип доступності правосуддя в цивільних справах, означає лише, що держава бере на себе зобов'язання забезпечити кожній особі можливість звернутися до суду за захистом своїх прав, свобод та інтересів, а суд як орган державної влади уповноважений здійснювати функцію правосуддя, зобов'язаний відкрити провадження у справі та вчинити всі необхідні дії щодо надання такого захисту. Однак це не означає, що держава не може на рівні галузевого законодавства передбачати умови, додержання яких, унаслідок специфічності діяльності щодо здійснення правосуддя, а також особливостей цивільної процесуальної форми, є необхідним для реалізації зазначеного права. Окрім того, наявність складних і тривалих процедур судового розгляду може роби-

¹ Чечина, Н. А. Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права [Текст] / Н. А. Чечина // Избранные труды по гражданскому процессу. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – С. 499–500.

² Рожнов, О. В. Принцип оперативности в гражданском процессуальном праве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. В. Рожнов. – Харьков : Нац. юрид. акад. Украины, 2000. – С. 26.

³ Боннер, А. Т. Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права [Текст] / А. Т. Боннер. – М. : ВЮЗИ, 1987. – С. 14; Тихонович, В. В. Принцип процессуальной экономии в советском гражданском процессуальном праве [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. В. Тихонович. – Минск, 1975. – С. 11.

ти правосуддя по суті недоступним навіть за наявності законодавчо закріпленого та гарантованого державою права на звернення до суду за судовим захистом. Наявність широких і різноманітних процесуальних гарантій зацікавлених осіб, що забезпечують їм реальну можливість брати участь у захисті протягом усього процесу, також, на наш погляд, не означає доступність правосуддя, оскільки навіть за участю зацікавленої особи процедура розгляду та вирішення справи може бути несправедливою, а, відповідно, захист позбавляється сенсу, тобто є недоступним.

Вбачається, що принципи цивільного процесуального права слід розглядати як певні гарантії доступності цивільного судочинства, а сама доступність правосуддя у цивільних справах є загальним стандартом правосуддя та в певному розумінні збігається зі справедливістю, тобто із сутністю правосуддя. На підтвердження цього можна також навести думку Н. О. Чечиної, яка зазначала, що система принципів цивільного процесуального права як взаємообумовлена та взаємопов'язана їх єдність визначає до кінця послідовний демократизм процесуального права, доступність судової діяльності та законність процесуальної форми¹.

У цьому контексті заслуговує на увагу погляд В. В. Комарова, який розглядає доступність правосуддя в деяких аспектах. По-перше, він зазначає, що доступність правосуддя є однією з граней повноти судової влади². Повнота судової влади — невід'ємна ознака правосуддя. Вона виявляється в тому, що в правовій державі правосуддя повинно бути доступним, інакше кажучи, всі громадяни повинні мати рівні можливості використовувати судовий захист своїх прав

¹ Чечина, Н. А. Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права [Текст] / Н. А. Чечина // Избранные труды по гражданскому процессу. — СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. — С. 498.

² Проблемы науки гражданского процессуального права [Текст] / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова ; под ред. проф. В. В. Комарова. — Харьков : Право, 2002. — С. 154.

і охоронюваних законом інтересів¹. По-друге, автор виділяє доступність як один з основних параметрів цивільного судочинства і зазначає, що вона стала міжнародним стандартом, оскільки здійснення основних прав людини і громадянина пов'язується із судовими процедурами, причому такими судовими процедурами, які б не ускладнювали, а полегшували судовий захист². Доступність правосуддя має оцінюватися в широкому конституційному контексті та розумітися як основна ознака демократичної держави. Це означає, що конституційне право на судовий захист як право на доступне правосуддя належить кожному громадянину, а доступ до правосуддя не може бути привілеєм³.

На наш погляд, проблему доступності правосуддя слід розглядати в контексті розвитку концепції основних прав і свобод людини. Більш того, еволюція прав і свобод людини, а саме права на справедливий судовий розгляд, сприяла інституалізації доступності в міжнаціональних і національних правових системах.

Під правами людини в науці прийнято розуміти певні можливості людини, котрі необхідні для її існування та роз-

¹ Комаров, В. В. Предмет цивільного процесуального права [Текст] / В. В. Комаров. – Х. : Укр. юрид. акад., 1992. – С. 20.

² Комаров, В. В. Конституционные параметры гражданского судопроизводства [Текст] / В. В. Комаров // Российский конституционализм и современные тенденции развития правовой системы: К 10-летию принятия Конституции РФ : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. – Ч. 1. Проблемы формирования конституционного государства и режима конституционализма в России: теория, история, практика. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2003. – С. 36, 39; Комаров, В. В. К проблеме о конституционных основаниях гражданского судопроизводства [Текст] / В. В. Комаров // Современная доктрина гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства: теория и практика : сб. науч. статей. – Краснодар ; СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 102.

³ Комаров, В. В. Конституційні підстави цивільного судочинства // Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України : тези доп. та наук. повідом. учасн. всеукр. наук.-практ. конф. (29–30 черв. 2006 р.) ; за заг. ред. Ю. М. Грошевого, М. І. Панова. – Х. : НЮАУ, 2006. – С. 195.

витку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей¹. Що стосується поняття «свободи людини», то здебільшого воно використовується як синонім поняття «права людини». Відмінність між правами і свободами як соціальними явищами, а також між відповідними поняттями (якщо не вважати їх тотожними) ще й донині однозначно не з'ясовано навіть на загальнотеоретичному рівні². Як зазначається в літературі, між ними можна встановити різницю на основі ступеня визначеності можливої поведінки і механізму державного гарантування. Термін «право» застосовується тоді, коли йдеться про конкретні можливості поведінки (право на працю, на відпочинок, на освіту, на соціальний захист тощо). Коли ж потрібно підкреслити більший простір вибору варіанта поведінки саме на власний розсуд і під власну відповідальність, використовується термін «свобода»³. Однак у межах даної роботи проводитимуться розбіжності між зазначеними категоріями.

Формування уявлень і понять про права і свободи людини розпочалося з найдавніших часів людської історії, з витоків людської цивілізації. Перше закріплення у законодавстві ідей щодо прав людини пов'язується з англійською Великою хартією вільностей 1215 р. У тексті зазначеного правового документа певною мірою знайшло своє закріплення й право на доступ до правосуддя, яке передбачалося ст. 39: «Жодна вільна людина не буде заарештована або ув'язнена, позбавлена

¹ Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 5; Скакун, О. Ф. Теорія государства и права [Текст] : учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 186.

² Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 5–6.

³ Загальна теорія держави і права [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Рогачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 141.

володіння або будь-яким іншим способом знедолена... інакше як за законним вироком рівних їй і за законом країни»¹.

У подальшому закріплення певних елементів зазначеного права також можемо знайти в англійському «Ордонансі про суддів» 1346 р., Литовському Статуті 1529 р., «Петиції про права» (Англія, 1628 р.), Habeas Corpus Act 1679 р.², Соборному Уложеніі 1649 р. Так, стаття IV Ордонансу встановлювала право всіх підданих на судовий захист: «... кожна людина має повне право шукати та захищати своє право в наших або інших судах відповідно до закону». В Ордонансі також ішлося про те, що «судді віднині забезпечували здійснення закону і прав усім нашим підданим, рівною мірою заможним та незаможним, незалежно від особистості, і не порушували б права внаслідок якихось листів або розпоряджень, які отримані ними від нас, або від будь-кого іншого, або на якійсь іншій підставі... І бажаючи, щоб наші судді здійснювали б рівне право відносно всіх людей, не виявляючи якоїсь упередженості, ми постановили та наказали, щоб судді приносили присягу в тому, щоб віднині та протягом того часу, поки вони виконуватимуть посаду судді, вони не прийматимуть ані грошову винагороду, ані одяг ні від кого, крім нас самих, і що вони не прийматимуть від людей, справи яких мають ними розглядатися, жодних подарунків або хабарів, ані самі особисто, ані через інших, ані відкрито, ані таємно, за винятком лише їжі або напоїв незначної вартості...» (ст. 1)³.

Уперше ліберальна концепція прав людини дістала систематизованого юридичного виразу у 1776 р. у Вірджинській декларації (Декларації прав американського штату Вірджинія),

¹ Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права [Текст] Т. 1. / под ред. К. И. Батыра и Е. В. Поликарповой. – М. : Юристь, 2000. – С. 373.

² Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права [Текст] Т. 2. / под ред. К. И. Батыра и Е. В. Поликарповой. – М. : Юристь, 2000. – С. 28–32.

³ Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (древность и средние века) [Текст] / сост. В. А. Томсинов. – М. : Зерцало, 1999. – С. 324–325.

яку було покладено в основу прийнятої тоді ж Конституції США, а згодом, у 1791 р., — в основу десяти поправок-доповнень до цієї Конституції («Білля про права»). Особливе значення в контексті досліджуваної проблеми мають П'ята поправка до Конституції США, яка передбачала, що ніхто не буде позбавлений життя, свободи або майна без законного судового розгляду, а також прийнята у 1886 р. Чотирнадцята поправка, яка закріпила, що жоден штат не позбавлятиме когонебудь життя, свободи або власності без належної правової процедури і не відмовлятиме якій-небудь особі, підпорядкованій його юрисдикції, в рівній охороні законів¹. Певною мірою право на справедливий судовий розгляд закріплено й у ст. 7 французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р., яка передбачає, що ніхто не може бути звинувачений, затриманий або ув'язнений інакше, як у випадках, визначених законом, і при дотриманні процедури, встановленої законом².

За існуючою в літературі систематизацією прав, запропонованою французьким правником Карелом Васаком, права, закріплені у вищенаведених правових актах, належать до прав першого покоління, які розглядалися як природні, невідчужувані та священні. Природність прав означала їх приналежність тим живим істотам, які утворюють рід людський. Невідчужуваність прав розумілася як їх невідривність, невід'ємність від людини, оскільки без них вона не зможе проявити себе саме як істота людська — незалежно від місця й часу її існування. Священність тлумачилась як найбільша шана і повага до прав людини, як найвищий їх статус у суспільній системі цінностей. Як зазначається в літературі, вказані права виражають так звану «негативну» свободу (свободу від): вони зобо-

¹ Конституции зарубежных государств [Текст] : учеб. пособие : сост. проф. В. В. Маклаков. — 2-е изд., исправ. и доп. — М. : БЕК, 1999. — С. 31, 34.

² Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Европейский союз, Соедин. Штаты Америки, Япония, Индия [Текст] : учеб. пособие / сост. сб., пер., авт. введ. и вступ. ст. В. В. Маклаков. — 5-е изд., перераб. и доп. — М. : ВолтерсКлувер, 2006. — С. 81.

в'язували державу утриматися від втручання у сфери, що регулювалися вказаними правами¹.

Ускладнення суспільних відносин призвело до того, що вже на рубежі XVIII–XIX ст. лібералізм продемонстрував певну обмеженість, оскільки не міг усунути залежність між реалізацією прав людини та її майновим становищем. Для зубожілих верств населення практичне використання навіть проголошених у Конституціях прав було суттєво ускладнено або й узагалі неможливо, оскільки вимагало неабияких коштів, часу, знань. Уже у XIX ст. у Європі з'явилися кілька проектів конституцій, які містили не тільки «класичні» — «громадянські» й політичні — права, але й включали статті, що торкалися прав соціальних, економічних та культурних, приписували урядові обов'язки у сферах зайнятості, освіти, громадського здоров'я тощо. Соціальні права цього типу, які становлять права другого покоління, були вперше офіційно включені до мексиканської конституції (1917 р.), конституції Німеччини (1919 р.), радянських конституцій Росії (1918 р.) й України (1919 р.). Вони складають систему позитивних прав, тобто вони не можуть реалізовуватися без організаційної, координаційної та інших форм діяльності держави щодо їх забезпечення, у тому числі без створення механізмів для їх ефективного захисту².

Наступний етап бурхливого розвитку концепції прав людини збігся із закінченням Другої світової війни й об'єднанням держав в Організацію Об'єднаних Націй. Резолюцією 217А (III) Генеральної асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. було прий-

¹ Скакун, О. Ф. Теория государства и права [Текст] : учебник / О. Ф. Скакун. — Харьков : Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. — С. 185; Права человека [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. — член-корр. РАН, д-р юрид. наук Е. А. Лукашева. — М. : Изд. группа Норма-Инфра · М., 1999. — С. 137; Антонович, М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини [Текст] : монографія / М. Антонович. — К. : KM Academia, 2000. — С. 24.

² Гладких, В. И. Юридическая природа социально-экономических прав граждан и их место в системе конституционных прав [Текст] / В. И. Гладких // Проблемы законности. — Вып. 72. — С. 11.

нято Загальну декларацію прав людини, яка закріпила права третього покоління, що отримали подальший розвиток в інших міжнародних правових актах, так звані колективні права, забезпечення яких вимагає колективних зусиль держав і народів. Окрім того, ст. 8 Декларації передбачає, що «кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом»¹.

Уперше право на доступ до правосуддя на міжнародному рівні, яке не лише проголошувалося, а й вимагало відповідних дій для його забезпечення з боку держави, було закріплено у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, прийнятому 16 грудня 1966 р. резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 2200А (XXI). Так, відповідно до ч. 1 ст. 14 «всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право... при визначенні його прав та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону»². Виходячи з ч. 2 ст. 2 вказаного Пакту кожна держава-учасниця Пакту зобов'язана вжити необхідних заходів відповідно до своїх конституційних процедур і положень цього Пакту для забезпечення таких законодавчих або інших процедур, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визначених у Пакті³.

На наш погляд, остаточна інституалізація доступності правосуддя на міжнаціональному рівні відбулася з прийняттям у межах Ради Європи Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., яка у п. 1 ст. 6 закріпила, що кожен при визначенні його цивільних прав та обов'язків або при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, висунутого проти нього, має право на справедливий публіч-

¹ Права человека. Основные международные документы [Текст] : сб. док. – М. : Междунар. отношения, 1990. – С. 136.

² Там само. – С. 42.

³ Там само. – С. 36.

ний розгляд справи в розумний строк незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. Цьому також сприяло створення Європейського суду з прав людини, який тлумачить норми Конвенції через судові рішення, які є обов'язковими щодо розуміння Конвенції не лише для сторін по справі (ст. 46 Конвенції), а й для інших держав-учасниць Конвенції, які ратифікували її пізніше, ніж Європейський Суд постановив відповідне рішення, і які за своїм змістом є прецедентними¹. Як зазначив Європейський суд з прав людини у справі Голдер проти Сполученого Королівства принцип, відповідно до якого спір цивільно-правового характеру може бути переданий до суду, належить до повсюдно визнаних основних принципів права; це справедливо й відносно принципу міжнародного права, який забороняє відмову в правосудді. У світлі зазначених принципів слід читати й ст. 6 п. 1². В іншій справі Суд проголосив, що Конвенція має на меті захист не теоретичних чи ілюзорних, а конкретних і дієвих прав. Це зауваження стосується, зокрема, права доступу до правосуддя, беручи до уваги визначне місце, яке посідає в демократичному суспільстві право на справедливий судовий розгляд³.

Слід також зазначити, що право на доступ до правосуддя знайшло своє закріплення не лише на рівні європейського регіону. Так, наприклад, відповідно до п. 1, 5 ст. 8 Американської конвенції про права людини 1969 р. кожна людина має право на слухання її справи з належними гарантіями та про-

¹ Див. : Паліюк, В. П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод [Текст] / В. П. Паліюк. – К. : Фенікс, 2004. – С. 8.

² Європейський суд по правам человека. Избранные решения [Текст] : Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 45.

³ Де Сальвіа, М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. [Текст] / М. Де Сальвіа. – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 284.

тягом розумного періоду часу в компетентному, незалежному та неупередженому суді, створеному заздалегідь за законом, в обґрунтування будь-якого звинувачення кримінального характеру, висунутого проти нього або для визначення прав та обов'язків цивільного, трудового, фінансового або будь-якого іншого характеру. Судовий розгляд є публічним, за винятком тих випадків, коли інше вимагається в інтересах правосуддя. При цьому, на наш погляд, виходячи з редакції п. 2 зазначеної статті, до судового розгляду у цивільній справі пред'являється також низка додаткових гарантій. Так, у ході розгляду кожен має право щонайменше на такі гарантії на підставі повної рівності:

... с) достатньо часу та можливості для підготовки свого захисту;

... h) право звертатися до вищестоящої судової інстанції¹.

Згідно з п. 1 ст. 7 Африканської хартії прав людини та народів 1981 р. кожен має право на гласний розгляд його справи. Це включає:

а) право звертатися до компетентного національного органу за захистом у випадках дій, що порушують його основні права, оскільки вони визнані конвенціями, законами, правилами або звичаями, що мають чинність;

б) право вважатися невинуватим до тих пір, поки вина не буде встановлена компетентним судом або трибуналом;

с) право на захист, включаючи право на захист особисто обраним адвокатом;

д) право на розгляд справи в межах розумного строку неупередженим судом або трибуналом².

Пункт 1 ст. 6 Конвенції СНД про права й основні свободи людини 1995 р. передбачає, що всі особи рівні перед судом. Кожен має право при розгляді будь-якої справи на справедли-

¹ Американская конвенция о правах человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [www/URL: http://www.memo.ru/Pravo/reg/america.htm](http://www.memo.ru/Pravo/reg/america.htm)

² Африканская хартия прав человека и народов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [www/URL: http://www.hro.org/docs/ilex/intconf/12.php](http://www.hro.org/docs/ilex/intconf/12.php)

вий і публічний розгляд протягом розумного строку незалежним та неупередженим судом. Рішення суду або вирок виносяться публічно, але весь судовий розгляд або його частина можуть мати закритий характер з міркувань громадського порядку, збереження державної таємниці або коли цього вимагають інтереси підлітків або захисту інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі¹.

Наступним етапом у розвитку засад доступності правосуддя була Хартія Європейського Союзу про основні права, яку підписали Європейський парламент, Рада Європейського Союзу і Європейська комісія 7 грудня 2000 р., оскільки вона розширила зміст доступності правосуддя. Так, окрім права на справедливий судовий розгляд, закріпленого у п. 1 ст. 6 Конвенції, ст. 47 Хартії передбачає, що кожна особа має право користуватися послугами адвоката, захисника і мати представника. Тим, хто не володіє достатніми коштами, надається юрисдикційна допомога тією мірою, якою ця допомога необхідна для забезпечення ефективного доступу до правосуддя². Аналогічні положення знайшли своє закріплення й у ст. II-47 Договору про запровадження Конституції для Європи, яка також передбачала право на ефективні засоби захисту та справедливий судовий розгляд³.

Заінтересованість міжнародного співтовариства у затвердженні доступності правосуддя як певного єдиного для всіх стандарту, необхідного для забезпечення захисту прав і свобод, який гарантується в кожній демократичній правовій державі, та втілення цього стандарту в національні правові системи сприяла тому, що зусиллями країн-членів Ради Європи були вироблені та прийняті Комітетом Ради Європи

¹ Конвенция СНГ о правах и основных свободах человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [www/URL: http://www.hro.org/docs/ilex/intconf/20.php](http://www.hro.org/docs/ilex/intconf/20.php)

² Хартія Европейского Союза об основных правах: Комментарий [Текст] / под ред. д-ра юрид. наук, проф. С. Ю. Кашкина. – М. : Юриспруденция, 2001. – С. 130–131.

³ Конституційні акти Європейського Союзу [Текст]. – К., 2004. – С. 250.

резолуції та рекомендації з питань забезпечення більш простого доступу громадян до ефективного правосуддя: резолюції № 78 (8) від 2 березня 1978 р. про юридичну допомогу та консультації та № (76) 5 від 18 лютого 1996 р. про юридичну допомогу в цивільних, торгових та адміністративних справах¹, рекомендації № R (93) 1 від 8 січня 1993 р. про ефективний доступ до закону та правосуддя для найбідніших прошарків населення², № R (86) 12 від 16 вересня 1986 р. відносно заходів щодо недопущення та скорочення надмірного робочого навантаження на суди³, № R (81) 7 від 14 травня 1981 р. відносно шляхів забезпечення доступу до правосуддя⁴, № R (84) 5 від 28 лютого 1984 р. відносно принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення судової системи⁵, № R (94) 12 від 13 жовтня 1994 р. про незалежність, ефективність та роль суддів⁶, № R (95) 5 від 7 лютого 1995 р. відносно введення в дію та покращання функціонування систем і процедур оскарження з цивільних та торгових справ⁷, № R (95) 11 від 11 вересня 1995 р. відносно відбору, обробки, надання й архівації судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах⁸.

Уявляється, що велике значення для забезпечення та реалізації права на доступ до правосуддя мають практика та рішення Європейського суду з прав людини, який є єдиним органом, правомочним тлумачити Конвенцію. Так, Європейський суд з прав людини у справі Голдер проти Сполученого Королівства відзначив, що було б неприпустимо, щоб ст. 6 (п. 1) Конвенції містила детальний опис гарантій, що надаються сторонам у цивільних справах, і не захищала б, у пер-

¹ Доступ к правосудию// Рос. юстиция. – 1997. – № 6. – С. 2–3.

² Там само. – № 9. – С. 2–3.

³ Там само. – № 7. – С. 8.

⁴ Там само. – № 6. – С. 4.

⁵ Там само. – № 7. – С. 5–6.

⁶ Там само. – С. 3–4.

⁷ Там само. – № 10. – С. 2–4.

⁸ Там само. – № 11. – С. 2–4.

шу чергу, те, що дає можливість практично користуватися такими гарантіями, — доступу до суду. Такі характеристики процесу, як справедливість, публічність, динамізм втрачають сенс, якщо немає самого судового розгляду¹. В іншому рішенні, у справі Ейрі проти Ірландії, Європейський суд зазначив, що фактичні перешкоди можуть порушувати Конвенцію так само, як і юридичні, і вказав, що Конвенція спрямована на те, щоб гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а права, які є ефективними та здійснюються на практиці². Виходячи з наведених рішень можна також стверджувати, що Європейський суд з прав людини у поняття доступності крім справедливості судового розгляду включає також його ефективність і можливість безперешкодного звернення будь-якої зацікавленої особи до суду.

Слід відзначити, що процес інституалізації доступності правосуддя на міжнародному рівні мав вплив на законодавство та процесуальні системи європейських країн, які підхопили ідею п. 1 ст. 6 Конвенції і в тій чи іншій формі зафіксували як стандарт доступність правосуддя. Так, право на доступ до правосуддя закріплено конституціями Азербайджану (ст. 60), Білорусі (ст. 60), Греції (ст. 20), Грузії (ст. 42), Кіпру (ст. 30), Киргизстану (ст. 88), Молдови (ст. 20), Іспанії (ст. 24), Італії (ст. 24), Польщі (ст. 45), Португалії (ст. 20), Словацької Республіки (статті 46–48), Японії (ст. 32), Хартією основних прав і свобод Чеської Республіки (статті 36–38) та ін. Як приклад чіткого закріплення доступності правосуддя на законодавчому рівні можна навести п. 2 ст. 2 АПК Російської Федерації, який передбачає, що задачами судочинства в арбітражних судах є забезпечення доступності правосуддя у сфері підприємницької та іншої економічної діяльності³.

¹ Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст] : Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 45.

² Там само. – С. 275.

³ Комментарий к Арбитражному процессуальному кодексу Российской Федерации [Текст] / под ред. Г. А. Жилина – М. : ТК Велби, 2003. – С. 5.

На рівні законодавства України поняття «доступність правосуддя» вперше було закріплене в ч. 3 ст. 3 Закону України «Про судоустрій України» в редакції від 7 лютого 2002 р.¹, яка передбачила, що судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому Конституцією України та законами, хоча зміст цього поняття не розкривався. У подальшому воно було використано в Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, затвердженій Указом Президента України від 10.05.06 р. № 361/2006². При цьому було зроблено спробу розкрити зміст вищезазначеного поняття та виділити її окремі складові. У Концепції зазначалося, що вільний доступ до правосуддя є конституційним правом особи й основою справедливого судочинства. Принцип вільного доступу до правосуддя передбачає обов'язок судів не відмовляти у розгляді справ компетентної юрисдикції з метою захисту порушеного права, свободи й інтересів особи, територіально зручне місцезнаходження судів, наявність достатньої кількості судів і суддів на території України. Судові витрати, які несе особа, не мають бути перешкодою для судового захисту її прав. Отже, вимогу про доступність правосуддя буде додержано лише тоді, коли буде створено ефективну систему надання правової допомоги, особливо малозабезпеченим. Однією з важливих умов доступності правосуддя є поінформованість особи про організацію і порядок діяльності судів; правосуддя не стане доступним, якщо система судів лишатиметься для особи складною та незрозумілою щодо визначення компетентного суду для вирішення її справи. Водночас доступність правосуддя не виключає можливості для особи вирішити свій спір у позасудовому порядку. Держава повинна сприяти розвитку таких недержавних інституцій, як третейські суди, посередники

¹ Офіц. вісн. України. – 2002. – № 10. – Ст. 441. – С. 1.

² Там само. – 2006. – № 1. – Ст. 1376. – С. 23.

(медіатори) тощо, які допомагають залагодити спір, не доводячи його до суду.

Можна стверджувати, що певним аналогом права на доступ до правосуддя, яке закріплено у п. 1 ст. 6 Конвенції, є право на судовий захист, передбачене у ст. 55 Конституції України. Як зазначив Конституційний Суд України в рішенні від 25 грудня 1997 р. № 9 у справі за конституційним зверненням громадян Р. М. Проценко, П. П. Ярошенко та інших щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів м. Жовті Води), ч. 1 ст. 55 Конституції України слід розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити в правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їхні права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші обмеження прав і свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі ст. 64 Конституції України не може бути обмежене¹.

Уявляється, що в Україні також відбувається процес інституалізації доступності правосуддя. Про це свідчать, поперше, прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», згідно зі ст. 17 якого суди зобов'язані застосовувати при розгляді справи Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини, а також безпосередньо матеріали судової практики². По-друге, у ст. 1 ЦПК, яка передбачає, що завдан-

¹ Офіц. вісн. України. – 1998. – № 1. – С. 169.

² Постанова Верховного суду України від 04.03.2003 р. у справі № 2/390 [Текст] // Юрид. газета. – 2004. – № 11; Паліюк, В. П. Особливості застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод [Текст] : навч.-практ. посіб. / В. П. Паліюк. – Миколаїв : Атол, 2003. – С. 63–72; Паліюк, В. П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод [Текст] / В. П. Паліюк. – К. : Фенікс, 2004. – С. 126–143; Ухвала Апеляційного

нями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, на наш погляд, законодавець намагався відтворити ідею п. 1 ст. 6 Конвенції, тобто закріпити основні елементи доступності правосуддя.

Вбачається, що за своєю природою право на доступ до правосуддя слід розглядати як позитивне право, тому підлягає критиці висловлений у літературі погляд, відповідно до якого це право належить до основних (природних) та невідчужуваних прав людини¹, прав першого покоління². Природні права, тобто права першого покоління, як уже зазначалося, належать до негативних, тобто їх закріплення не вимагає від держави яких-небудь дій щодо їх забезпечення. Реалізація ж права на доступ до правосуддя, навпаки, вимагає від держави певних активних дій, спрямованих на створення системи спеціалізованих органів, які можуть здійснювати правосуддя. Крім того, як свідчить численна практика Європейського суду з прав людини, право на доступ до правосуддя не є абсолютним. Воно за своєю природою вимагає державного регулювання,

суду Одеської обл. у справі № 22-2620/2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www/URL: http://www.reyestr.court.gov.ua](http://www.reyestr.court.gov.ua); Ухвала Апеляційного суду Чернігівської обл. у Справі № 22-871/2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www/URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/](http://www.reyestr.court.gov.ua/)

¹ Сидоренко, В. М. Эффективность механизма международного контроля за соблюдением Россией права на доступ к правосудию [Текст] / В. М. Сидоренко // Система гражданской юрисдикции в канун XXI века: современное состояние и перспективы развития : межвуз. сб. науч. тр. – Екатеринбург : Изд-во гуманитар. ун-та, 2000. – С. 272.

² Скакун, О. Ф. Теория государства и права [Текст] : учебник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 184; Права человека [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. – член-корр. РАН, д-р юрид. наук Е. А. Лукашева. – М. : Изд. группа Норма-Инфра · М., 1999. – С. 137; Антонович, М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини [Текст] : монографія / М. Антонович. – К. : KM Academia, 2000. – С. 24.

яке може змінюватися від місця, часу, відповідно до потреб і ресурсів як суспільства, так і конкретних осіб. Здійснюючи таке регулювання, держави мають певний рівень розсуду, однак мають бути дотримані такі критерії. По-перше, регулювання державою цього права не повинно звужувати чи зменшувати доступ до суду у такий спосіб, що порушується сама сутність даного права. По-друге, будь-яке обмеження має відповідати законній меті. По-третє, при державно-юридичному обмеженні цього права має бути збережений справедливий баланс між метою, яка досягається, та засобами, які при цьому використовуються¹.

У літературі існує багато класифікацій прав і свобод людини і громадянина за різними критеріями, однак загально-визнаним є розподіл усіх прав людини за змістом (характером) людських потреб, що цими правами забезпечуються, на особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні. Стосовно ж місця права на доступ до правосуддя в системі прав єдиного погляду не існує.

Не викликає сумніву, що право на доступ до правосуддя не можна відносити до культурних, економічних чи екологічних прав. Деякі вчені відносять право на доступ до правосуддя до політичних прав². Однак, як уже зазначалося, з цим поглядом погодитися не можна, оскільки політичні права належать до першого покоління прав людини. Так само не можна віднести право на доступ до правосуддя до особистих (громадянських) прав.

На відміну від особистих (громадянських) і політичних прав, соціальні права характеризуються тим, що для їх забез-

¹ Де Сальвіа, М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. [Текст] / М. Де Савилья. – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 286–292.

² Кушніренко, О. Г. Права і свободи людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слинко. – Х. : Факт, 2001. – С. 87–88.

печення необхідні зусилля держави щодо створення умов для реалізації прав людиною. Як зазначається в літературі, соціальні права є вимогою, адресованою державі в особі її органів, у тому числі законодавчих, вчиняти такі дії, які б забезпечували реальність цих прав¹. Однак, на наш погляд, право на доступ до правосуддя не можна відносити і до соціальних прав. Так, під соціальними правами розуміються певні можливості людини володіти, користуватися та розпоряджатися певними соціальними благами і послугами, наданими суспільством і державою, а також набувати їх у порядку, межах, формах і у спосіб, що передбачений у Конституції та законах України. Сутністю цих прав є свобода виявлення волі, інтересів, можливості певної поведінки, діяльності, певних дій у соціальній сфері². Однак правосуддя не можна відносити до певних соціальних благ, якими людина може вільно розпоряджатися, оскільки загально визнаним є те, що правосуддя — одна з форм державного управління, засіб виконання державою внутрішньої функції охорони власності, прав і свобод громадянина шляхом вирішення спеціальним органом державної влади — судом цивільних і кримінальних справ за правилами, передбаченими цивільним і кримінальним процесуальним правом³. Окрім того, правосуддя не можна розглядати як послугу, що надається людині державою або суспільством⁴.

Більшість учених взагалі не знаходять для права на доступ до правосуддя місце в системі прав людини і громадянина

¹ Козюбра, М. Природа соціальних прав людини та особливості механізму їх реалізації [Текст] / М. Козюбра // Вісн. Конституц. Суду України. – 2002. – № 5. – С. 60.

² Пустовіт, Ж. М. Основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / М. Пустовіт; Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2001. – С. 6, 11.

³ Цивільне процесуальне право України [Текст] : підруч. для юрид. вузів і фак. / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, Є. Г. Пушкар та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 1999. – С. 8–9.

⁴ Ця позиція більш детально буде розкрита у п. 3.1 розділу 3.

і відносять його до юридичних гарантій реалізації та захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина¹. При цьому під юридичними гарантіями реалізації прав і свобод людини і громадянина розуміються умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав, є порукою виконання державою й іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, що покладаються на них з метою реалізації прав і свобод людини і громадянина. Однак ця позиція є спірною, оскільки є незрозумілим, чому, якщо право на доступ до правосуддя є гарантією реалізації інших прав, у судовому порядку розглядаються питання про порушення ст. 55 Конституції України, п. 1 ст. 6 Конвенції, тобто права на доступ до правосуддя як самостійного права. Специфічність цього права можна визначити в тому, що воно має відносно обмежену дію: торкається тільки цивільних прав, і тільки щодо захисту цих прав існують специфічні вимоги до національного органу — це має бути саме судовий орган. В інших випадках може застосовуватися ст. 13 Конвенції, яка передбачає, що кожен, чий права і свободи, викладені в Конвенції, порушуються, має право на ефективний засіб правового захисту у відповідному національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, що діяли як офіційні особи². Крім того, таке розуміння взагалі нівелює цінність права на доступ до правосуддя.

¹ Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 269–271; Погоріло, В. Ф. Права і свободи людини і громадянина в Україні [Текст] / В. Ф. Погоріло, В. В. Головченко, М. І. Сірий. – К. : Ін Юре, 1997. – С. 44–45.

² Де Сальвіа, М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. [Текст] / М. Де Савилья. – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 733–737; Пашук, Т. І. Співвідношення прав на ефективний засіб юридичного захисту і на справедливий судовий розгляд (у світлі європейських стандартів) [Текст] / Т. І. Пашук // Адвокат. – 2005. – № 1. – С. 35–42.

Уявляється, що слід погодитися з поглядом М. Антоновича, який виділяє так звані процесуальні права, зазначаючи, що це одна з найважливіших груп прав, які передбачають доступ індивіда до системи справедливого судочинства¹.

Таким чином, можна зробити висновок, що право на доступ до правосуддя є позитивним процесуальним правом. Відповідно до нього кожна особа повинна мати можливість ініціювати судовий розгляд справи щодо своїх цивільних прав і свобод та отримати справедливий і ефективний судовий захист, а держава зобов'язана створити відповідні умови для реалізації цієї можливості. У той же час право на доступ до правосуддя є специфічним правом, оскільки при його реалізації здійснюється захист інших прав і свобод.

Вважаємо, що право на доступ до правосуддя забезпечується інституалізацією доступності правосуддя як певного стандарту. Так, виходячи з існуючих у літературі уявлень про поняття «міжнародний стандарт»² можна стверджувати, що доступність правосуддя є закріпленою в міжнародних нормах і національному законодавстві вимогою, яка відображає загально визнані чинники відправлення правосуддя, до реалізації яких заохочуються або зобов'язуються держави. Дотримання цього стандарту дає можливість стверджувати, що діяльність суду щодо розгляду та вирішення справ та винесення рішень, яка здійснюється органами судової влади, є правосуддям і забезпечує справедливий розгляд справи та поновлення порушених прав.

Разом з тим, для характеристики доступності правосуддя слід визначити складові цього стандарту. Зроблений аналіз інституалізації доступності правосуддя у національному за-

¹ Антонович, М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини [Текст] : монографія / М. Антонович. – К. : КМ Academia, 2000. – С. 138.

² Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навчальний посібник / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 19; Мюллерсон, Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность [Текст] / Р. А. Мюллерсон. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 31; Тиунов, О. И. Международно-правовые стандарты прав человека: развитие и характерные черты [Текст] / О. И. Тиунов // Рос. юрид. журнал. – 2001. – № 4. – С. 46–49.

конодавстві, міжнародних нормах, рішеннях та прецедентній практиці Європейського суду з прав людини дозволяє стверджувати, що доступність правосуддя і цивільного судочинства, зокрема, слід характеризувати як полісистемне явище. Виходячи з того, що неможливість реалізації права на доступ до правосуддя, як уже зазначалося, історично і концептуально пов'язувалася з перешкодами фінансового характеру, складністю процедур, пасивністю держави відносно захисту певних категорій прав, тому, на наш погляд, до складу доступності правосуддя слід включити інститути, які, по-перше, забезпечують реальну можливість особи звернутися до суду за захистом своїх прав, не обмежуючи сферу правосуддя певним колом справ. По-друге, створюють механізми захисту всіх прав людини, в тому числі й тих, які належать до так званих прав третього покоління. По-третє, гарантують, що процедура розгляду справи буде справедливою, а відновлення порушених прав — ефективним. По-четверте, усувають перешкоди фінансового характеру за рахунок звільнення певних категорій осіб повністю або частково від сплати судових витрат, надання відстрочки чи розстрочки у їх сплаті. По-п'яте, надають можливість скористатися послугами представника або отримати правову допомогу іншим способом.

Таким чином, на підставі викладеного можна зробити висновок, що доступність правосуддя — це певний стандарт, який відбиває вимоги справедливого й ефективного судового захисту, що конкретизуються в необмеженій судовій юрисдикції, належних судових процедурах, розумних строках і безперешкодного звернення будь-якої зацікавленої особи до суду.

1.2. Модель цивільного судочинства та проблема його доступності

Доступність правосуддя генетично пов'язана з моделлю судочинства, яку можна визначити як загальний зразок або схему побудови судочинства, де виділяються лише найбільш

загальні ознаки побудови та функціонування системи судочинства, які притаманні для всіх правових систем, а особливі, притаманні лише окремим країнам, — опускаються. Цей зв'язок пояснюється декількома причинами. По-перше, як уже зазначалося у п. 1.1, доступність як стандарт правосуддя має свої концептуальні витоки у праві на доступ до правосуддя як позитивному праві, яке вимагає від держави створення відповідних умов для його реалізації, тобто держава повинна таким чином побудувати систему судочинства, щоб кожна особа мала можливість безперешкодно звернутися до суду за захистом своїх порушених прав і свобод. Це передбачає не тільки недопустимість встановлення державою будь-яких обмежень на шляху до правосуддя, а й створення відповідних механізмів для подолання існуючих об'єктивних і суб'єктивних перешкод. По-друге, доступність правосуддя вимагає не лише фізичного доступу до суду й судових процедур, а й захисту порушених прав і свобод за допомогою належних, тобто справедливих процедур.

Проблема моделей судочинства не є новою у науці процесуального права, хоча протягом тривалого часу залишається дискусійною. Вчені-процесуалісти досліджували форми, типи та види судочинства¹. Спеціальною працею, присвя-

¹ Полянский, Н. Н. Основные формы построения уголовного процесса [Текст] / Н. Н. Полянский // Учен. зап. Моск. ун-та. Тр. юрид. ф-та. 1949. – Вып. 145, кн. 4. – С. 51–55; Гуценко, К. Ф. Уголовный процесс западных государств [Текст] / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – Зерцало-М, 2001. – С. 4–8; Шестакова, С. Д. Состязательность уголовного процесса [Текст] / С. Д. Шестакова. – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2001. – С. 8–39, 131–142; Семухина, О. Б. Типология уголовного процесса англо-американской и романо-германской правовых систем [Текст] / О. Б. Семухина. – Томск : Изд-во НТЛ, 2002. – 94 с.; Калиновский, К. Б. Основные виды уголовного судопроизводства [Текст] : учеб. пособие / К. Б. Калиновский. – СПб. : Изд-во юрид. ин-та (Санкт-Петербург), 2002. – 63 с.; Малешин, Д. Я. Российский тип гражданского судопроизводства [Текст] / Д. Я. Малешин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. – 2007. – № 5. – С. 3–26.

ченою дослідженню моделей судочинства, є монографія О. В. Смирнова «Моделі кримінального процесу»¹, який розглядав моделі судочинства в контексті типів та видів. Автор розрізняє два ідеальні типи судочинства, які в чистому вигляді не існують у жодній правовій системі, — змагальний та розшуковий процес. Виділяючи реально існуючі режими судочинства, автор визначає форми процесу, які поділяє на історичні та легіслативні. При цьому, на думку вченого, чітко простежуються чотири історичні форми кримінального процесу, які визначаються як англійська, французька, німецька та шаріатська (мусульманська). Похідними від цього є режими судочинства, що існують в окремих країнах, тобто легіслативні форми процесу, які не завжди збігаються з історичними, оскільки зазнають на собі впливу конкретно-історичних умов (соціальних, політичних, етнічних та ін.), у яких вони виникли та існують².

У науці цивільного процесуального права вказана проблема переважно розглядалася в контексті принципів цивільного судочинства. Як зазначалося в літературі, судовий процес може бути побудований на змагальному або слідчому (інквізиційному) принципах залежно від того, на кого законодавець покладає обов'язок збирання процесуального матеріалу та необхідних для вирішення цивільної справи доказів³. У процесі, побудованому на змагальному принципі, збирання та підготовка всього фактичного матеріалу для розгляду спору між сторонами покладається законом на сторін. Суд зобов'язаний при цьому вирішити спір на підставі й відповідно до того фак-

¹ Смирнов, А. В. Модели уголовного процесса [Текст] / А. В. Смирнов. – СПб. : Наука, 2000. – 224 с.

² Там само. – С. 13–16.

³ Яблочков, Т. М. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст] / Т. М. Яблочков. – 2-е изд., доп. – Ярославль : Книгоиздательство Г. К. Гассанова, 1912. – С. 35; Нефедьев, Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст] / Е. А. Нефедьев. – М. : Унив. тип., 1905. – Вып. II. – С. 140.

тичного матеріалу, який підготували та надали сторони. Суд лише оцінює надані сторонами матеріали, але сам ніяких доказів не збирає. Сторони в змагальному процесі є суб'єктами доказової діяльності і користуються певними процесуальними правами. У процесі, побудованому на слідчому принципі, збирання та підготовку всього фактичного матеріалу, необхідного для вирішення спору між сторонами, закон покладає на суд. Суд зобов'язаний за своєю ініціативою встановлювати всі факти, що підтверджують як позовні вимоги позивача, так і заперечення відповідача. Він також зобов'язаний збирати всі необхідні докази в підтвердження достовірності цих фактів. Сторони не є суб'єктами процесу доказування, вони не користуються процесуальними правами, не беруть участі в дослідженні обставин справи. Вони є джерелом отримання відомостей про факти¹. Наведене дає змогу виділяти змагальну та слідчу (інквізиційну) ідеальні моделі цивільного судочинства, які є певними абстрактними конструкціями і в чистому вигляді в реальності не існують².

Деякі вчені визнають також можливість побудови процесу на поєднанні цих обох принципів³. Це дає підставу дея-

¹ Проблемы науки гражданского процессуального права [Текст] / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова ; под ред. проф. В. В. Комарова. – Харьков : Право, 2002. – С. 158–159.

² Шишкин, С. А. Состязательность в гражданском и арбитражном судопроизводстве [Текст] : пособие / С. А. Шишкин. – М. : Издательский Дом «Городец», 1997. – С. 13, 19; Халатов, С. А. Представительство в гражданском и арбитражном процессе [Текст] / С. А. Халатов. – М. : Норма, 2002. – С. 117.

³ Малышев, К. Курс гражданского судопроизводства [Текст] / К. Малышев. – СПб. : Тип. Стасюлевича, 1874. – Т. 1. – С. 351–357; Васьковский, Е. В. Курс гражданского процесса [Текст] / Е. В. Васьковский. – М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1913. – Т. 1. – С. 378–379; 395–402; Мамницкий, В. Ю. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Ю. Мамницкий. – Х., 1995. – С. 81; Туткевич, Д. В. О достижении материальной правды в гражданском процессе [Текст] / Д. В. Туткевич // Журн. м-ва юстиции. – 1897. – № 2. – С. 45–48; Шевчук, П. І. Історичні аспекти розвитку принципу змагальності в цивільному процесі [Текст] / П. І. Шевчук // Право України. – 2000. – № 4. – С. 8.

ким процесуалістам висловлювати погляд про існування так званого змішаного типу судочинства як окремого ідеального типу, який би можна було поставити до одного ряду зі змагальним та слідчим (розшуковим) процесами¹ або зовсім замінити ним слідчий (інквізиційний) процес, тобто виділяти змагальну та змішану модель цивільного судочинства².

Таким чином, можна стверджувати, що в літературі проблема моделей судочинства зводилася переважно до характеристики змагальних засад цивільного процесу та визначення ступеня їх співвідношення з активністю суду у доказовій діяльності. На наш погляд, такий підхід залишається актуальним, про що свідчать численні дослідження проявів змагальності, хоча він не може повною мірою задовольнити потреби сучасної науки та судової практики. Про це, до речі, свідчать і спроби деяких процесуалістів відійти від сталого підходу й по-новому розглядати проблему моделей цивільного судочинства. Так, Д. Я. Малешин, враховуючи поділ системи права на загальну та континентальну, пропонує виділяти моделі англосаксонського та континентального цивільного судочинства. Характерними рисами класичної англосаксонської системи цивільного судочинства є: 1) суд присяжних; 2) попереднє судове засідання; 3) допит свідків, а також інші процесуальні дії, які здійснюються сторонами до початку судового засідання; 4) пасивність судді; 5) інститут групових позовів; 6) вибір експертів та оплата експертизи сторонами; 7) застосування судового прецеденту як джерела права. Класична ж континентальна система цивільного судочинства характеризується: 1) відсутністю суду присяжних; 2) відсутністю слухань, що проводяться до початку судового засідання; 3) активністю судді; 4) збиранням та витребуванням доказів судом; 5) судовим допитом свідків; 6) при-

¹ Фазикош, Г. Змагальний тип цивільного судочинства та вплив змагальних процедур на судові рішення [Текст] / Г. Фазикош // Право України. – 2002. – № 12. – С. 30; Стецовский, Ю. И. Судебная власть [Текст] : учеб. пособие / Ю. И. Стецовский. – М. : Дело, 1999. – С. 138–139.

² Решетникова, И. В. Доказательственное право Англии и США [Текст] / И. В. Решетникова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Городец, 1999. – С. 45.

значенням експертизи судом. При цьому автор зазначає, що існують також моделі, які не належать ані до романо-германської, ані до англосаксонської системи та можуть бути визначені як «виняткові», наприклад системи цивільного судочинства в Японії, Китаї та деяких інших державах. Оскільки російський цивільний процес містить й ознаки континентального, й окремі риси англосаксонського права, а також у ньому є інститути, не притаманні для інших правових систем (роль судді в процесі збирання доказів, участь прокурора в цивільному процесі, перегляд рішень у наглядовій інстанції, специфіка використання судового прецеденту як джерела права), на думку вченого, його можна віднести до «виняткової» системи цивільного судочинства¹.

Запропонований підхід у дослідженні вищезазначеної проблеми заслуговує на увагу, оскільки він враховує не лише прояви змагальних засад, а й особливості деяких інших інститутів цивільного судочинства при виділенні відповідних моделей. Однак, на наш погляд, він так само є недосконалим, оскільки, по-перше, як зазначав безпосередньо й сам Д. Я. Малешин, обидві системи протягом двох сторіч запозичували одна в одної різні процесуальні інститути. В результаті межа, що їх відокремлює, стає все більш незначною². Крім того, останнім часом спостерігаються тенденції щодо зближення змагального та слідчого судочинства³. По-друге, такий підхід не відображає останні тенденції розвитку науки та судової практики, спрямовані на забезпечення доступності правосуддя та права на справедливий судовий розгляд.

На наш погляд, судочинство в контексті доступності правосуддя має втілюватися в певній моделі (формі) судочинства, побудованій з урахуванням вимог справедливості. Таким

¹ Малешин, Д. Я. Российский тип гражданского судопроизводства [Текст] / Д. Я. Малешин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. – 2007. – № 5. – С. 3–18.

² Там само. – С. 22.

³ Див. : Решетникова, И. В. Доказательственное право Англии и США [Текст] / И. В. Решетникова. – М. : Издательский Дом «Городец», 1999. – С. 37–48.

чином, існують достатні підстави говорити про модель справедливого судочинства як атрибут сучасного правосуддя. Такий підхід, на наш погляд, випливає з положень Конвенції, практики Європейського суду з прав людини, вироблених міжнародною практикою стандартів правосуддя. Так, п. 1 ст. 6 Конвенції, з яким, як уже зазначалося, пов'язується доступність як стандарт правосуддя, не містить вказівки на те, яка модель цивільного судочинства має існувати для забезпечення права на справедливий судовий розгляд. Однак слід відзначити, що рішення та практика Європейського суду з прав людини засновуються на тому постулаті, що доступність правосуддя забезпечується лише в межах змагальної моделі судочинства і концепція справедливого судового провадження охоплює право на змагальне судочинство. Принцип змагальності є однією з основних гарантій судочинства¹. У справі Вермюлен проти Бельгії Європейський суд з прав людини визнав порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції, тобто права на справедливий судовий розгляд, те, що заявник не міг через посередництво свого адвоката дати відповідь на виступ заступника генерального прокурора при Касаційному суді, а також сам звернутися до суду під час слухань у Касаційному суді. Суд зазначив, що принцип змагальності означає, що сторони в кримінальному або цивільному процесі мають право ознайомлюватися зі всіма доказами або зауваженнями, що залучені до справи, коментувати їх; це стосується й висновків, зроблених незалежними представниками прокурорської служби, які здійснюють вплив на рішення суду². У справі Костовський проти Нідерландів Європейський суд підкреслив, що згідно з принципом змагальності судового процесу всі докази мають пред'являтися у присутності обвинуваченого на відкритому слуханні. Як правило, ці права

¹ Де Сальвіа, М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. [Текст] / М. Де Савилья. – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 394.

² Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст] : Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 175–177.

вимагають надання обвинуваченому рівноцінної і належної можливості спростування показань свідка обвинувачення та його допиту¹. У справі Крцмар та інші проти Чеської Республіки було зазначено, що у змагальному процесі будь-яка сторона судового провадження повинна мати можливість ознайомитися з доказами в суді, а також мати можливість висловити свою думку про їх наявність, зміст і достовірність у відповідній формі й у відповідний час, а у разі необхідності — у письмовій формі та задалегідь².

Уявляється, що характеристика справедливого судочинства як змагального є слушною, оскільки не можна взагалі говорити про здійснення правосуддя, якщо відсутні змагальні засади. Принцип змагальності як такий безпосередньо пов'язаний з повнотою судової влади, яка є її характерною особливістю, і безпосередньо впливає з неї. Правосудним може бути лише змагальний процес³. Однак сама по собі змагальність ще не означає справедливості процесу, оскільки справедливість правосуддя завжди передбачає певну форму змагальності. Тому визначення лише прояву змагальних засад у судочинстві, на наш погляд, є недостатнім для характеристики моделі справедливого судочинства в контексті проблеми доступності правосуддя, оскільки обмежує можливості в усвідомленні сутності процесу взагалі. Як можна побачити, змагальність — основа справедливого правосуддя, первородна ознака правосуддя як такого. Разом з тим, методологічно важливо окреслити власне й інші ознаки моделі справедливого правосуддя. При дослідженні цього можуть бути використані різні підходи. На наш погляд, уявляється доцільним виділяти «модель справедливого судочинства» як певну систему, що оптимально відображає доступність правосуддя та

¹ Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2002. – №1. – С. 203.

² Там само. С. 35-36.

³ Проблемы науки гражданского процессуального права [Текст] / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова ; под ред. проф. В. В. Комарова. – Харьков : Право, 2002. – С. 154.

містить інституціональні, функціональні та нормативні ознаки (характеристики).

З погляду інституціональної характеристики для моделі справедливого судочинства характерним є те, що первинним елементом цієї системи є суд. Він є обов'язковим елементом цивільного судочинства як певної системи, без наявності якого взагалі не можна говорити про існування зазначеної системи. Наведений висновок випливає із сутності правосуддя, формою здійснення якого є цивільне судочинство. Так, відповідно до ч. 1 ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Таким чином, суд має виключну прерогативу здійснювати правосуддя¹. Судочинство — основна функція судової влади. Соціальне призначення судової влади реалізується лише у формі судочинства².

Суд як орган, який здійснює правосуддя, повинен задовольняти ряду вимог, що передбачені в п. 1 ст. 6 Конвенції, а також вироблені прецедентною практикою Європейського суду з прав людини, а саме бути незалежним та неупередженим судом, встановленим законом. При цьому під «судом» у практиці Європейського суду з прав людини розуміється будь-який юрисдикційний орган, що характеризується в матеріальному сенсі своєю роллю, що стосується здійснення правосуддя: вирішення на підставі норм права й після завершення налагодженого процесу будь-якого питання, віднесеного до його компетенції³. Він

¹ Комаров, В. В. К проблеме о конституционных основаниях гражданского судопроизводства [Текст] / В. В. Комаров // Современная доктрина гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства: теория и практика : сб. науч. статей. — Краснодар — СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. — С. 93; Шевцов, В. С. Право и судебная власть в Российской Федерации [Текст] / В. С. Шевцов. — М. : Профобразование, 2003. — С. 214.

² Судебная власть [Текст] / под ред. И. Л. Петрухина. — М. : ТК Велби, 2003. — С. 22.

³ Де Сальвиа, М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. [Текст] / М. Де Сальвиа. — СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. — С. 322–323.

має бути «встановленим законом». Зазначена фраза поширюється не лише на правову основу самого існування «суду», але й дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність та повноваження. Так, наприклад, у рішенні у справі Коем та інші проти Бельгії Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що національний суд не мав юрисдикції судити деяких заявників, керуючись практикою, яка не мала регулювання законом, і, таким чином, не міг вважатися судом, «встановленим законом». У справах Сокурєнко і Стригун проти України¹, Верітас проти України² Суд зазначив, що згідно зі статтею 111¹⁸ Господарського процесуального кодексу Верховний Суд, скасувавши постанову Вищого господарського суду, міг або повернути справу на новий розгляд до нижчого суду, або ж припинити провадження у справі. Натомість він залишив у силі постанову апеляційного суду, і такі дії не були передбачені Господарським процесуальним кодексом, що було підтверджено Урядом у його зауваженнях. Суд також зазначив, що не було жодної іншої правової норми, яка б надавала повноваження Верховному Суду ухвалювати такого роду рішення. І, нарешті, Суд вважав, що загальні положення Конституції України, на які посилався Уряд, не могли слугувати достатньою правовою підставою для такої специфічної компетенції, яка не надавалась відповідним законодавством. На думку Суду, перевищивши свої повноваження, які були чітко викладені у Господарському процесуальному кодексі, Верховний Суд не може вважатися «судом, встановленим законом» у значенні п. 1 ст. 6 Конвенції відносно оскаржуваного провадження.

Вислів «встановлений законом» стосується не лише регламентації самого існування суду в силу закону, але й до законності складу суду. Так, у справі Посохов проти Росії заявник, посилаючись на п. 1 ст. 6 Конвенції, стверджував, що суд, який виніс відносно нього обвинувальний вирок 22 травня 2000 р., не є судом, «створеним на підставі закону», оскільки

¹ Офіц. вісн. України. – 2007. – № 1. – Ст. 59. – С. 301.

² Там само. – 2009. – № 27. – Ст. 923. – С. 192.

ки був створений з порушенням національного законодавства, а саме Федерального закону «Про народних засідателів федеральних судів загальної юрисдикції в Російській Федерації». Ані голова суду, ані суддя, що був головуючим у судовому засіданні у справі заявника, не відбирали народних засідателів шляхом жеребкування. Поряд з цим С. В. Посохов заявив про те, що народні засідателі В. М. Стреблянська та І. В. Ховякова на момент розгляду справи заявника здійснювали свої повноваження якнайменше протягом 88 днів замість передбачених законом 14 днів (ст. 5 Федерального закону «Про народних засідателів федеральних судів загальної юрисдикції в Російській Федерації»). У подальшому заявник доповнив свою скаргу новими міркуваннями. Грунтуючись на відповіді адміністрації Некліновського району від 4 лютого 2000 р., заявник дійшов висновку про відсутність доказів того, що В. М. Стреблянська та І. В. Ховякова взагалі коли-небудь (і навіть до прийняття Федерального закону «Про народних засідателів федеральних судів загальної юрисдикції в Російській Федерації») затверджувалися як народні засідателі. Європейський суд з прав людини дійшов висновку про те, що Некліновський районний суд, що постановив 22 травня 2000 р. вирок відносно заявника, не був «судом, створеним на підставі закону». На підставі наведеного Суд констатував, що мало місце порушення п. 1 ст. 6 Конвенції¹.

Таким чином, враховуючи практику Європейського суду з прав людини, суд вважатиметься встановленим законом лише за умови, що він утворений безпосередньо на підставі закону, діє в межах своєї предметної, функціональної та територіальної юрисдикції й у законному складі суду.

При визначенні того, чи може суд вважатися «незалежним», слід враховувати спосіб призначення членів суду, строк перебування на посаді, існування гарантій від зовнішнього

¹ Решение по делу Посохов против России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [www/URL: http://www.eurolawco.ru/practicenews/EuroCourt/cases_33.html](http://www.URL: http://www.eurolawco.ru/practicenews/EuroCourt/cases_33.html).

впливу та наявності у суду зовнішніх ознак незалежності¹. Стосовно вимоги «неупередженості» суду Європейський суд виділив два аспекти. По-перше, орган, який розглядає справу, повинен бути безстороннім суб'єктивно, тобто жоден його член не повинен мати будь-якої особистої зацікавленості або упередженості. Вважається, що суддя є неупередженим, якщо немає доказів, які б свідчили про протилежне. По-друге, такий орган повинен також бути неупередженим з об'єктивного погляду, тобто він має надати достатні гарантії, які б виключали будь-які законні сумніви стосовно цього². Так, у рішенні у справі Романова проти України було зазначено, що ст. 21 ЦПК передбачає, що суддя, який брав участь у вирішенні справи в суді першої інстанції, не може брати участь у її новому розгляді після повернення справи судом вищої інстанції. Ця стаття демонструє мету національного законодавства усунути всі розумні сумніви щодо безсторонності такого суду. Відповідно недотримання цієї норми означає, що апеляційна скарга заявниці розглядалася судом, чия безсторонність навіть з позиції національного законодавства можна піддати сумніву³. В іншому рішенні у справі Бушемі проти Італії підкреслювалося, що представники судової влади мають виявляти щонайбільшу стриманість при виконанні ними службових обов'язків для того, щоб гарантувати репутацію безстороннього судочинства. Почуття стриманості має підказати їм не робити заяв у пресі навіть у відповідь на провокації. Цього вимагають вищі інтереси юстиції і престиж суддівської професії. Той факт, що голова суду публічно вжив такі вислови, які натякали на негативну оцінку самого заявника, ще

¹ Де Сальвіа, М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. [Текст] / М. Де Сальвіа. – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 439–442.

² Вибрані справи Європейського суду з прав людини [Текст] Вип. 1. – К. : Фенікс, 2003. – С. 281.

³ Офіц. вісн. України. – 2008. – № 27. – Ст. 872. – С. 91.

до того, як суд під його головуванням мав винести рішення у справі, дійсно, не видається сумісним з вимогами про безсторонність суду, закріпленими в п. 1 ст. 6 Конвенції¹.

Окрім судів, елементами системи судочинства є суб'єкти судочинства — фізичні та юридичні особи, держава. Вони можуть мати різне процесуальне становище. Так, до осіб, які беруть участь у розгляді справи, належать у справах позовного провадження сторони, треті особи, представники сторін і третіх осіб, у справах наказного й окремого провадження — заявники, інші заінтересовані особи, яким надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб (ст. 26 ЦПК). Учасниками цивільного процесу, крім осіб, які беруть участь у справі, є особи, які є іншими учасниками цивільного процесу, до яких належать секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, особа, яка надає правову допомогу (ст. 47 ЦПК).

З інституційною характеристикою моделі справедливого судочинства тісно пов'язана функціональна характеристика, яку складають зв'язки між суб'єктами права, що об'єктивуються через діяльність суб'єктів у цивільні процесуальні правовідносини. Слід зазначити, що в науці цивільного процесуального права питання про сутність цивільних процесуальних правовідносин, їх склад і підстави виникнення були й залишаються дискусійними, тому є об'єктами багатьох наукових досліджень². На наш погляд, у межах цієї роботи слід зупини-

¹ Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі [Електронний ресурс]. – 2000. – № 3. // <http://www.eurocourt.org.ua/Article.asp?AIdx=237>.

² Мозолин, В. П. О гражданско-процессуальном правоотношении [Текст] / В. П. Мозолин // Сов. государство и право. – 1955. – № 6. – С. 50–57; Джалилов, Д. Р. Гражданско-процессуальное правоотношение и его субъекты [Текст] / Д. Р. Джалилов. – Душанбе, 1962; Зейдер, Н. Б. Гражданские процессуальные правоотношения [Текст] / Н. Б. Зейдер. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1965; Чечина, Н. А. Гражданские процессуальные правоотношения [Текст] / Н. А. Чечина. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962; Щеглов, В. Н. Гражданское процессуальное правоотношение [Текст] / В. Н. Щеглов. – М., 1966; Цивільні процесуальні правовідносини та їх суб'єкти [Текст] : навч. посіб. / В. В. Комаров, П. І. Радченко. – К. : УМК ВО, 1991.

тися лише на деяких особливостях цивільних процесуальних правовідносин, які є спірними та можуть впливати на визначення особливостей моделі «справедливого судочинства».

Як уже зазначалося, обов'язковим суб'єктом усіх цивільних процесуальних правовідносин, які виникають у межах цивільного судочинства, є суд, оскільки лише він може здійснювати правосуддя у цивільних справах. При цьому при розгляді будь-якої цивільної справи в межах позовного провадження обов'язково виникає дві цивільні процесуальні правовідносини, що є визначальними при побудові моделі судочинства: між судом і позивачем та між судом і відповідачем, оскільки цивільний процес за загальним правилом може виникнути лише за наявності двох сторін.

Цивільні процесуальні правовідносини є відносинами, у яких взаємодіють елементи публічного та приватного характеру. Тому, на наш погляд, підлягає критиці висловлений у літературі погляд, що цивільні процесуальні правовідносини мають владний¹, публічно-правовий характер, відображаючи взаємозв'язки держави в особі суду й осіб, що зверта-

¹ Мозолин, В. П. О гражданско-процессуальном правоотношении [Текст] / В. П. Мозолин // Сов. государство и право. – 1955. – № 6. – С. 53; Зейдер, Н. Б. Гражданские процессуальные правоотношения [Текст] / Н. Б. Зейдер. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1965. – С. 28; Чечина, Н. А. Гражданские процессуальные правоотношения [Текст] / Н. А. Чечина. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – С. 10; Щеглов, В. Н. Гражданское процессуальное правоотношение [Текст] / В. Н. Щеглов. – М., 1966. – С. 25–29; Гурвич, М. А. К вопросу о предмете науки советского гражданского процесса [Текст] / М. А. Гурвич // Учен. зап. ВИЮН. – 1955. – Вып. 4. – С. 43; Чечот, Д. М. Избранные труды по гражданскому процессу [Текст] / Д. М. Чечот. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, изд-во юрид. фак. С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – С. 88; Викут, М. А. Взаимодействие публичного и частного права в гражданских процессуальных правоотношениях [Текст] / М. А. Викут // Теоретические и прикладные проблемы реформы гражданской юрисдикции : межвуз. сб. науч. тр. ; под ред. В. В. Яркова (отв. ред.), Г. А. Жилина, И. М. Зайцева и др. – Екатеринбург : Гуманитар. ун-т, 1998. – С. 34 та ін.

ються за судовим захистом¹. Як правильно зазначалося в літературі, така характеристика цивільних процесуальних правовідносин є односторонньою, в ній підкреслюється владний характер відносин суду й учасників процесу, а питання про характер цивільних процесуальних правовідносин і ступінь притаманної їм владності визначаються тим, якою мірою воля суду детермінує поведінку учасників процесу, якою мірою воля сторін визначає характер процесуальних дій, що здійснюються судом². Однак участь владного суб'єкта у правовідносинах не перетворює їх у владовідносини. Суд не стоїть «над» сторонами й іншими учасниками процесу, а судове керівництво процесом не зводиться до імперативу, наказного характеру прояву владних повноважень суду в цивільному процесі. Владні функції суду балансуються та гармонізуються ініціативою та процесуальними правами, гарантіями процесуальних прав сторін³. Окрім того, повноваження суду (судді) впливають з вимог процесуальної форми, обов'язку суду здійснити правосуддя⁴.

Публічний характер цивільних процесуальних правовідносин проявляється в тому, що однією зі сторін у правовідносинах є суд, тобто орган державної влади, який законом наділений певними повноваженнями, що не можуть

¹ Гражданский процесс [Текст] : учебник / отв. ред. проф. В. В. Ярков. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : ВолтерсКлувер, 2004. – С. 53.

² Боннер, А. Т. Принцип законности в советском гражданском процессе [Текст] / А. Т. Боннер. – М., 1989. – С. 40–42; Бабаков, В. А. Публично- и частно-правовые начала в гражданском процессуальном праве [Текст] / В. А. Бабаков // Теоретические и прикладные проблемы реформы гражданской юрисдикции : межвуз. сб. науч. тр. ; под ред. В. В. Яркова (отв. ред.), Г. А. Жилина, И. М. Зайцева и др. – Екатеринбург : Гуманитар. ун-т, 1998. – С. 213.

³ Сахнова, Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты [Текст] / Т. В. Сахнова. – М. : ВолтерсКлувер, 2008. – С. 158.

⁴ Проблемы науки гражданского процессуального права [Текст] / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова ; под ред. проф. В. В. Комарова. – Харьков : Право, 2002. – С. 102–103.

бути змінені за волевиявленням або за домовленістю сторін. Суб'єкти цих правовідносин не є рівноправними. Суд, розглядаючи спір про право, перш за все виконуватиме покладену на нього державою функцію правосуддя, від виконання якої він не може ухилитися. Приватноправовий характер цивільних процесуальних правовідносин впливає, по-перше, з того, що в цивільному судочинстві вирішується спір про право, який виникає з правовідносин, що регулюються нормами галузей приватного права. По-друге, диспозитивні засади цивільного судочинства дають змогу стороні своїми процесуальними діями певною мірою визначати процесуальні дії суду, впливати на розвиток правовідносин.

Юридичним змістом цивільних процесуальних правовідносин є суб'єктивні права й обов'язки суб'єктів. У цьому відношенні виникає питання стосовно того, перед ким суд несе обов'язок розглянути та вирішити цивільну справу, винести судові рішення і, таким чином, здійснити правосуддя. У літературі з цього приводу немає єдиного погляду. Так, одні автори стверджують, що суд має обов'язок винести судові рішення або тільки перед державою¹, або тільки перед сторонами². Інші доводять, що суд несе такий обов'язок перед

¹ Гурвич, М. А. К вопросу о предмете науки советского гражданского процесса [Текст] / М. А. Гурвич // Учен. зап. ВИЮН. – 1955. – Вып. 4. – С. 54–57; Гурвич, М. А. Гражданские процессуальные правоотношения и процессуальные действия [Текст] / М. А. Гурвич // Тр. ВЮЗИ. Вопросы гражданского процессуального, гражданского и трудового права. – М., 1965. Т. 3. – С. 64–65.

² Штефан, М. Й. Цивільний процес [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / М. Й. Штефан. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К. : Ін Юре, 2001. – С. 79–80; Цивільне процесуальне право України [Текст] : підруч. для юрид. вузів і фак. / В. В. Комаров, В. І. Тertiшников, Є. Г. Пушкар та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 1999. – С. 52; Щеглов, В. Н. Гражданское процессуальное правоотношение [Текст] / В. Н. Щеглов. – М., 1966. – С. 75; Цивільні процесуальні правовідносини та їх суб'єкти [Текст] : навч. посіб. / В. В. Комаров, П. І. Радченко. – К. : УМК ВО, 1991. – С. 6–7.

особами, що беруть участь у справі, і державою¹ в особі вищестоящего суду². Деякі вважають, що суд узагалі несе обов'язок без адресата³.

На наш погляд, думка, що суд несе обов'язок розглянути та вирішити справу перед державою або без адресату не відповідає дійсності, оскільки це взагалі знижує відповідальність суддів, веде до послаблення законності⁴. Обов'язок перед державою обертається безвідповідальністю. Права громадян у такий спосіб нівелюються, і стають маревом обов'язки суду⁵.

Уявляється, що, з іншого боку, так само не можна визнати обґрунтованим і те, що суд несе обов'язок щодо здійснення правосуддя лише перед сторонами, оскільки це суперечить сутності суду як органу державної влади, який засновується для захисту громадян, суспільства та держави від протиправної поведінки окремих осіб та організацій, охорони прав і свобод громадян, контролю за діяльністю інших гілок влади, що здійснює конституційність і законність їх дій та рішень⁶. Основним призначенням суду є забезпечення пріоритету (панування) права, оскільки без такого суду не можуть бути

¹ Чечина, Н. А. Гражданские процессуальные правоотношения [Текст] / Н. А. Чечина. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – С. 40.

² Шакарян, М. С. Субъекты советского гражданского процессуального права [Текст] / М. С. Шакарян. – М., 1970. – С. 7–11.

³ Гурвич, М. А. Структура и движение гражданского процессуального правоотношения [Текст] / М. А. Гурвич // Тр. ВЮЗИ. Вопросы науки советского гражданского процессуального права. – М., 1975. Т. 38. – С. 28–31; Гурвич, М. А. Судебное решение. Теоретические проблемы [Текст] / М. А. Гурвич. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 12–13.

⁴ Добровольский, А. А. Исковая форма защиты права (основные вопросы защиты об иске) [Текст] / А. А. Добровольский. – М. : МГУ, 1965. – С. 123.

⁵ Цивільне процесуальне право України [Текст] : підруч. для юрид. вузів і фак. / В. В. Комаров, В. І. Тертишников, Є. Г. Пушкар та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 1999. – С. 52; Цивільні процесуальні правовідносини та їх суб'єкти [Текст] : навч. посіб. / В. В. Комаров, П. І. Радченко. – К. : УМК ВО, 1991. – С. 6.

⁶ Судебная власть [Текст] / под ред. И. Л. Петрухина. – М. : ТК Велби, 2003. – С. 79.

за своєю суттю правовими ані суспільство, ані держава¹. Тому, на наш погляд, помилковими є пропозиції, висловлені в проєкті Концепції розвитку правосуддя в Україні², а також підтримані в Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленої Указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006³, відповідно до яких цивільне судочинство має розглядатися як послуга держави щодо вирішення приватноправових спорів сторонами, що самостійно не можуть їх урегулювати. Так, якщо правосуддя — це послуга, то сторона, яка звертається за захистом до суду, може визначати порядок та умови надання цієї послуги, впливати на результати розгляду справи, що робить суд підпорядкованим волі сторони, а це, у свою чергу, порушує вимогу незалежності суддів. Як зазначив Європейський суд з прав людини в рішенні у справі Рингейзен проти Австрії, в контексті п. 1 ст. 6 Конвенції, судовий орган має бути незалежним як від виконавчої влади, так і від сторін у справі⁴.

На наш погляд, суд несе обов'язок щодо здійснення правосуддя одночасно як перед державою, так і перед сторонами. Обов'язок перед державою впливає з публічної природи цивільних процесуальних правовідносин, а саме з того, що держава покладає на суд як орган державної влади функцію розгляду та вирішення спорів шляхом здійснення правосуддя, делегування якої не допускається. Крім того, держава заінтересована в правомірному та своєчасному відправленні правосуддя, для чого наділяє суди владними повноважен-

¹ Шевцов, В. С. Право и судебная власть в Российской Федерации [Текст] / В. С. Шевцов. — М. : Профобразование, 2003. — С. 56.

² Куйбіда, Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи [Текст] : монографія / Р. О. Куйбіда. — К. : Атіка, 2004. — С. 245.

³ Офіц. вісн. України. — 2006. — № 19. — Ст. 1376. — С. 23.

⁴ Моул Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство: Прецеденты и комментарии [Текст] / Н. Моул, К. Харби, Л. Б. Алексеева. — М. : Рос. акад. правосудия, 2001. — С. 45.

нями, нормативно закріплює законну силу судових рішень, встановлює обов'язковість судових рішень, цивільну процесуальну форму тощо. Обов'язок же перед сторонами відображає приватну природу цивільних процесуальних правовідносин і є, перш за все, похідним від обов'язків держави взагалі. Так, відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення фундаментальних прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Крім того, саме наявність у суду обов'язків, які кореспондують правам інших суб'єктів правовідносин, дає можливість цим суб'єктам реалізовувати свої права і забезпечувати режим законності в цивільному судочинстві.

Цивільні процесуальні правовідносини існують тільки у формі правових відносин, тобто для їх виникнення потрібні норми права, які передбачають ці правовідносини. Крім того, у цивільному судочинстві закріплений дозвільний спосіб правового регулювання¹. Наведене надає можливість зробити висновок, що саме норми права дозволяють дати нормативну характеристику моделі справедливого судочинства, оскільки саме за допомогою юридичної норми створюється модель взаємодії суб'єктів (форма майбутніх правовідносин)². Юридична норма моделює не тільки правило поведінки, а й стан суспільних відносин, їхні особливості, об'єктивний і суб'єктивний склад.

¹ Проблемы науки гражданского процессуального права [Текст] / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова ; под ред. проф. В. В. Комарова. – Харьков : Право, 2002. – С. 98; Цивільні процесуальні правовідносини та їх суб'єкти [Текст] : навч. посіб. / В. В. Комаров, П. І. Радченко. – К. : УМК ВО, 1991. – С. 7–8.

² Луць, Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) [Текст] : монографія / Л. А. Луць. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 50–52.

На наш погляд, для моделі справедливого судочинства з погляду нормативної характеристики визначальними є такі ознаки.

По-перше, виходячи з прецедентної практики Європейського суду з прав людини, в якій міститься тлумачення п. 1 ст. 6 Конвенції, доступ до тієї чи іншої інстанції має бути не лише формально проголошеним, а й реально існуючим. Отже, доступність правосуддя безпосередньо пов'язана з такими інститутами цивільного судочинства, як юрисдикція, судові витрати та правова допомога. При цьому юрисдикція судів має бути необмеженою, й мають існувати механізми, які усувають фінансові та правові перешкоди при зверненні до суду, тобто дають можливість кожній особі безперешкодно реалізувати своє право на доступ до суду й правосуддя та скористатися правовою допомогою у разі необхідності.

По-друге, правосуддя за своєю сутністю може визнаватися таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості та забезпечує ефективне поновлення в правах. Правовий суд — це завжди і за будь-яких умов лише справедливий суд. Справедливим правовий суд робить та справедливість, яка втілюється в праві і яку цей суд реалізує самою своєю діяльністю¹. Як зазначає В. В. Комаров, доктринально правосуддя як фундаментальний інститут правової системи має розглядатися як форма здійснення прав і свобод суб'єктів права через належні судові процедури. Такий підхід має принципове значення для обґрунтування конструкції цивільного процесу та його процедур². Висновок, що здійснення

¹ Шевцов, В. С. Право и судебная власть в Российской Федерации [Текст] / В. С. Шевцов. — М. : Профобразование, 2003. — С. 55, 57.

² Комаров, В. В. К проблеме о конституционных основаниях гражданского судопроизводства [Текст] / В. В. Комаров // Современная доктрина гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства: теория и практика : сб. науч. статей. — Краснодар — СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. — С. 94.

правосуддя можливе лише за умови дотримання справедливої процедури, безпосередньо впливає зі змісту п. 1 ст. 6 Конвенції, виходячи з якого кожен має право на справедливий судовий розгляд.

По-третє, цивільне судочинство як певним чином організована сукупність цивільних процесуальних правовідносин має будуватися на засадах змагальності, оскільки остання є невід'ємною властивістю правосуддя. Однак, як слушно зазначалося в літературі, важко уявити ефективно діючу модель судочинства, побудовану тільки на засадах змагальності. Оптимальне змагальне судочинство є продуктом історичних, соціальних, економічних та інших причин¹. Тому, на наш погляд, судочинство України має концептуально будуватися на засадах «послабленої» змагальності. Вищезазначене положення пояснюється тим, що здійснення правосуддя має відображати соціальне призначення судової системи, тобто забезпечувати захист гарантованих Конституцією та законами прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави. Наведене вимагає певної активної діяльності суду, яка, однак, повинна бути обмежена інтересами правосуддя й справедливості та правами сторін. На це, до речі, звертав увагу й Комітет міністрів у своїй Рекомендації R (84) 5 від 28 лютого 1984 р. відносно принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення судової системи. Так, у третьому принципі закріплено, що суд повинен, хоча б у ході попереднього засідання, а якщо це можливо, і протягом всього розгляду, відігравати активну роль у забезпеченні швидкого судового розгляду, поважаючи при цьому права сторін, у тому числі їх право на неупередженість. Окрім

¹ Шишкин, С. А. Состязательность в гражданском и арбитражном судопроизводстве [Текст] : пособие / С. А. Шишкин. – М. : Издательский Дом «Городец», 1997. – С. 120–121; Кройтор, В. А. Проблеми доступності цивільного судочинства в Україні у зв'язку з реальним закріпленням принципу змагальності [Текст] / В. А. Кройтор // Право і безпека. – 2004. – № 3'1. – С. 99.

того, він повинен володіти повноваженнями *proprio motu*, щоб вимагати від сторін пред'явлення таких роз'яснень, які можуть бути необхідні; вимагати від сторін особистої явки, зачіпати питання права; вимагати показання свідків, хоча б у тих випадках, коли мова йде не лише про інтереси сторін, які беруть участь у справі; контролювати допит свідків, чий можливі показання не мають відношення до даної справи, обмежувати кількість свідків у конкретній справі, коли така кількість може виявитися зайвою. Такі повноваження повинні здійснюватися в межах предмета розгляду¹. Вбачається, що за судом слід залишити інструктивні, вказівні та деякі забезпечувальні повноваження (визначення кола можливих учасників процесу, прийняття заходів щодо належного повідомлення їх про час і місце розгляду справи)², застосування яких має бути спрямоване на забезпечення доступності правосуддя.

На наш погляд, збільшення активності суду під час розгляду справ можна взагалі визначити як загальну тенденцію розвитку сучасного цивільного судочинства. Так, наприклад, Правила цивільного судочинства, прийняті в 1998 р. у Великій Британії, яку можна розглядати як батьківщину «чистої» змагальності, передбачають у ст. 1.4 (1), що суд зобов'язаний сприяти досягненню головної мети, тобто *вирішувати справи справедливо* за допомогою активного управління справами. Воно передбачає заохочення сторін співпрацювати один з одним при веденні процесу; виявлення спірних питань на початковій стадії; швидке визначення, які зі спірних питань потребують повного дослідження в судових засіданнях і які відповідно вирішуються в спрощеному порядку; визначення порядку вирішення спірних питань; заохочення сторін використовувати альтернативну процедуру вирішення спору, якщо

¹ Доступ к правосудию [Текст] // Рос. юстиция. – 1997. – № 7. – С. 6.

² Мамницкий, В. Ю. Полномочия суда по обеспечению состязательности сторон в гражданском судопроизводстве [Текст] / В. Ю. Мамницкий // Нова Конституція і проблеми вдосконалення законодавства: темат. зб. наук. праць. – Х. : НЮАУ, 1997. – С. 102–103.

суд вважає більш відповідною та легкою такою процедуру; надання сторонам допомоги у врегулюванні справи повністю або частково; введення графіків або інших методів контролювання руху справи; визначення того, чи виправдовує вірогідна користь від учинення окремої дії витрати на її вчинення; розгляд такої великої кількості аспектів справи, яка можлива в даній ситуації; розгляд справи без участі сторін, яким належало бути присутніми в суді; забезпечення використання технічних засобів; давання вказівок з метою забезпечення, щоб судові засідання відбувалося швидко й ефективно. Згідно зі ст. 32.1 (1) вищезазначених Правил суд може контролювати докази шляхом давання вказівок відносно спірних питань, за якими вимагаються докази, характеру доказів, які вимагаються для вирішення цих питань, і шляхів, за якими докази будуть надані до суду. Суд може також використати свої повноваження, щоб виключити докази, які б в іншій ситуації були б допустимими¹. Після прийняття в 2001 р. закону «Про реформування цивільного судочинства» в Німеччині були розширені повноваження суду першої інстанції щодо управління процесуальним матеріалом з боку суду. Наведене проявляється: 1) у зобов'язанні суду роз'яснити фактичну сторону справи, що розглядається; 2) у сприянні доповненню процесуального матеріалу за необхідності; 3) в обов'язковій вказівці судом на основні фактичні обставини, які мають вирішальне значення для справи². Статті 7, 8 ЦПК

¹ Кудрявцева, Е. В. Гражданское судопроизводство Англии [Текст] / Е. В. Кудрявцева. – М. : Издательский дом «Городец», 2008. – С. 194, 272–273;

² Давтян, А. Г. Основные черты реформы гражданского судопроизводства Германии, новеллы [Текст] / А. Г. Давтян // Гражданский процесс: наука и преподавание ; под ред. М. К. Треушниковой, Е. А. Борисовой. – М. : Издательский дом «Городец», 2005. – С. 406; Гражданское процессуальное уложение Германии = Deutsche Zivilprozessordnung mit Einführungsgesetz: Ввод. Закон к Гражд. процессуальному уложению [Текст] : пер. с нем. / введ., сост. В. Бергман. – М. : ВолтерсКлувер, 2006. – С. 54; Гражданский процесс зарубежных стран [Текст] : учеб. пособие / под ред. д-ра юрид. наук А. Г. Давтян. – М. : ТК Велби, Проспект, 2008. – С. 34.

Франції встановлюють, що суддя має право брати до уваги навіть ті факти, що згадувалися в процесі судового розгляду, на які сторони спеціально не посилалися в обґрунтування своїх позовних вимог. Суддя вправі запропонувати сторонам надати пояснення з приводу фактичних питань, які він вважає за необхідні для вирішення спору¹.

По-четверте, у цивільному судочинстві повинні гармонійно поєднуватися публічні та приватноправові засади², оскільки порушення цього балансу може призвести або до пониження ролі суду як органу державної влади, перекручування сутності правосуддя, справедливості або до нівелювання прав

¹ Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции [Текст] / пер. с фр. В. Захватаев / предисл.: А. Довгерт, В. Захватаев / отв. ред. А. Довгерт. – К. : Истина, 2004. – С. 36; Гражданский процесс зарубежных стран [Текст] : учеб. пособие / под ред. д-ра юрид. наук А. Г. Давтян. – М. : ТК Велби, Проспект, 2008. – С. 101.

² Комаров, В. В. К проблеме о конституционных основаниях гражданского судопроизводства [Текст] / В. В. Комаров // Современная доктрина гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства: теория и практика : сб. науч. статей. – Краснодар – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 94; Бабаков, В. А. Публично- и частно-правовые начала в гражданском процессуальном праве [Текст] / В. А. Бабаков // Теоретические и прикладные проблемы реформы гражданской юрисдикции : межвуз. сб. науч. тр. ; под ред. В. В. Яркова (отв. ред.), Г. А. Жилина, И. М. Зайцева и др. – Екатеринбург : Гуманитар. ун-т, 1998. – С. 210–211, 216; Зайцев, И. М. Соотношение публично-правового и частноправового в гражданском процессуальном кодексе [Текст] / И. М. Зайцев // Теоретические и прикладные проблемы реформы гражданской юрисдикции : межвуз. сб. науч. тр. / под ред. В. В. Яркова (отв. ред.), Г. А. Жилина, И. М. Зайцева, и др. – Екатеринбург : Гуманитар. ун-т, 1998. – С. 29; Коваленко, А. Г. Частные и публичные начала в принципах судебного доказывания [Текст] / А. Г. Коваленко // Теоретические и прикладные проблемы реформы гражданской юрисдикции : межвуз. сб. науч. тр. / под ред. В. В. Яркова (отв. ред.), Г. А. Жилина, И. М. Зайцева и др. – Екатеринбург : Гуманитар. ун-т, 1998. – С. 131; Савельева, Т. А. Судебная власть в гражданском процессе: соотношение публично- и частноправовых начал [Текст] / Т. А. Савельева // Теоретические и прикладные проблемы реформы гражданской юрисдикции : межвуз. сб. науч. тр. / под ред. В. В. Яркова (отв. ред.), Г. А. Жилина, И. М. Зайцева и др. – Екатеринбург : Гуманитар. ун-т, 1998. – С. 187.

людини. Пріоритет фундаментальних прав і свобод людини повинен бути визначальним принципом взаємовідносин особистості і держави. Держава має бути пов'язана правами людини, оскільки людина — не об'єкт команд і розпоряджень, а рівноправний партнер держави, що бере участь у певних формах контролю за діяльністю владних структур, позбавлений від їх жорстокої опіки¹. Визначальними критеріями співвідношення цих засад, на наш погляд, є досягнення мети правосуддя.

Уявляється, що сторони повинні виступати активними учасниками судочинства. Їх ініціатива має проявлятися у всьому тому, що стосується матеріального боку процесу, тобто визначення вимог та заперечень, які зачіпають спірне право, заходів захисту та способів доказування, що впливають на переконання суду. Процедура розгляду справи, за деякими виключеннями, які пов'язані з диспозитивним характером цивільного судочинства та правами сторін, повинна перебувати під контролем судової влади.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що сучасна модель судочинства має трактуватися як модель справедливого судочинства і така, що забезпечує здійснення доступного правосуддя.

1.3. Структурна характеристика доступності правосуддя у цивільних справах

Проблема доступності правосуддя є складною та комплексною і головним, на наш погляд, є структурний аспект її характеристики. Засновники руху «Доступ до правосуддя» М. Каппеллетті та Б. Гарт, вважали, що ефективного доступу до право-

¹ Мюллерсон, Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность [Текст] / Р. А. Мюллерсон. – М. : Юрид. лит, 1991. – С. 42–47; Стецовский, Ю. И. Судебная власть [Текст] : учеб. пособие / Ю. И. Стецовский. – М. : Дело, 1999. – С. 120.

суддя можна досягти лише у випадку, коли для сторін створюються умови повної «рівності знярядь», тобто кінцевий результат залежить тільки від юридичних достоїнств позиції тієї чи іншої сторони у справі і не пов'язується з різницями, які є побічними. Автори виділяють певні процесуальні перешкоди або, як вони їх називали, «бар'єри», що існують у всіх країнах світу і подолання яких наближує сторони до ефективного доступу до правосуддя. Першим бар'єром, на думку авторів, є розмір судових витрат. Другим «бар'єром» є так звані «можливості сторін». Цей термін використовується для того, щоб підкреслити, що певні сторони можуть користуватися стратегічними перевагами в судових процесах. Серед цих переваг для однієї сторони й перешкод для іншої М. Каппеллетті та Б. Гарт виділяють такі:

а) фінансові ресурси;

б) «компетентність подавати позов», тобто наявність певних знань і психічна готовність звернутися до суду;

в) розбіжності між «одноразовими» сторонами і «постійними сторонами», що ґрунтуються, перш за все, на частоті зіткнень із судовою системою. Переваги «постійної сторони», яка найчастіше виявляється великим підприємством або установою, численні: 1) досвід дозволяє краще планувати судовий розгляд; 2) наявність значних економічних масштабів, оскільки вона має більше справ; 3) можливість розвивати неофіційні стосунки з представниками установи, яка займається вирішенням спорів; 4) поширення ризику судового розгляду на більшу кількість справ; 5) використання стратегії з прецедентними справами, щоб забезпечити більш сприятливе положення для майбутніх справ.

Третій бар'єр учені пов'язують з тими проблемами, які виникають під час захисту так званих «розрізнених або фрагментарних» інтересів, серед яких:

а) незначна шкода, що спричиняється інтересам окремих індивідуумів, унаслідок чого вони не готові взяти на себе самостійно великий фінансовий тягар складних судових процесів;

б) подаючи позов, особи, яким заподіяно шкоду, можуть вимагати відшкодування лише своїх власних витрат, а не фактичної шкоди, яка спричинена правопорушенням усім іншим громадянам, які перебувають у аналогічному становищі;

в) особи, які бажають подати позов на захист розрізаних інтересів, можуть бути територіально розкиданими, відчувати недостатність необхідної інформації або бути не в змозі домовитися про загальну стратегію захисту¹.

Яковлев В. Ф. вважає, що складових доступності й ефективності правосуддя багато. Це своєчасне та безвідмовне прийняття позовних заяв, своєчасне порушення справ; строки розгляду справ і якість рішень, що виносяться, тобто їх законність та обґрунтованість; виконання судових рішень². Як видно, автор уникнув принципового вирішення питання щодо структурної характеристики та визначення сутності доступності правосуддя. Існування та прояви доступності вчений пов'язує з окремими інститутами цивільного процесу й ефективним функціонуванням усього судочинства.

Ярков В. В. зазначає, що проблема доступу до правосуддя включає низку питань: про порядок порушення справи, забезпечення фактичної змагальності в умовах реальної рівності правових можливостей сторін, організацію правосуддя та можливість використання процесуальних засобів захисту зацікавленими особами та інші³. Поряд з цим автор виділяє фактори, що визначають доступ до правосуддя, серед яких

¹ Cappelletti, M., Garth B. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report [Текст] / М. Cappelletti, В. Garth // Access to Justice. – Milan. – 1979. – Vol. 1. – P. 10–20.

² Яковлев, В. Ф. Вступительное слово [Текст] / В. Ф. Яковлев // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 10.

³ Решетникова, И. В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России [Текст] / И. В. Решетникова, В. В. Ярков. – М. : Норма, 1999. – С. 115–118; Ярков, В. В. Современные проблемы доступа к правосудию в Российской Федерации [Текст] / В. В. Ярков // Рос. юрид. журн. – 2001. – № 1. – С. 16.

називає тривалість судових процесів, подорожчання всієї «юридичної інфраструктури», включаючи сферу представництва, зміну економічних умов діяльності органів адвокатури і нотаріату, ускладнення організації судової системи і правил судового процесу, нерозвинутість громадських інститутів, що забезпечують юридичний захист різних верств населення, тощо¹. Такий підхід поділяють й інші вчені². До елементів доступності правосуддя В. В. Ярков відносить:

1) можливість кожної особи звернутися згідно з конституційними нормами за судовим захистом у відповідний компетентний суд. При цьому як найбільш загальні умови виникнення права на звернення до суду виступають процесуальна правоздатність і підвідомчість;

2) наявність у сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, широких процесуальних прав і покладання на суд обов'язку сприяти в їх здійсненні;

3) вичерпне регулювання у цивільному процесуальному законодавстві переліку підстав для закриття провадження у справі або залишення заяви без розгляду;

4) широка можливість касаційного оскарження судового рішення;

5) участь сторін у реальному виконанні судового рішення на стадії виконавчого виробництва³.

¹ Ярков, В. В. Современные проблемы доступа к правосудию в Российской Федерации [Текст] / В. В. Ярков // Рос. юрид. журн. – 2001. – № 1. – С. 17–20; Ярков, В. В. Цели судопроизводства и доступ к правосудию [Текст] / В. В. Ярков // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 72; Ярков, В. В. Доступно ли гражданам наше правосудие? [Текст] / В. В. Ярков // Рос. юстиция. – 1999. – № 2. – С. 25–26.

² Шевчук, П. І. Доступ до правосуддя: сучасний стан і шляхи вдосконалення [Текст] / П. І. Шевчук // Адвокат. – 2000. – №1. – С. 5.

³ Решетникова, И. В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России [Текст] / И. В. Решетникова, В. В. Ярков. – М. : Норма, 1999. – С. 107; Решетникова, И. В. Гражданский процесс [Текст] / И. В. Решетникова, В. В. Ярков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма (Изд. группа Норма-Инфра · М), 2002. – С. 21.

Підхід В. В. Яркова зводиться до того, що по суті автор намагається дати структурну характеристику доступності правосуддя, виділяючи в першому випадку коло питань, які входять до проблеми доступності правосуддя, у другому — фактори, що впливають на доступність, у третьому — елементи доступності. Незважаючи на те, що у кожному випадку по суті мова йде про складові елементи доступності правосуддя, однак їх кількість та обсяг різняться, що не дає остаточного уявлення про досліджуване явище.

Деякі автори, як уже відзначалося, інтерпретують доступність правосуддя як принцип, тобто забезпечену законом можливість безперешкодно звернутися до суду за захистом своїх прав та отримати судовий захист. Як було згадано, Є. Б. Абросимова, наприклад, вважає, що основними елементами принципу доступності правосуддя виступають:

1) свобода та рівність доступу всіх суб'єктів права до суду (суб'єктний елемент);

2) універсальність компетенції суду в предметному, територіальному та темпоральному аспектах (компетенційний елемент);

3) правило ординарного суду та належного судді, включаючи заборону на існування надзвичайних судів (інституційний елемент);

4) змагальність судових процедур (процесуальний елемент)¹.

Сидоренко В. М. до змісту принципу доступності правосуддя включає три групи елементів: правові, економічні й організаційно-правові. До правових належать судоустрійний (територіальна наближеність судів до населення); судочинний (порядок порушення справи в суді; порядок розгляду справи в суді, у тому числі безперешкодна можливість використовувати процесуальні права, розумні строки судового розгляду; можливість вільного оскарження судових актів; реальне ви-

¹ Судебная власть [Текст] / под ред. И. Л. Петрухина. – М. : ТК Велби, 2003. – С. 242.

конання судових актів); надання кваліфікованої юридичної допомоги у змагальному процесі з метою забезпечення фактичного рівноправ'я сторін. До економічних автор включив розумність судових витрат і створення процесуального механізму для відстрочки, розстрочки або повного звільнення від сплати судових витрат на користь держави; надання кваліфікованої юридичної допомоги на пільгових умовах малозабезпеченим особам, тобто розумність витрат на послуги представника; належне фінансування судової діяльності, що забезпечує можливість повного та незалежного правосуддя. Організаційно-правовими елементами є створення умов для зайняття суддівських посад висококваліфікованими юристами; належне оснащення судів сучасною оргтехнікою та всім необхідним для нормального здійснення правосуддя; раціональна організація роботи апарату суду¹. Певною мірою цей підхід поділяють й інші вчені².

На нашу думку, як уже зазначалося у п. 1.1 цієї роботи, погляд на доступність правосуддя як принцип цивільного судочинства є недостатньо обґрунтованим. Що стосується аналізу пропозицій щодо складових доступності правосуддя як принципу, то вони не мають системного та завершеного характеру, оскільки, по-перше, виділяють лише окремі проблеми правового, організаційного, економічного чи соціаль-

¹ Сидоренко, В. М. Принцип доступности правосудия и проблемы его реализации в гражданском и арбитражном процессе [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / В. М. Сидоренко; Урал. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2002. – С. 8–9.

² Марочкін, І. Є. Доступність правосуддя [Текст] / І. Є. Марочкін // Проблеми законності. – Вип. 58. – Х. : НЮАУ, 2003. – С. 127–131; Марочкін, І. Є. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації [Текст] / І. Є. Марочкін // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф. 18–19 квіт. 2002 р. м. Харків. – К. – Х. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 33; Битяк, Ю. Становлення та шляхи забезпечення доступності правосуддя в адміністративному судочинстві [Текст] / Ю. Битяк // Вісн. Акад. правових наук України. – 2003. – № 1(32). – С. 57–58; Овчаренко, О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації [Текст] : монографія / О. М. Овчаренко. – Х. : Право, 2008. – С. 56–74.

ного характеру, які впливають на можливість доступу громадян до суду; по-друге, у загальному вигляді визначають окремі інститути цивільного процесуального права, з якими може бути пов'язана доступність правосуддя, без розкриття її змісту; по-третє, при характеристиці доступності правосуддя не завжди враховується її зв'язок з правом на справедливий судовий розгляд.

Перелік поглядів щодо складових елементів доступності правосуддя можна було б продовжувати, але суть їх у загальному вигляді полягає у тому, що структурні характеристики цього явища мають різноплановий характер, та засновуються вони на різних методологічних підходах.

Поряд з намаганням дати структурний аналіз доступності правосуддя в механізмі здійснення судочинства деякі вчені обмежуються визначенням лише тих чи інших факторів, які на неї впливають. Так, наприклад, Г. О. Аболонін виділяє низку факторів, що істотно знижують доступність та ефективність правосуддя: випадки недотримання основних прав і свобод громадян державними органами, органами місцевого самоврядування й суб'єктами економічної діяльності; відсутність ефективних судових механізмів захисту порушених прав і законних інтересів багаточисельних груп громадян; неадекватне розмежування підвідомчості арбітражних судів і судів загальної юрисдикції (судової юрисдикції); порушення принципів цивільного процесу під час розгляду цивільних справ громадян тощо¹. Приходько І. А. вказує, що фактори, які ускладнюють реалізацію права на суд і пов'язану з цим можливість отримання судового захисту, досить різноманітні. Вони належать політичній, соціально-економічній і правовій сферам та пов'язані з історичними традиціями, ментальністю

¹ Аболонин, Г. О. О проблемах доступности и эффективности правосудия по гражданским делам, связанным с нарушением прав и законных интересов многочисленных групп лиц [Текст] / Г. О. Аболонин // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 350.

населення, освітнім рівнем, кваліфікацією суддів та адвокатів, рівнем доступності правової інформації¹. Жуйков В. М. зазначає, що на забезпечення доступу до правосуддя найбільше впливають такі фактори: побудова судової системи; розподіл повноважень між судами в цій системі (визначення їх компетенції); процедури розгляду справ у судах; процедури оскарження судових постанов; виконання судових постанов². Уявляється, що «факторний підхід» відбиває певний аспект проблеми доступності цивільного судочинства, оскільки окреслює обставини, які тією чи іншою мірою впливають на можливість особи звернутися до суду й отримати справедливий і ефективний судовий захист. Однак він не дає уявлення про сутність самої доступності правосуддя як стандарту справедливого правосуддя, процесуальні інститути, які входять до її складу.

Оригінальний підхід щодо дослідження доступності правосуддя запропонували Н. М. Коршунов і І. Ю. Аккуратов. Вони виділяють об'єктивну та суб'єктивну сторони доступності правосуддя. Об'єктивна сторона доступності судочинства виявляється в прийнятті до провадження кола справ, які потребують судового розгляду, а також своєчасному та правильному їх розгляді. Тобто для того щоб покращити стан юридичного захисту прав, необхідно підвищити якість судового захисту, а це передбачає зниження порога суб'єктивної доступності судового захисту. Автори чітко не дають визначення цьому поняттю, однак, уявляється, що під суб'єктивною стороною доступності слід розуміти властивості суб'єкта, який відчуває потребу у судовому захисті. Вчені зазначають, що суди необхідно захистити від справ, які можуть бути вирішені за межами суду, які не вимагають втручання право-

¹ Приходько, И. А. Доступность правосудия в арбитражном и гражданском процессе: основные проблемы [Текст] / И. А. Приходько. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, изд-во юрид. фак. С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – С. 30–34.

² Судебная реформа в прошлом и настоящем [Текст]. – М. : Статут; РАП, 2007. – С. 22.

суддя, перш за все, справ малозначних та безспірних. Заходами, що забезпечують доступність, є право на захист, цілі та завдання судочинства, децентралізація судових інстанцій, здешевлення та прискорення процесів, диверсифікація процесу (диференціація судових процедур), розвиток несудових форм захисту прав¹.

Слід зазначити, що погляд Н. М. Коршунова і І. Ю. Аккуратова відрізняється від пропозицій інших вчених, оскільки автори зробили спробу структурувати доступність правосуддя, виділяючи дві її сторони. Однак ця спроба закінчилася, як і в наведених вище випадках, не дослідженням складових елементів, а визначенням і аналізом факторів, що впливають на доступність правосуддя.

Аналіз наведених поглядів дозволяє зробити висновок, що єдиного погляду щодо структури доступності правосуддя в літературі не існує, як і не існує єдності у встановленні сутності поняття «доступність правосуддя». Більшість учених зачіпають певні аспекти доступу до правосуддя часто лише в загальних рисах, вказуючи на цю проблему.

На наш погляд, необхідно виділити два підходи в дослідженні проблеми доступності правосуддя: широкий та вузький. Широкий підхід спрямований на дослідження різних аспектів проблеми доступності правосуддя, у тому числі можливості безперешкодного звернення зацікавлених осіб до суду, швидкого, ефективного та справедливого розгляду справи з безумовним дотриманням процесуальних норм, а також виявлення перешкод доступу громадян до суду, розроблення способів і механізмів їх усунення, а також встановлення умов або факторів, які можуть гарантувати найбільш сприятливі обставини для реалізації громадянами їх права на судовий

¹ Коршунов, Н. М. Доступность судебной защиты и эффективность защиты гражданских прав муниципальных образований [Текст] / Н. М. Коршунов, И. Ю. Аккуратов // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 284–285; 294.

захист. Причому ці перешкоди, способи та механізми їх подолання, а також умови полегшення доступу громадян до суду мають не тільки правовий, а й економічний та організаційний характер, тобто пов'язані, наприклад, з питаннями організації судової системи, матеріально-технічним забезпеченням судів, кадровою, соціальною політикою тощо. Вузький підхід спрямований на дослідження правового, у тому числі процесуального аспекту доступності правосуддя.

Уявляється, що обидва підходи мають право на існування. Основною відмінністю між ними є обсяг і різноманітність проблем, які досліджуються в їх межах, а також їх належність до предмета дослідження однієї чи багатьох наук. Так, у межах широкого підходу проблема доступності правосуддя розглядається як проблема, яка має соціальний, економічний, політичний, правовий та інший характер, що є предметом дослідження низки наук. При вузькому підході вивчення доступності правосуддя обмежується висвітленням проблем, які є предметом дослідження тієї чи іншої науки, у тому числі цивільного процесу.

Слід зауважити, що у більшості досліджень, як можна побачити з наведених вище поглядів щодо складових доступності правосуддя, використовується або широкий підхід, і головна увага приділяється матеріальним та організаційним проблемам, або вивчаються окремі процесуальні питання.

Враховуючи предмет науки цивільного процесуального права, на наш погляд, у межах цієї роботи слід у першу чергу зупинитися на процесуальному аспекті доступності правосуддя, тобто визначити її складові елементи та лише перелічити ті умови, які полегшують доступ до суду, оскільки, незважаючи на те, що вони у більшості випадків є предметом дослідження вчених інших галузей, однак без їх окреслення неможливо до кінця зрозуміти зазначену проблему.

На наш погляд, як складові елементи доступності, які мають процесуальний характер, слід виділяти такі, які в загальному вигляді можна сформулювати як пов'язані з реалі-

зацією права на судовий розгляд, дотриманням строків розгляду справи, необхідністю сплати судових витрат та надання правової допомоги. Крім того, окремо слід виділити питання про захист інтересів невизначеного кола осіб, який є відносно новим і виник у зв'язку з порушенням колективних прав, які одночасно належать кожній особі й усім членам суспільства, тобто права на безпечне навколишнє середовище, на якісні продукти споживання й інше. Уявляється доцільним усі елементи доступності правосуддя поділити на дві групи. До першої слід віднести ті, які гарантують можливість кожної особи безперешкодно звернутися до суду й отримати судовий захист за допомогою справедливих судових процедур, а до другої — ті, що допомагають усунути перешкоди, які виникають при зверненні до суду конкретної особи.

Як зазначалося у попередніх підрозділах цієї роботи, проблема доступності правосуддя має свої концептуальні витoki у концепції основних прав і свобод людини, а саме впливає з права на справедливий судовий розгляд і генетично пов'язана з моделлю судочинства. Тому визначення складових доступності правосуддя слід проводити, враховуючи положення п. 1 ст. 6 Конвенції, прецедентної практики Європейського суду з прав людини, а також основних ознак моделі справедливого судочинства.

Для обґрунтування цього положення необхідно дати певний аналіз права на справедливий судовий розгляд у контексті п. 1 ст. 6 Конвенції. Так, право на справедливий розгляд має два аспекти: інституціональний і процедурний. Усі вимоги, дотримання яких повинно мати місце при відправленні правосуддя, перелічені у зазначеній статті, можна відповідно поділити на дві групи: вимоги, які пред'являються до судових органів, тобто інституціональні, і вимоги, яким має відповідати процедура судового розгляду, тобто процедурні.

Європейський суд з прав людини, розглядаючи справи щодо порушення інституціональних вимог п. 1 ст. 6 Конвенції, у своїй практиці сформував так зване «право на суд», яке

включає такий елемент, як належний «суд», тобто суд, який встановлений законом і відповідає вимогам незалежності та неупередженості. Під судом, як уже зазначалося, у практиці Європейського суду з прав людини розуміється будь-який юрисдикційний орган, що вирішує питання, віднесені до його компетенції на підставі норм права, відповідно до встановленої процедури. Однак, на наш погляд, враховуючи, що мова йде про доступність правосуддя, яке є формою реалізації судової влади, слід вести мову саме про «належний суд» як орган судової влади, оскільки жодний інший юрисдикційний орган не може здійснювати правосуддя.

Належний суд у контексті Конвенції, як уже було зазначено у п. 1.2 цієї роботи, має задовольняти низці вимог, а саме: бути встановленим законом, незалежним від виконавчої влади і сторін, неупередженим.

Слід зазначити, що вимоги п. 1 ст. 6 Конвенції і прецедентної практики Європейського суду з прав людини щодо «належного» суду знайшли своє закріплення на рівні законодавства України. Так, відповідно до ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Наведене положення означає, що жодні інші органи, які не є судами, не можуть здійснювати правосуддя. Крім того, на конституційному рівні закріплені положення, які гарантують незалежність суддів та підкорення їх лише закону, а положення цивільного процесуального законодавства передбачають підстави відводу суддів та заборону повторної участі судді в розгляді справи. Як зазначено в Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин 1, 2 ст. 126 Конституції України та ч. 2 ст. 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) від 1 грудня 2004 р. № 19-рп/2004 незалежність суддів є невід'ємною складовою їхнього статусу.

Вона забезпечується насамперед особливим порядком їх обрання або призначення на посаду та звільнення з посади; забороною будь-якого впливу на суддів; захистом їх професійних інтересів; особливим порядком притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності; забезпеченням державою особистої безпеки суддів та їхніх сімей; гарантуванням фінансування та належних умов для функціонування судів і діяльності суддів, їх правового і соціального захисту; забороною суддям належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, займатися за сумісництвом певними видами діяльності; притягненням до юридичної відповідальності винних осіб за неповагу до суддів і суду; суддівським самоврядуванням¹. У п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про незалежність судової влади» № 8 від 13 червня 2007 р. закріплено, що виходячи з того, що незалежність суддів є основною передумовою їх об'єктивності та неупередженості, суддя при здійсненні правосуддя підкоряється лише закону і нікому не підзвітний. Суддям забезпечується свобода неупередженого вирішення судових справ відповідно до їх внутрішнього переконання, що ґрунтується на вимогах закону. Рішення в судовій справі має ґрунтуватися на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи, під час якого не може надаватися перевага правовій позиції будь-якого учасника судового процесу, в тому числі прокурорів, захисників, представників юридичних чи фізичних осіб². Як свідчить постанова Верховного Суду України від 28 грудня 2004 р., у справі № 11/19 порушення судами права будь-якої сторони на неупереджений судовий розгляд є безумовною підставою для скасування рішення такого суду³.

¹ Офіц. вісн. України. – 2004. – № 49. – Ст. 3220. – С. 62.

² Вісн. госп. судочинства. – 2007 – № 4. – С. 6.

³ Процессуальные права сторон спора [Текст] // Юрид. практика. – 2005. – № 9. – С. 19–20.

На наш погляд, принципи здійснення правосуддя виключно судом і незалежності суддів та підкорення їх лише закону не належать до елементів доступності правосуддя, оскільки вони впливають із сутності судової влади та правосуддя як форми її реалізації. Крім того, як уже зазначалося у п. 1.2 цієї роботи, про доступність як сутнісну характеристику правосуддя мова може йти лише у тому випадку, коли правосуддя здійснюється в межах моделі справедливого судочинства, інституціональною характеристикою якої є незалежний та неупереджений суд, встановлений законом.

Іншим елементом «права на суд», який був вироблений практикою Європейського суду з прав людини, є доступ до суду, під яким розуміється можливість ініціювати судовий розгляд у цивільній справі. Уявляється, що цей елемент більш доцільно відносити не до інституціональних, а до процедурних вимог, оскільки він визначає процесуальні передумови й умови реалізації права на звернення до суду. Як було зазначено в рішенні у справі Голдер проти Сполученого Королівства, що було б неприпустимо, щоб ст. 6 (п. 1) Конвенції містила детальний опис гарантій, що надаються сторонам у цивільних справах, і не захищала б, у першу чергу, те, що дає можливість практично користуватися такими гарантіями — доступу до суду. Такі характеристики процесу, як справедливість, публічність, динамізм, позбавляються сенсу, якщо немає самого судового розгляду¹. При цьому право на доступ до суду означає, що особа повинна мати реальну, а не формальну можливість звернутися до суду із заявою, а суд повинен розглянути її без зайвих та неналежних правових чи практичних перешкод.

Неможливість ініціювати судовий розгляд, враховуючи прецедентну практику Європейського суду з прав людини, може бути пов'язана з існуванням правових та економічних обмежень. Так, що стосується першої групи обмежень, то, як уже зазначалося, Суд виходить з того, що право на доступ до

¹ Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 45.

суду не є абсолютним, воно може бути обмеженим. Це впливає зі змісту цього права, оскільки право на доступ до суду за своїм характером вимагає регулювання з боку держави. У цьому Договірні держави користуються певною свободою розсуду, хоча остаточне рішення щодо дотримання вимог Конвенції залишається за Європейським судом. Він має впевнитися, що такі обмеження не позбавляють особу доступу до суду такою мірою, що порушується сама сутність цього права. Більше того, обмеження не буде сумісним із п. 1 ст. 6 Конвенції, якщо воно не має правомірної мети і якщо відсутнє пропорційне співвідношення між вжитими засобами та поставленою метою¹.

Таким чином, для забезпечення права на доступ до правосуддя має значення встановлення обсягу судового захисту, тобто меж здійснення правосуддя в цивільних справах. Невипадково В. М. Сидоренко зазначає, що це має істотне значення для вирішення питання доступності правосуддя². Цей погляд поділяють й інші вчені³. Стаття 124 Конституції Украї-

¹ Де Сальвіа, М. Прецеденти Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. [Текст] / М. Де Сальвіа. – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 288–292.

² Сидоренко, В. М. Принцип доступности правосудия и проблемы его реализации в гражданском и арбитражном процессе [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / В. М. Сидоренко. – Урал. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2002. – С. 21–22.

³ Каллистратова, Р. Ф. Доступность и эффективность правосудия в проектах ГПК и АПК [Текст] / Р. Ф. Каллистратова // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 101–102; Сахнова, Т. В. Справедливый судебный процесс: иллюзии или реальность? [Текст] / Т. В. Сахнова // Система гражданской юрисдикции в канун XXI века: современное состояние и перспективы развития : межвуз. сб. науч. тр. – Екатеринбург : Изд-во гуманитар. ун-та, 2000. – С. 26–29; Андреева, Т. К. Проблемы разграничения подведомственности [Текст] / Т. К. Андреева // Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организаций : материалы междунар. науч.-практ. конф. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2002. – С. 33 та ін.

ни закріпила положення про те, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі, тому, на наш погляд, цю проблему слід розглядати в контексті судової юрисдикції. На підставі викладеного, керуючись практикою Європейського суду з прав людини, а також рекомендацією Комітету міністрів № R(86)12 від 16 вересня 1986 р. відносно заходів щодо недопущення та скорочення надмірного робочого навантаження на суди¹, вважаємо, що елементом доступності правосуддя є необмежена юрисдикція суду, у якій втілюється обсяг судового захисту і яка все ж таки має бути «раціональною», тобто відповідати певним критеріям, щоб сприяти зменшенню кількості завдань, що не належать до сфери здійснення правосуддя, у той же час забезпечуючи ефективний захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів.

Неможливість реалізації права на звернення до суду пов'язується не лише з обсягом судового захисту. Так, аналіз справи Католицька церква Ла Кане проти Греції дає підстави стверджувати, що інколи неможливість звернення до суду пов'язана з тим, що захисту потребують не індивідуальні права громадян, а права й інтереси, які належать необмеженому колу осіб, персональний склад яких неможливо визначити на момент порушення цивільної справи. Пункт 2 ч. 1 ст. 5 ЦПК 1963 р. передбачав можливість подання заяви на захист невизначеного кола осіб та громадського інтересу, однак на законодавчому рівні не було дано визначення цих понять. Частина 2 ст. 3 ЦПК передбачає можливість звернення певних осіб лише для захисту суспільного інтересу, однак визначення цього поняття так само відсутнє. На практиці це призводить до того, що, незважаючи на положення законодавства, суди не визнають позовів на захист громадського інтересу, тобто правосуддя у таких справах є недоступним. Так, Печерський суд м. Києва 24 квітня 2002 р. відмовив у прийнятті

¹ Доступ к правосудию [Текст] // Рос. юстиция. – 1997. – № 7. – С. 8.

позовної заяви п'яти громадян до Національної атомної енергогенеруючої компанії «Енергоатом» про поновлення порушених прав на безпечне для життя і здоров'я середовище, оскільки позивачі звернулися до суду в інтересах усього суспільства, і ними не було надано суду довіреності на ведення справи від усіх громадян, права яких захищаються цим позовом¹. Таким чином, на наш погляд, одним з елементів доступності правосуддя має бути процесуальний інститут, що регулюватиме процедуру захисту громадського інтересу, який є відмінним від прав і інтересів окремої особи й держави. Пропонуємо його називати правом громадського інтересу, оскільки в літературі та судовій практиці зарубіжних країн саме цим терміном визначається діяльність адвокатів, які захищають права та інтереси, що з тих чи інших причин є непередставленими або погано представленими².

До економічних обмежень процесуального характеру, що можуть зробити звернення до суду неможливим при всій формальній доступності останнього, слід віднести надмірно великий розмір судових витрат. Так, у справі Креуз проти Польщі Європейський суд з прав людини наголосив, що сума зборів, призначена у світлі конкретних обставин, включаючи спроможність заявника її сплатити та стадію, на якій перебував розгляд справи на той момент, коли обмеження було накладено, є важливими чинниками при визначенні того, скористалася ця особа своїм правом доступу до суду чи ні та чи мала «розгляд справи»³.

На необхідність усунення зазначеної економічної перешкоди акцентував увагу країн членів Ради Європи Комітет

¹ Кожухов, А. 50 миллионов доверенностей [Текст] / А. Кожухов // Юрид. практика. – 2002. – № 28 (238) – С. 12.

² Решетникова, И. В. Доказательственное право Англии и США [Текст] / И. В. Решетникова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательский Дом «Городец», 1999. – С. 48–55; Решетникова, И. В. Право общественного интереса и российский гражданский процесс [Текст] / И. В. Решетникова // Рос. юрид. журн. – 1996. – № 4. – С. 8–13.

³ Вісн. Верхов. Суду України (вкладка). – 2001. – № 6. – С. 41.

міністрів у рекомендації № R(81)7 від 14 травня 1981 р. відносно шляхів полегшення доступу до правосуддя, в якій зазначається, що прийняття до судочинства не може обумовлюватися сплатою стороною державі якої-небудь грошової суми, розмір якої є нерозумним стосовно справи, що розглядається. Тією мірою, якою судові витрати є явною перешкодою для доступу до правосуддя, їх слід по можливості скоротити або анулювати¹. На підставі цього можна зробити висновок, що елементом доступності як стандарту безперешкодного звернення будь-якої зацікавленої особи до суду повинен бути процесуальний інститут судових витрат, який передбачає можливість та умови звільнення особи від їх сплати, надання відстрочки або розстрочки в їх сплаті. Пропонуємо для його позначення використовувати термін «право бідності», який застосовувався Статутом цивільного судочинства 1864 р.²

До економічних обмежень процесуального характеру та певною мірою правових обмежень доступу до правосуддя слід також віднести неможливість отримання правової допомоги внаслідок її дорожнечі або відсутності процесуальних механізмів її надання. Так, у справі Ейрі проти Ірландії Європейський суд визнав порушення права на доступ до судової інстанції відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції відмову в наданні правової допомоги малозабезпеченій жінці, яка домогалася постанови суду про роздільне проживання з чоловіком, який грубо з нею поведився³. Комітет міністрів Ради Європи в резолюції № (78)8 від 2 березня 1978 р. про юридичну допомогу та консультації зазначив, що ніхто не може бути позбавлений через перешкоди економічного характеру можли-

¹ Доступ к правосудию// Рос. юстиция. – 1997. – № 6. – С. 4.

² Устав гражданского судопроизводства с объяснениями по решениям гражданского кассационного департамента и общественного собрания кассационное и I и II Департаментов правительствующего сената [Текст] / сост. А. Л. Боровиковский. – 6-е изд., испр. и доп. П. Н. Гуссаковский. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1908. – С. 635–636.

³ Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 273–277.

вості використання або захисту своїх прав у будь-яких судах, що правомочні виносити рішення у цивільних, торгових, адміністративних, соціальних або податкових справах. З цією метою будь-яка особа повинна мати право на необхідну юридичну допомогу в судовому розгляді¹. На підставі викладеного вважаємо за доцільне як елемент доступності правосуддя виділити процесуальні інститути, що забезпечують надання правової допомоги особі, яка цього потребує.

Як зазначалося вище, процедурними вимогами справедливого розгляду справи в контексті п. 1 ст. 6 Конвенції є справедливий, публічний розгляд і розумні строки. Для того щоб уникнути тавтологій при використанні понять «право на справедливий судовий розгляд» і «справедлива процедура», яка забезпечує це право, вважаємо за доцільне для позначення справедливості процедури використовувати термін «належна судова процедура». Він, як уже зазначалося, використовується в теорії та судовій практиці країн загального права і безпосередньо походить з концепції верховенства права та загальноприйнятих стандартів справедливості.

Окрім справедливості судового розгляду п. 1 ст. 6 Конвенції закріплює вимогу публічності розгляду. Як зазначив Європейський суд з прав людини, публічний характер судочинства захищає сторони від таємного відправлення правосуддя поза контролем з боку громадськості; він слугує одним зі способів забезпечення довіри до судів, як вищих, так і нижчих. Зробивши відправлення правосуддя прозорим, він сприяє досягненню цілей ст. 6 п. 1, а саме справедливості судового розгляду, гарантія якого є основним принципом будь-якого демократичного суспільства в сенсі цієї Конвенції². В останні роки Європейський суд з прав людини визнав, що концепція «публічного розгляду справи», передбачена п. 1 ст. 6 Конвенції, охоплює

¹ Доступ к правосудию [Текст] // Рос. юстиция. – 1997. – № 6. – С. 3.

² Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 431.

також право на усний розгляд принаймні на рівні першої інстанції¹, публічне оголошення судового рішення².

Уявляється, що вимога публічності, що закріплена в п. 1 ст. 6 Конвенції, знаходить своє втілення у двох принципах здійснення правосуддя: принципі гласності та принципі усності. Вони є важливими правовими умовами здійснення справедливого розгляду, однак, на наш погляд, вони не є складовими доступності правосуддя, оскільки, як уже зазначалося у п. 1.1, принципи цивільного процесу забезпечують доступність правосуддя, проте до змісту цього поняття не включаються. Тому ми не можемо погодитися із В. М. Сидоренком, який зазначає, що принцип гласності є гарантією принципу доступності правосуддя³. Це пов'язано з тим, що один принцип не може виступати гарантією іншого принципу, оскільки це суперечитиме сутності такого явища, як «принцип». Окрім того, додержання принципів гласності й усності ще не означає, що правосуддя є доступним.

Структурним елементом доступності цивільного судочинства є розумний строк судового розгляду. Уявляється, що його слід виділити як окремий елемент доступності правосуддя, не включаючи до складу інших⁴, оскільки чимала тривалість розгляду справи може, по-перше, враховуючи існуючі економічні умови, звести нанівець увесь судовий розгляд; по-друге, бути психологічним бар'єром для звернення заінтересованої особи до суду; по-третє, бути фактором, який

¹ Гомьен, Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика [Текст] / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. – М. : Изд-во МНИМП, 1998. – С. 211–212.

² Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 433.

³ Сидоренко, В. М. Проблемы доступности правосудия на отдельных стадиях гражданского и арбитражного судопроизводства [Текст] / В. М. Сидоренко // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 246.

⁴ Сидоренко В. М., Марочкін І. Є. виділяють організаційно-правовий судочинний елемент доступності, в якому серед іншого йдеться про порядок розгляду справ, який забезпечує розумні строки судового розгляду.

може вплинути на укладення невігідних для слабкішої сторони мирових угод. Окрім того, у зв'язку з цим вважаємо, що інститут строків у цивільному процесі потребує глибокого наукового дослідження.

На підставі викладеного, беручи до уваги доробки всевітнього руху «За доступ до правосуддя», практику і рішення Європейського суду з прав людини, які містять тлумачення положень п. 1 ст. 6 Конвенції відносно права на доступ до правосуддя та справедливий судовий розгляд, у процесуальному аспекті можна виділити такі складові елементи доступності правосуддя:

- «раціональна» юрисдикція суду;
- право громадського інтересу;
- «право бідності»;
- надання правової допомоги особам, які цього потребують, за допомогою процесуальних механізмів;
- належна судова процедура;
- розумні строки судового розгляду.

При цьому, як уже зазначалося, наведені елементи слід поділити на дві групи. Так, елементи першої групи, до яких належать «раціональна» юрисдикція суду, право громадського інтересу, належна судова процедура та розумні строки судового розгляду, гарантують безперешкодну реалізацію права на доступ до суду кожної особи. Елементи другої групи, що включає «право бідності» та процесуальні механізми надання правової допомоги, усувають перешкоди, що виникають при зверненні до суду конкретної особи.

Таким чином, можна зробити висновок, що доступність правосуддя у цивільних справах — це певний стандарт, який відбиває вимоги справедливого й ефективного судового захисту, що конкретизуються в «раціональній» судовій юрисдикції, праві громадського інтересу, «праві бідності», наданні правової допомоги особам, які цього потребують, за допомогою процесуальних механізмів, належних судових процедурах і розумних строках судового розгляду.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНІ УМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

2.1. Обсяг судового захисту та доступність правосуддя

Визначення обсягу судового захисту пов'язане з проблемою обґрунтування меж правосуддя в цивільних справах, яку в літературі прийнято визначати як проблему меж цивільної юстиції¹.

Необхідно зазначити, що ця проблема стає досить актуальною в контексті дослідження проблеми доступності правосуддя й пов'язана з виключністю та повнотою судової влади. Так, як відомо, виключність судової влади означає, що права й обов'язки здійснювати правосуддя покладаються лише на судові органи. Делегування та привласнення зазначених функцій, виходячи з положень ч. 1 ст. 124 Конституції України, не допускається. Тобто принцип верховенства права, розподіл влад та виключність судової влади вимагають чіткого визначення компетенції судової влади, тобто окреслення кола питань, які має права й зобов'язана вирішувати судова влада, з одного боку, та безпосередньо органи, що входять до судової системи, — з іншого. Повнота судової влади як функціональна ознака правосуддя визначає сферу правосуддя, тобто сферу реалізації судової влади або, іншими словами, якою мірою особа може реалізувати своє право на справедливий судовий розгляд. Саме вона значною мірою й визначає соціальну ефективність і доступність правосуддя.

Проблема визначення обсягу судового захисту в літературі традиційно зводилася до проблеми судової підвідомчості, яка виступала, за найбільш сталою точкою зору, як інститут

¹ Чечина, Н. А. Объем правовой защиты в гражданском судопроизводстве [Текст] / Н. А. Чечина // Правоведение. – 1993. – № 1. – С. 42.

процесуального права, що виконував функцію розподільчого механізму юридичних справ між різними юрисдикційними органами¹. Під судовою підвідомчістю більшість учених тією чи іншою мірою розуміли коло спорів про право й інших правових вимог, вирішення яких віднесено до ведення суду².

Судова підвідомчість визначалася законодавчими актами шляхом встановлення загальних правил та певних виключень з них. Так, відповідно до ч. 1 ст. 4 Основ цивільного судочинства Союзу РСР та союзних республік 1961 р. судам підвідомчі справи по спорах, що виникають з цивільних, сімейних, трудових та колгоспних правовідносин, якщо хоча б однією зі сторін у спорі є громадянин або колгосп, за винятком випадків, коли вирішення таких спорів віднесено до ведення адміністративних чи інших органів. Окрім того, вказана стаття містила положення про підвідомчість судам справ, що виникають з адміністративно-правових відносин та справ окремого провадження³. Аналогічна норма була закріплена й у цивільно-процесуальних кодексах союзних республік.

Судам були непідвідомчі деякі справи, що виникали з житлових, винахідницьких, сімейних, трудових, колгоспних,

¹ Осипов, Ю. К. Подведомственность юридических дел [Текст] : учеб. пособие / Ю. К. Осипов. – Свердловск : Свердлов. юрид. ин-т, тип. изд-ва «Уральский рабочий», 1973. – С. 83.

² Цивільне процесуальне право України [Текст] : підруч. для юрид. вузів і фак. / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, Є. Г. Пушкар та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 1999. – С. 156; Осипов, Ю. К. Подведомственность юридических дел [Текст] : учеб. пособие / Ю. К. Осипов. – Свердловск : Свердлов. юрид. ин-т, тип. изд-ва «Уральский рабочий», 1973. – С. 31; Пелевин, С. М. Критерии подведомственности гражданских дел [Текст] / С. М. Пелевин // Изв. вузов. Правоведение. – 1990. – №1 – С. 82; Полянчуков, И. В. Подведомственность гражданско-правовых споров. Перспективы развития [Текст] / И. В. Полянчуков // Правоведение. – 1993. – № 2. – С. 97; Тимченко, П. М. Проблеми судової підвідомчості [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / П. М. Тимченко. – Нац. юрид. акад. України. – Х., 2000. – С. 9.

³ Основы гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик. Основы судопроизводства Союза ССР и союзных республик [Текст]. – М. : Изв. сов. депутат. труд-ся, 1962. – С. 67–68.

земельних правовідносин. Наприклад, згідно зі ст. 109 ЖК УРСР виселення з житлових приміщень осіб, які самоправно зайняли житлове приміщення або проживають у будинках, що загрожують обвалом, здійснювалося в адміністративному порядку з санкції прокурора¹. Відповідно до ч. 2 ст. 63 КпШС УРСР за відсутності згоди батьків щодо імені дитини спір вирішувався органами опіки та піклування². Таким чином, поряд із судами цивільні справи розглядали в межах їх компетенції інші, у тому числі адміністративні, органи та їх компетенція виключала компетенцію судів. Отже, відбувалася дифузія судової влади, оскільки правосудні функції по суті виконували несудові органи³. Абсолютно природно, що в літературі така ситуація підлягала критиці. На підставі загальних правил у науці розроблялися певні критерії судової підвідомчості, які й визначали обсяг судового захисту.

Як зазначає Н. О. Чечина, при цьому спостерігалася дві основні тенденції у визначенні меж цивільної юстиції: перша — спроба розширити судову підвідомчість за рахунок як обмеження сфери діяльності позасудових юрисдикційних органів, так і встановленням судового контролю за діяльністю позасудових органів; друга — обмеження сфери судової підвідомчості судів загальної юстиції за рахунок передачі ряду категорій цивільних справ на розгляд до спеціальних (спеціалізованих) судів та до позасудових юрисдикційних органів на імперативній чи альтернативній основі⁴.

Проблема визначення меж цивільної юрисдикції принципово змінилася з прийняттям у 1996 р. Конституції України. Так, ч. 2 ст. 124 закріплює положення, відповідно до якого

¹ Відомості ВР УРСР. – 1983. – № 38 (дод.). – Ст. 573, з наст. змінами.

² Там само. – 1969. – № 26 (дод.). – Ст. 204, з наст. змінами.

³ Комаров, В. В. Предмет цивільного процесуального права [Текст] / В. В. Комаров. – Х. : Укр. юрид. акад., 1992. – С. 3–26.

⁴ Чечина, Н. А. Объем правовой защиты в гражданском судопроизводстве [Текст] / Н. А. Чечина // Правоведение. – 1993. – № 1. – С. 42–43.

юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Уявляється, що слід підтримати ідею, висловлену В. В. Комаровим, що інститут підвідомчості не відповідає Конституції України, оскільки вона закріпила необмежену юрисдикцію судів, а конструкція інституту підвідомчості заснована на засадах поділу юрисдикції, коли цивільні справи розглядалися не лише судами і коли спостерігалось таке явище, як дифузія судової влади. Судова юрисдикція визначає сферу судової влади та багатоступеневу диференціацію повноважень різних судів щодо розгляду юридичних справ. Судова юрисдикція — це новий інститут конституційного та процесуального права, який не може ототожнюватися з підвідомчістю¹. Таким чином, проблему обсягу судового захисту слід розглядати в контексті вже не судової підвідомчості, а юрисдикції.

Інститут судової юрисдикції в юридичній науці є відносно новим, але певні доробки з цього питання існували у працях таких видатних процесуалістів, як Є. В. Васьковський², Є. А. Нефедьєв³, А. Х. Гольмстен⁴ та ін. У радянські часи дослідження сутності судової юрисдикції продовжували А. Ф. Клейман⁵, К. С. Юдельсон⁶, С. Н. Абрамов⁷, М. А. Гурвич⁸,

¹ Комаров, В. В. Новелізація цивільного процесуального законодавства та засади нового Цивільного процесуального кодексу України [Текст] / В. В. Комаров // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2003. — № 2–3. — С. 477.

² Васьковский, Е. В. Курс гражданского процесса [Текст] / Е. В. Васьковский. — М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1913. — Т. 1. — С. 484.

³ Нефедьев, Е. А. Гражданский процесс [Текст] / Е. А. Нефедьев. — М., 1900. — С. 105–106.

⁴ Гольмстен, А. Х. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст] / А. Х. Гольмстен. — 2-е изд., испр. и доп. — СПб., 1894. — С. 45.

⁵ Советский гражданский процесс [Текст] / отв. ред. А. Ф. Клейман. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 94.

⁶ Арбитражный процесс в СССР [Текст] : учебник / под ред. К. С. Юдельсона. — М. : Юрид. лит., 1984. — С. 10.

⁷ Абрамов, С. Н. Советский гражданский процесс [Текст] / С. Н. Абрамов. — М. : Госюриздат, 1952. — С. 130.

⁸ Советское гражданское процессуальное право [Текст] / отв. ред. М. А. Гурвич. — М. : Высш. шк., 1964. — С. 56–57.

Ю. К. Осипов¹ та інші, але проблематика не виходила за межі інституту підвідомчості. На цей час процесуалісти так само звертаються до вивчення цього інституту, закріпленого в ч. 2 ст. 124 Конституції². Уявляється, що під юрисдикцією суду слід розуміти специфічне повноваження судової влади щодо здійснення правосуддя.

Відповідно до положень Конституції України юрисдикція суду поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Однак це не означає, що суди мають вирішувати всі без винятку питання, а лише питання правового характеру. Як слушно зазначалося, межі юрисдикції не повинні розмиватися. Правосуддя у цивільних справах, яке є формою здійснення судової влади, має бути спрямоване на певний соціальний об'єкт, яким виступають права та свободи особистості. Захист прав і свобод особистості — головна функція

¹ Осипов, Ю. К. Подведомственность юридических дел [Текст] : учеб. пособие / Ю. К. Осипов. — Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, тип. изд-ва «Уральский рабочий», 1973. — С. 19–28.

² Проблемы науки гражданского процессуального права [Текст] / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова ; под ред. проф. В. В. Комарова. — Харьков : Право, 2002. — С. 113–126; Комаров, В. В. Конституционные параметры гражданского судопроизводства [Текст] / В. В. Комаров // Российский конституционализм и современные тенденции развития правовой системы: К 10-летию принятия Конституции РФ : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. — Ч. 1. Проблемы формирования конституционного государства и режима конституционализма в России: теория, история, практика [Текст]. — Белгород : Изд-во БелГУ, 2003. — С. 36–37; Комаров, В. В. Новелізація цивільного процесуального законодавства та засади нового Цивільного процесуального кодексу України [Текст] / В. В. Комаров // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2003. — № 2–3. — С. 477–478; Комаров, В. В. До питання методології науки цивільного процесуального права [Текст] / В. В. Комаров // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф. Харків, 13–14 груд. 2002 р. ; упоряд. М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. — Х. : Право, 2003. — С. 242; Сапунков, В. Й. Проблеми цивільної юрисдикції [Текст] / В. Й. Сапунков, І. І. Смельянова // Бюл. М-ва юстиції України. — 2003. — № 6. — С. 52–59; Сердюк, В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / В. В. Сердюк / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2003. — 19 с.

судової влади¹. Крім того, цей захист має бути поставлений у такі умови, за яких, з одного боку, його отримання було б доступним, а з іншого — його дія максимально ефективною. Широка можливість звернення до суду, забезпечена законами держави, не означає, однак, що будь-яка особа вправі, звернувшись із будь-якою справою до суду, порушити розгляд справи², і тому правильна організація судової влади вимагає чіткого нормативного визначення критеріїв порушень прав і свобод, що підлягають саме судовому захисту, визначення типології правопорушень, які представляють предмет судового розгляду і впливу у сфері судової діяльності³.

Уявляється, що судову юрисдикцію слід розглядати як міжгалузевий процесуальний інститут, який визначає обсяг та межі повноважень щодо здійснення правосуддя відповідного органу судової влади у кримінальному, цивільному, господарському й адміністративному судочинстві.

На наш погляд, юрисдикція, яка визначає обсяг судового захисту, як елемент доступності правосуддя, має інтерпретуватися як «раціональна» судова юрисдикція, тобто така, яка, з одного боку, дозволяє кожній особі користуватися своїм правом на звернення до суду й відображає повноту судової влади, а з іншого боку, встановлює певну систему обмежень або, як їх можна назвати, «фільтрів» на стадії порушення справи для того, щоб не перевантажувати суди справами, вирішення яких не стосується сфери здійснення правосуддя або юрисдикції конкретного суду. Це положення, перш за все, впливає з тексту п. 1 ст. 6 Конвенції, яка застосовується лише при визначенні цивільних прав та обов'язків або роз-

¹ Удальцова, И. В. Особое производство и проблемы признания гражданина ограниченно дееспособным или недееспособным [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / И. В. Удальцова. — Харьков, 1998. — С. 47.

² Гурвич, М. А. Право на иск [Текст] / М. А. Гурвич. — М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1949. — С. 5, 45–46.

³ Кашепов, В. П. Институт судебной защиты прав и свобод граждан и средства ее реализации [Текст] / В. П. Кашепов // Государство и право. — 1998. — № 2. — С. 69–70.

гляді кримінального обвинувачення, а також практики Європейського суду з прав людини, яка містить тлумачення поняття «цивільні права й обов'язки». Так, Європейський суд визнав, що деякі справи не підпадають під дію п. 1 ст. 6 Конвенції, оскільки їх не можна віднести ані до спорів про права й обов'язки цивільно-правового характеру, ані до «розгляду будь-якого кримінального обвинувачення». Аналіз практики Європейського суду з прав людини дає можливість стверджувати, що в контексті п. 1 ст. 6 Конвенції мова може йти про захист цивільних прав у тому разі, якщо наявний спір щодо прав та обов'язків, які мають певну — хоч і оспорювану — підставу в національному законодавстві; результат такої справи має вирішальний характер стосовно таких прав та обов'язків; такі права й обов'язки мають бути «цивільними» за своїм характером¹.

Можна навести декілька справ, у яких Європейський суд визнав правомірним виключення певних категорій справ з юрисдикції суду. Так, у справі Ле Конт, Ван Левен і Де Меєр проти Бельгії було зазначено, що «хоча п. 1 ст. 6 Конвенції гарантує «право на суд», держави-члени все ж таки не зобов'язані обмежувати розгляд цивільно-правових спорів процедурою, кожен етап якої має проходити в «судах» відповідно до встановлених правил. Попереднє втручання адміністративних чи корпоративних органів і навіть *a fortiori* юрисдикційних органів, які не у всьому відповідають необхідним вимогам, може бути виправданим у зв'язку з вимогами гнучкості й ефективності, що є сумісним із захистом прав людини»². У справі Z та інші проти Сполученого Королівства Європейський суд зазначив, що право, передбачене п. 1 ст. 6

¹ Де Сальвіа, М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. [Текст] / М. Де Сальвіа. – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 325–335.

² Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 345.

Конвенції не є абсолютним і може підлягати законним обмеженням, наприклад, це можуть бути передбачені законом строки давності, гарантування приписів щодо видатків, положення стосовно неповнолітніх та душевнохворих. Якщо доступ особи до суду обмежується силою закону або фактично, Суд розглядатиме, чи не послабило суть права накладене обмеження, і зокрема, чи переслідувало воно законну мету і чи було розумне співвідношення пропорційності між засобами, що застосовувалися, і метою, яку намагалися досягти. Якщо обмеження сумісні з цими принципами, жодного порушення ст. 6 не виникає¹. У справі Фогарті проти Сполученого Королівства Європейський суд з прав людини зазначив, що спір щодо працевлаштування виводиться з-під дії п. 1 ст. 6 Конвенції (тобто не визнається таким, що стосується визначення цивільних прав та обов'язків, і не вимагає забезпечення права на доступ до суду), якщо він стосується державних службовців, до обов'язків яких входить специфічна діяльність, з огляду на те, що вони виконують функції державного органу, відповідального за захист загальних інтересів держави².

Вимога «раціональності» юрисдикції впливає також з резолюцій та рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи з питань забезпечення більш простого доступу громадян до ефективного правосуддя, у тому числі рекомендації №R (86) 12 від 16 вересня 1986 р. відносно заходів щодо недопущення та скорочення надмірного робочого навантаження на суди, яка передбачає необхідність не збільшувати, а постійно зменшувати кількість завдань, які не мають відношення до судового розгляду³.

Таким чином, під «раціональною» цивільною юрисдикцією слід розуміти повноваження суду щодо здійснення правосуддя у цивільних справах, тобто розгляд усіх спорів про

¹ Вісн. Верхов. Суду України (вкладка). – 2001. – №4. – С. 44–45.

² Шевчук, С. Порівняльне прецедентне право з прав людини [Текст] / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2002. – С. 202.

³ Доступ к правосудию [Текст] // Рос. юстиция. – 1997. – № 7. – С. 8.

цивільні права й обов'язки, крім тих, які виключені законодавцем унаслідок міркувань доцільності з компетенції суду за умови існування ефективних механізмів їх захисту.

Систему «фільтрів» «раціональної» судової юрисдикції можна визначити за допомогою критеріїв, додержання яких є необхідним при зверненні до суду. При цьому всі критерії можна умовно поділити на дві групи: ті, які зовсім не дозволяють особі звернутися до суду, і ті, які не дозволяють особі звернутися до даного суду внаслідок допущеної помилки при виборі належної судової установи.

Уявляється, що для визначення критеріїв, які належать до першої групи, тобто тих, які взагалі не дозволяють особі звернутися до суду, слід, перш за все, проаналізувати саме право на звернення до суду, яке знайшло своє закріплення в ст. 3 ЦПК. Відповідно до зазначеної норми кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. У випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи й особи, яким надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб, або державні чи суспільні інтереси. Відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною.

На наш погляд, аналіз наведеної норми дає підставу виділити два критерії, дотримання яких є необхідним при зверненні до суду, оскільки свідчать про наявність у особи права на звернення до суду: суб'єктний, який визначає суб'єктів права на звернення до суду, та об'єктний, який визначає об'єкти судового захисту.

Незважаючи на те, що ст. 3 ЦПК безпосередньо не вказує на таку особливість суб'єктів, як заінтересованість, як це було зроблено в ст. 4 ЦПК 1963 р., однак вказівка на те, що особа звертається до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, дає підстави виводити цю ознаку із загального змісту статті. Тобто суб'єктом

критерієм, який визначає суб'єктивні межі правосуддя¹ в цивільних справах, є заінтересованість особи у судовому захисті.

Слід зазначити, що в законодавстві різних країн на сьогоднішні питання відносно заінтересованості особи, яка звертається до суду, вирішується по-різному, тобто в одних випадках її наявність є обов'язковою умовою звернення до суду, в інших — її відсутність жодним чином не впливає на можливість особи отримати судовий захист. Так, ст. 31 ЦПК Франції передбачає, що право на позов належить будь-якій особі, яка має законний інтерес у задоволенні чи у відхиленні позовної вимоги за винятком випадків, коли закон надає право на звернення до суду лише тим, кого він наділяє правовим становищем, необхідним для пред'явлення або оспорування вимоги, чи для захисту певного інтересу², тобто особа, яка звертається до суду, має бути юридично заінтересованою. У Німеччині наявність заінтересованості в особі є спеціальною передумовою звернення до суду лише в окремих категоріях справ, хоча, як було зазначено в одному з рішень Федерального верховного суду Німеччини, одним із загальних принципів цивільного процесу Німеччини виступає положення про неприпустимість марних звернень до державних судів³. Так, згідно з п. 1 § 256 ЦПУ позов про встановлення наявності або відсутності правовідносин, про визнання документа або про встановлення його підробленості може бути пред'явлений, якщо позивач має правовий інтерес у тому, щоб правовідношення або дійсність чи підробленість документа в найближ-

¹ Моисеев, С. В. О праве на обращение в суд [Текст] / С. В. Моисеев // Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве ; под ред. М. К. Треушникова. – М. : Издательский дом «Городец», 2004. – С. 234.

² Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции [Текст] / пер. с фр. В. Захватаев ; отв. ред. А. Довгерт. – К. : Истина, 2004. – С. 40.

³ Оптимизация гражданского правосудия России [Текст] / С. Л. Дегтярев и др. ; предисл. В. Ф. Яковлев ; под ред. В. В. Яркова. – М. : ВолтерсКлувер, 2007. – С. 59.

чий час були встановлені судовою постановою¹. В англійсько-му цивільному процесі наявність у особи, яка звертається до суду, юридичної заінтересованості взагалі не враховується, тобто позов приймається від будь-якої особи, яка вважає, що її право порушене, оскільки сама процедура подання позову до суду не передбачає її встановлення². Американське право встановлює принципове положення відносно властивості особи бути стороною процесу. Згідно з правилом 17 (а) Федеральних правил цивільного судочинства, § 367 ЦПК Каліфорнії позов має бути пред'явлений дійсно заінтересованою особою. Наведене правило означає, що в першу чергу до суду мають звертатися особи, яким відповідно до норм матеріального права належить вимога, що складає предмет спору³.

Питання про роль заінтересованості в реалізації права на звернення до суду в процесуальній літературі є дискусійним. Одні вчені вважають заінтересованість особи, яка звертається за захистом своїх прав та інтересів, обов'язковою передумовою виникнення або умовою реалізації права на таке звернення до суду⁴. Інші ж з різних підстав заперечують за юри-

¹ Гражданское процессуальное уложение Германии = Deutsche Zivilprozessordnung mit Einführungsgesetz: Ввод. Закон к гражд. процессуальному уложению [Текст] : пер. с нем. / В. Бергман, введ., сост. – М. : ВолтерсКлувер, 2006. – С. 85.

² Кудрявцева, Е. В. Гражданское судопроизводство Англии [Текст] / Е. В. Кудрявцева. – М. : Издательский дом «Городец», 2008. – С. 230–232.

³ Гражданский процесс зарубежных стран [Текст] : учеб. пособие / под ред. д-ра юрид. наук А. Г. Давтян. – М. : ТК Велби, Проспект, 2008. – С. 251.

⁴ Семенов, В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства [Текст] / В. М. Семенов. – М. : Юрид. лит., 1982. – С. 111–112; Кожухар, А. Н. Право на судебную защиту в исковом производстве [Текст] / А. Н. Кожухар. – Кишинев : Штиинца, 1989. – С. 69–84; Щеглов, В. Н. Иск о судебной защите гражданского права [Текст] / В. Н. Щеглов. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1987. – С. 62–68; Пушкар, Е. Г. Конституционное право на судебную защиту [Текст] / Е. Г. Пушкар. – Львов, 1982. – С. 42–46; Гукасян, Р. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве [Текст] / Р. Гукасян. – Саратов : Приволж. книж. изд-во, 1970. – С. 50; Викут, М. А. Стороны – основные лица искового производства [Текст] / М. А. Викут. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1968. – С. 6–14.

дичною заінтересованістю таке значення¹. Деякі науковці вважають, що за загальним правилом юридичний інтерес не є передумовою права на звернення до суду для осіб, які захищають свої права й інтереси, за винятком тих випадків, коли органи й особи у випадках, встановлених чинним законодавством, звертаються за захистом прав, свобод та інтересів інших осіб, а також у деяких категоріях справ, що виникають з публічно-правових відносин². Ярков В. В., у свою чергу, розглядає заінтересованість як певне обмеження для звернення до суду, встановлення якого є необхідним при визначенні меж доступу до правосуддя³. На наш погляд, певною мірою відповідають дійсності перша та третя точки зору, хоча потребують уточнення.

Уявляється, що заінтересованість, як уже зазначалося, слід розглядати як необхідну властивість суб'єкта, який реалізує своє право на судовий захист. Ця властивість безпосередньо впливає із сутності права на звернення до суду. Її відсутність тягне за собою неможливість подання особою позову та порушення цивільної справи, оскільки їй не належить право на звернення до суду.

У зв'язку з наведеним слід зупинитися на питанні юридичної заінтересованості як передумови права на звернення

¹ Гурвич, М. А. Право на иск [Текст] / М. А. Гурвич. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1949. – С. 78–79; Чудиновских, К. А. Подведомственность в системе гражданского и арбитражного процессуального права [Текст] / К. А. Чудиновских. – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 60–64; Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу РСФСР (научно-практический) [Текст] / под ред. М. С. Шакарян. – М. : Юристь, 2000. – С. 34.

² Уткина, И. В. К вопросу о значении юридического интереса как предпосылки права на предъявление иска [Текст] / И. В. Уткина // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса. № 2. 2002–2003 / под ред. В. В. Яркова. – СПб. : Изд. дом С.-Петербург. гос. ун-та, 2004. – С. 61–65.

³ Ярков, В. В. Цели судопроизводства и доступ к правосудию [Текст] / В. В. Ярков // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 84–87.

до суду. В процесуальній літературі розрізняється поняття юридичної та фактичної заінтересованості¹. Юридичний інтерес служить підставою до вступу в процес, фактичний такою підставою не може бути. Потенційно будь-який фактичний інтерес може стати юридичним. Достатньо, щоб законодавець визнав за ним таке значення. Однак, поки цього немає, фактичний інтерес процесуально-правового значення не має.

Сутність юридичної заінтересованості полягає в тому, що рішення суду може безпосередньо вплинути на права й обов'язки особи, яка порушує процес (позивача) або бере в ньому участь для захисту своїх прав або охоронюваних законом інтересів (відповідача). При фактичній заінтересованості такі наслідки не настають.

Наведене щодо заінтересованості має не лише теоретичне, а й практичне значення. Прикладами неврахування судами України наявності заінтересованості в особи, яка звертається до суду, були справи, які порушувалися акціонерами від власного імені, однак спрямовані були на захист прав та інтересів акціонерних товариств, учасниками яких були такі акціонери. Наприклад, справа за позовом В. М. Барсука в інтересах О. В. Пабата, І. А. Грачова, І. А. Фрунзе, які є акціонерами ВАТ «Луганськoblenerго» до Міністерства палива й енергетики України, Державного підприємства «Енергоринок», ВАТ «Луганськoblenerго», СДП «Укрспецюст» МЮ України та Луганської філії СДП «Укрспецюст» про визнання недійсними прилюдних торгів (аукціону) з реалізації майна ВАТ «Луганськoblenerго»² та інші справи. Однак фізична особа-акціонер за чинним законодавством не може звернутися до суду з позовом до посадових осіб акціонерного товариства або третіх осіб на захист порушених прав акціонерного това-

¹ Гукасян, Р. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве [Текст] / Р. Гукасян. – Саратов : Приволж. книжн. изд-во, 1970. – С. 39–40.

² Справа № 2-1501/2001 р. // Арх. Старокиїв. район. суду м. Києва.

риства, акціонером якого він є, оскільки він не має юридичної заінтересованості та відповідно до ст. 3 ЦПК (ч. 1 ст. 4 ЦПК 1963 р.) не може бути визнаний суб'єктом права на звернення до суду¹. До речі, такий висновок закріплений і в рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004. Так, у п. 2 резолютивної частини вищезазначеного рішення передбачено, що акціонер може захищати свої права й охоронювані законом інтереси шляхом звернення до суду у випадку їх порушення, оспорювання чи невизнання самим акціонерним товариством, учасником якого він є, органами чи іншими акціонерами цього товариства. Порядок судового захисту порушених будь-ким, у тому числі й третіми особами, прав та охоронюваних законом інтересів акціонерного товариства, які не можуть вважатися тотожними простій сукупності індивідуальних охоронюваних законом інтересів його акціонерів, визначається законом².

На відміну від українського законодавства, можливість пред'явлення позову акціонерів встановлюється п. 3 ст. 53 ЦК РФ³, ст. 71 Федерального закону від «Про акціонерні товариства»⁴, а також ст. 44 Федерального закону «Про товариства з обмеженою відповідальністю»⁵. Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 33 АПК РФ справи по спорах між акціонером та акціонерним товариством, учасниками інших господарських товариств, що впливають з діяльності господарських това-

¹ Ухвала Верховного суду України від 26.12.2001 р. у справі № 6-3994к01// Арх. Старокиїв. район. суду м. Києва; Ухвала Верховного Суду України від 26.12.2001 р. у справі № 6-3994к01// Арх. Старокиїв. район. суду м. Києва.

² Офіц. вісн. України. – 2004. – № 50. – Ст. 3288. – С. 67.

³ Сборник законов РФ. – 1994. – № 32. – Ст. 3301.

⁴ Там само. – 1996. – №1. – Ст. 1.

⁵ Там само. – 1998. – № 7. – Ст. 785.

риств, за винятком трудових спорів, розглядають арбітражні суди¹.

У зв'язку з відсутністю юридичної заінтересованості акціонер не може себе легітимувати у процесі як сторона. Право акціонера набувати акції підприємств, що приватизуються, тобто збільшувати обсяг власності, розмір прибутків компанії і кожного акціонера, як це зазначалося, наприклад, у рішенні у цивільній справі за позовом В. І. Марченка до Міністерства палива й енергетики України, Фонду державного майна України про визнання рішення та наказу від 12 грудня 2000 р. № 2598 «Про підсумки комерційного конкурсу з продажу пакетів акцій ВАТ «Ужгородський Турбогаз»² та інших судових постанов, є суб'єктивним матеріальним правом, закріпленим у нормах чинного законодавства, яке реалізуються лише в межах корпоративних правовідносин між акціонерами й акціонерним товариством або між акціонерами.

Частина 1 ст. 3 ЦПК Російської Федерації прямо закріплює, що заінтересована особа вправі в порядку, встановленому законодавством про цивільне судочинство, звернутися до суду за захистом порушених або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. Хоча п. 1 ч. 1 ст. 134 ЦПК РФ передбачає, що суддя відмовляє в прийнятті позовної заяви лише у випадках, якщо заяву пред'явлено на захист прав, свобод чи законних інтересів іншої особи державним органом, органом місцевого самоврядування, організацією чи громадянином, яким цим Кодексом або іншим федеральним законом не надано таке правило; в заяві, поданій від свого імені, оспорюються акти, які не зачіпають права, свободи або інтереси заявника. Виявлення наведених обставин після прийняття спра-

¹ Коментарій к Арбитражному процессуальному кодексу Российской Федерации [Текст] / под ред. Г. А. Жилина – М. : ТК Велби, 2003. – С. 92–95.

² Справа № 2-76/2001 р.// Арх. Старокиїв. район. суду м. Києва.

ви до провадження суду є підставою для припинення провадження у справі (ст. 220 ЦПК РФ)¹.

На наш погляд, доктринально судова юрисдикція ґрунтується на юридичній заінтересованості особи, яка звертається до суду.

Поряд із суб'єктивним критерієм, чинником, який визначає цивільну судову юрисдикцію, є об'єкт судового захисту (об'єктивний критерій). Відповідно до ст. 3 ЦПК заінтересована особа звертається до суду для захисту певного об'єкта, яким виступає право, свобода чи інтерес. Поза межами цих об'єктів застосування юрисдикційних повноважень органів судової влади у цивільному судочинстві неможливе, тобто правосуддя здійснюватися не може, оскільки якщо вказані об'єкти судового захисту відсутні, судовий процес стає безпредметним та позбавляється своєї мети.

У науці поняття «суб'єктивне право» є достатньо визначеним. Так, під ним розуміється вид і міра дозволеної поведінки²; певна можливість людини, яка необхідна для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначається досягнутим рівнем розвитку людства і має бути загальною і рівною для всіх людей³. Права фізичних та юридичних осіб визначаються Конституцією України та законами України, що дає змогу з'ясувати їх зміст за допомогою тлумачення певної правової норми. Так, на конституційному рівні закріплені право на життя (ст. 27), право на повагу до гідності (ст. 28) та інші, на рівні галузевого законодавства — право на ім'я (ст. 294 ЦК України), право на недоторканність ділової репутації (ст. 299 ЦК України) та ін.

¹ Сб. законів РФ. – 2002. – № 46. – Ст. 4532.

² Цивільне право України [Текст] : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – С. 85.

³ Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [Текст] / П. М. Рабінович. – 2-ге вид., зі змінами й доп. – К., 1994. – С. 7.

Що стосується свобод, то в літературі відзначається, що між «правами» і «свободами» як юридичними категоріями немає різких відмінностей, оскільки і права, і свободи окреслюють певні правові можливості людини в різних галузях її життєдіяльності, які гарантуються державою. Проте між ними можна встановити різницю на основі ступеня визначеності можливої поведінки і механізму державного гарантування. Так, термін «право» застосовується тоді, коли йдеться про конкретні можливості поведінки. Коли ж треба підкреслити більший простір вибору варіанта поведінки саме на власний розсуд і під власну відповідальність, використовується термін «свобода». По-друге, гарантування свободи на відміну від забезпечення права не передбачає якогось певного державного механізму. Основною гарантією свободи є невтручання у сфери її реалізації з боку держави й інших суб'єктів¹. Свободи, так само як і суб'єктивні права, закріплені як на конституційному, так і галузевому рівні, хоча законодавець не проводить чіткого розмежування між цими поняттями. Про це може свідчити той факт, що одна й та сама можливість в одних випадках відносить до права, а в інших — до свободи. Так, ч. 1 ст. 54 Конституції України передбачає, що громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а ч. 1 ст. 309 ЦК України — що фізична особа має право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості. Наведене дає підстави розглядати поняття права та свободи як синоніми в контексті об'єктів судового захисту.

Що стосується категорії «інтересу» як об'єкта судового захисту, незважаючи на постійну увагу вчених до цієї про-

¹ Права человека [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. – член-корр. РАН, д-р юрид. наук Е. А. Лукашева. – М. : Изд. группа Норма-Инфра · М., 1999. – С. 132–133; Загальна теорія держави і права [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Рогачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 141–142.

блеми¹, вона є недостатньо розробленою і спірною. Крім того, мала місце термінологічна неузгодженість у законодавстві. Так, ст. 4 ЦПК 1963 р. як об'єкту захисту закріплювала «охоронюваний законом інтерес», а ст. 2 ЦПК 1963 р. передбачала, що завданнями цивільного судочинства є охорона прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави шляхом всебічного розгляду та вирішення цивільних справ у повній відповідності з чинним законодавством. Одночасне використання вказаних термінів мало місце і в інших нормах. Так, ч. 1 ст. 13, ч. 3 ст. 40, ч. 2 ст. 123, ч. 1 ст. 248², ч. 1 ст. 248³, ч. 6 ст. 248⁶ ЦПК 1963 р., ст. 2, ч. 1 ст. 6 Закону України «Про судоустрій» використовувало поняття «законні інтереси», а п. 1 ч. 1 ст. 5, ч. 2 ст. 14, ч. 2 ст. 15¹, ч. 3 ст. 101, ч. 4 ст. 103, ч. 1 ст. 111, ч. 2 ст. 243-17 ЦПК 1963 р. — «охоронювані законом інтереси».

Чинний ЦПК взагалі не містить посилання на те, що інтерес як об'єкт судового захисту повинен бути охоронюваним законом. Однак, як зазначається в Рішенні Конституційного Суду у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 ЦПК України (справа про охоронюваний законом інтерес) № 1-10/2004 від 1 грудня 2004 р., інтерес може розумітися у широкому та вузькому сенсі цього слова. Якщо мова йде про об'єкт судового захисту, то інтерес має розумітися у вузькому сенсі й бути «охоронюваним законом»,

¹ Мотовиловкер, Е. Я. Интерес как сущностный момент субъективного права (цивилистический аспект) [Текст] / Е. Я. Мотовиловкер // Изв. вузов. Правоведение. – 2003. – № 4. – С. 52–62; Власова, А. В. О соотношении субъективного гражданского права и интереса [Текст] / А. В. Власова // Изв. вузов. Правоведение. – 2004. – № 3. – С. 179–183; Бірюков, І. Интерес і суб'єктивне право [Текст] / І. Бірюков // Право України. – 2004. – № 8. – С. 18–21; Апринич, М. Л. Охраняемые законом личные неимущественные интересы [Текст] / М. Л. Апринич // Изв. вузов. Правоведение. – 2001. – № 2. – С. 124–132; Малько, А. В. Субъективное право и законный интерес [Текст] / А. В. Малько // Изв. вузов. Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 30–48; Малько, А. В. Законные интересы как правовая категория [Текст] / А. В. Малько, В. В. Субочев. – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004.

під яким у логічно-смісловому зв'язку з поняттям «права» слід розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту й інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам¹.

У літературі немає єдиного погляду щодо поняття «охоронюваного законом інтересу» як об'єкта судового захисту. У деяких випадках учені ототожнюють поняття суб'єктивного права й інтересу. Так, Є. Я. Мотовиловкер зазначає, що законний інтерес незмінно виникає й існує не сам по собі, але у формі суб'єктивного права, повністю заповнюючи собою його зміст. Суб'єктивне право не має сенсу без інтересу, а інтерес не має сили без права². Однак, як правильно зазначає М. А. Гурвич, на відміну від матеріального суб'єктивного права охоронюваний законом інтерес є вигодою, що забезпечується не нормою матеріальною, а охоронною, перш за все процесуальною нормою³.

Ряд учених ототожнюють поняття «охоронювані законом інтереси» та «законні інтереси». Так, М. Л. Апринич зазначає, що законодавець використовує терміни «охоронюваний законом інтерес» і «законний інтерес» як синоніми і немає ніякої необхідності в їх розмежуванні. За межі «охоронюваних законом інтересів» слід вивести інтереси, які забезпечені

¹ Офіц. вісн. України. – 2004. – № 50. – Ст. 3288. – С. 67.

² Мотовиловкер, Е. Я. Интерес как сущностный момент субъективного права (цивилистический аспект) [Текст] / Е. Я. Мотовиловкер // Изв. вузов. Правоведение. – 2003. – № 4. – С. 52.

³ Гурвич, М. А. Гражданские процессуальные правоотношения и процессуальные действия [Текст] / М. А. Гурвич // Тр. ВЮЗИ. Вопросы гражданского процессуального, гражданского и трудового права. Т. 3. – М., 1965. – С. 86.

регулятивними суб'єктивними правами. Той чи інший інтерес забезпечується шляхом «його охорони», а не шляхом надання суб'єктивного права, в тому випадку, коли для задоволення інтересу того чи іншого суб'єкта вимагається лише пасивне утримання інших осіб, а не їх активні дії або активні дії самого носія інтересу¹. Малеїн М. С. під законним інтересом розумів інтерес, відображений у законі, що породжує правовідносини загального типу. Він охороняється юридичними способами, що характерні для охорони правоздатності, оскільки входить до її змісту². Малько А. В. під законним інтересом розуміє відображений в об'єктивному праві або такий, що впливає з його загального сенсу і певною мірою гарантований державою простий юридичний дозвіл, що виражається в намаганнях суб'єкта користуватися конкретними соціальними благами, а також у деяких випадках звертатися за захистом до компетентного органу з метою задоволення своїх потреб, що не протирічать суспільним³. Цей погляд поділяють й інші вчені.

Існує також погляд, що «охоронювані законом інтереси» та «законні інтереси» не є тотожними поняттями. Так, Є. А. Крашенинников вважає, що інтереси, які отримали визнання з боку закону, набувають нової соціальної якості: вони стають юридичними інтересами. Деякі інтереси визнаються законом шляхом наділення заінтересованих осіб відповідним суб'єктивним цивільним правом. Такі інтереси є законними. Разом з тим, існують також такі інтереси, визнання яких не супроводжується наділенням зацікавлених осіб як носіїв цих

¹ Апринич, М. Л. Охраняемые законом личные неимущественные интересы [Текст] / М. Л. Апринич // Изв. вузов. Правоведение. – 2001. – № 2. – С. 124, 129.

² Малеин, Н. С. Охраняемый законом интерес [Текст] / Н. С. Малеин // Сов. государство и право. – 1980. – № 1. – С. 34.

³ Малько, А. В. Субъективное право и законный интерес [Текст] / А. В. Малько // Изв. вузов. Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 35, 39; Малько, А. В. Законные интересы как правовая категория [Текст] / А. В. Малько, В. В. Субочев. – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 73.

інтересів суб'єктивними цивільними правами. Усі суб'єктивні цивільні права є засобом задоволення законних інтересів. І лише певна частина охоронюваних цивільних суб'єктивних прав опосередковує таке задоволення інтересів, у якому разом з тим міститься й їх захист. Завдяки поєднанню з такими правами відповідні їм законні інтереси відокремлюються в особливу групу охоронюваних законом інтересів¹.

На наш погляд, при визначенні поняття «охоронюваний законом інтерес» як об'єкта судового захисту слід виходити з існуючого в процесуальній науці погляду, що існують інтереси, опосередковані суб'єктивними правами, оскільки суб'єктивне право гарантує створення необхідних соціальних (правових) умов для задоволення й охорони інтересів, та неопосередковані інтереси. Якщо захист інтересів здійснюється за допомогою захисту суб'єктивного права, то у цьому випадку безпосереднім об'єктом судового захисту виступає суб'єктивне матеріальне право, а не охоронюваний законом інтерес². Останній буде безпосереднім об'єктом судового захисту у випадку, якщо взятий законодавцем під правову охорону з використанням інших форм та засобів правової охорони, ніж надання його носію суб'єктивного матеріального права. Ними можуть бути: охорона інтересів, безпосередньо закріплена в нормах матеріального та процесуального права або впливає із загального змісту права; застосування права за аналогією, тобто правова охорона інтересів, що не опосередковані суб'єктивними матеріальними правами внаслідок того, що законодавець не мав уявлення про такий типовий

¹ Крашенинников, Е. А. Интерес и субъективное право [Текст] / Е. А. Крашенинников // Изв. вузов. Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 133, 141.

² Гукасян, Р. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве [Текст] / Р. Гукасян. – Саратов : Приволж. книж. изд-во, 1970. – С. 17–23; Чечот, Д. М. Субъективное право и формы его защиты [Текст] / Д. М. Чечот. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – С. 36–39; Свердлык, Г. А. Гражданско-правовые способы сочетания общественных, коллективных и личных интересов [Текст] / Г. А. Свердлык. – Свердловск : УрГУ, 1980. – С. 56–58.

інтерес; надання безпосереднього судового захисту інтересам, що виникають у зв'язку з незаконним покладенням на особу обов'язку (накладення незаконного штрафу та інше), що є проміжними ланками до набуття чи здійснення суб'єктивних матеріальних прав (більшість справ окремого провадження) тощо. Наприклад, Глава 6 Розділу IV ЦПК передбачає розгляд судом справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення. У цьому випадку об'єктом судового захисту буде саме охоронюваний законом інтерес, а не суб'єктивне право, оскільки ч. 6 ст. 234 ЦПК чітко передбачає, що у разі, якщо під час розгляду справи у порядку окремого провадження виникає спір про право (тобто об'єктом захисту стає суб'єктивне право), суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони можуть подати позов на загальних підставах.

На підставі наведеного, на наш погляд, поняття «охоронювані законом інтереси» й «законні інтереси» не є синонімами. Під останніми слід розуміти всі інтереси, які закріплені в нормах права, як ті, що опосередковуються суб'єктивними права, так і ті, що не опосередковуються.

Таким чином, у контексті ст. 3 ЦПК під інтересами, які є об'єктами судового захисту, слід розуміти певні правові потреби або блага, взяті законом під охорону не шляхом надання їх носіям суб'єктивних матеріальних прав, а надання їм права безпосередньо звернутися до суду за захистом цих інтересів. Охоронювані законом інтереси або безпосередньо закріплюються в об'єктивному праві, або впливають з його загального змісту. У структурі права охоронювані законом інтереси, виходячи з такої їх нормативної опосередкованості, наближуються до юридичних дозволінь, але на відміну від дозволінь, що визначають суб'єктивні права, дозвоління, що визначають інтереси, є не складними (з погляду структури правомочностей суб'єктивного права), а простими.

На наш погляд, з метою уникнення непорозумінь та плутанини при визначенні наявності чи відсутності в особі права на звернення до суду, враховуючи суб'єктний та об'єктний критерії «раціональної» судової юрисдикції, ч. 1 ст. 3 ЦПК слід викласти в такій редакції: «Кожна заінтересована особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи охоронюваних законом інтересів».

Викладені положення мають науково-практичне значення, оскільки не лише на рівні застосування законодавства, але й на законодавчому рівні має місце розширення та звуження юрисдикції. Так, у ч. 2 пп. 9.3.3 п. 9.3 ст. 9 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» від 21 грудня 2000 р. закріплено, що керівники податкових органів мають право звертатися до господарського суду з поданням про продовження строку арешту активів платників податків¹. Указані положення викликають зауваження щодо такого вирішення питання, оскільки у даному випадку відсутній спір про право, тобто немає об'єкта судового захисту. Разом з тим Вищий господарський суд України у своєму листі від 20 серпня 2002 р. № 06-4/943 «Про деякі питання розгляду господарськими судами подань органів державної податкової служби про продовження строку адміністративного арешту активів платників податків» пише, що судам слід виходити з того, що відповідно до ч. 2 ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, а ч. 6 ст. 4 ГПК України забороняється відмова у розгляді справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини. До законодавчого врегулювання судової процедури розгляду зазначеного подання судочинство щодо

¹ Офіц. вісн. України. – 2001. – № 7. – Ст. 259. – С. 1.

такої категорії справ має здійснюватися відповідно до положень ст. 129 Конституції України та ГПК України¹.

Аналіз Закону України «Про погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» та зазначеного листа свідчить, що Вищий господарський суд України намагався штучно обґрунтувати правомірність зазначеної норми та можливість застосування її на практиці, не звертаючи уваги на сутність правосудних функцій судів. Таку саму помилку допускає й Верховний Суд України при винесенні постанови від 27 січня 2004 р. у справі № 21/126².

Іншим прикладом, коли штучно й необґрунтовано розширюється юрисдикція судів і в судовому порядку розглядаються питання, що виходять за межі юрисдикційних повноважень, є ст. 11¹ Закону України «Про державну податкову службу» в редакції Закону України від 12 січня 2005 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо посилення правового захисту громадян та запровадження механізмів реалізації конституційних прав громадян на підприємницьку діяльність, особисту недоторканність, безпеку, повагу до гідності особи, правову допомогу»³, відповідно до якої позапланова виїзна перевірка може здійснюватися лише на підставі рішення суду. Орган державної податкової служби, що ініціює проведення позапланової виїзної перевірки, подає до суду письмове обґрунтування підстав такої перевірки та дати її початку і закінчення, склад осіб, які проводитимуть таку перевірку, документи, які свідчать про виникнення підстав для проведення такої перевірки, інформацію про вид та

¹ Про деякі питання розгляду господарськими судами подань органів державної податкової служби про продовження строку адміністративного арешту активів платника податків [Текст] // Вісн. госп. судочинства. – 2002. – № 4. – С. 138–140.

² Про практику Верховного Суду України у справах про продовження строку адміністративного арешту активів платника податків [Текст] // Вісн. госп. судочинства. – 2004. – № 2. – С. 65–66.

³ Офіц. вісн. України. – 2005. – № 6. – Ст. 340. – С. 13.

кількість перевірок, проведених органами державної податкової служби щодо суб'єкта господарської діяльності та наслідки таких перевірок за попередні три роки, а також на вимогу суду — інші відомості¹.

На наш погляд, у цих випадках на рівні законодавства приймаються принципово необґрунтовані рішення, що ведуть не лише до розширення судової юрисдикції, а й до плутанини і конкуренції юрисдикцій, що підтверджує лист Верховного Суду України від 16 травня 2005 р. № 3.11-2005. Так, у ньому розглянуто питання підвідомчості справ, які виникають на підставі ст. 11¹ Закону України «Про державну податкову службу в Україні». Як зазначається у листі, за своєю природою правовідносини, що стосуються прийнятих змін до Закону України «Про державну податкову службу в Україні» належать до державного управління. Відповідно до ч. 4 ст. 22 Закону України «Про судоустрій» справи, пов'язані з правовідносинами у сфері державного управління і місцевого самоврядування, розглядаються місцевими адміністративними судами. Як зазначено в п. 16 Заключних та перехідних положень вищезазначеного Закону, до створення системи адміністративних судів розгляд справ, віднесених до підсудності адміністративних судів, здійснюється місцевими загальними судами. Господарським судам підвідомчі справи, в яких склад учасників спору відповідає ст. 1 ГПК, а правовідносини, з яких виник спір, мають господарський характер². Тобто, виходячи з логіки Верховного Суду України, звернення державних податкових органів про видачу дозволу на проведення позапланових перевірок, оскільки мова йде про управлінські правовідносини, повинні розглядати місцеві суди. Однак це суперечить предметній юрисдикції місцевих судів загальної юрисдикції, які розглядають відповідно до ч. 1 ст. 15 ЦПК справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних

¹ Офіц. вісн. України. – 2005. – № 6. – Ст. 340.

² Бухгалтерія. – 2005. – № 27. – С. 21.

прав, свобод чи інтересів, що виникають з цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових, а також інших правовідносин, коли однією зі сторін у справі є громадянин, окрім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства.

У правозастосовній практиці також мають місце певні помилки щодо тлумачення законодавства відносно юрисдикції судів, що призводять до звуження судової юрисдикції. Так, суддя Жовтоводівського міського суду відмовив у прийнятті позовних заяв Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни й інших громадян до Кабінету Міністрів України про виконання зобов'язань за облігаціями Державної цільової безпроцентної позики 1990 р. та відшкодування моральної шкоди як таких, що не підлягають розгляду в судах відповідно до п. 1 ст. 136 ЦПК України. Відмовляючи у прийнятті позовних заяв, суд посилався на роз'яснення судової колегії в цивільних справах Верховного Суду України (1996 р.) про те, що визначення порядку, умов викупу та компенсації втрат від знецінення цінних паперів, облігацій Державної цільової безпроцентної позики 1990 р. є компетенцією Кабінету Міністрів України, і спори з цих питань судам не підвідомчі. Дніпропетровський обласний суд зазначені ухвали залишив без змін. У Рішенні в справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни й інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) 25 грудня 1997 р. Конституційний Суд України зазначив, що суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створені або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням

права на судовий захист, яке згідно зі ст. 64 Конституції України не може бути обмеженим¹.

Таким чином, при визначенні юрисдикції суду, перш за все, в контексті реалізації права на судовий захист слід враховувати суб'єктний критерій, тобто юридичну заінтересованість, та об'єктний критерій, тобто суб'єктивне право, свободу або охоронюваний законом інтерес як об'єкти судового захисту, відсутність хоча б одного з них свідчить про відсутність у особи права на звернення до суду і позбавляє її права звертатися до суду.

Проблема «раціональної» юрисдикції як елемента доступності правосуддя також стосується «розподілу» юрисдикції між різними судовими установами, виходячи з інстанційної та територіальної побудови судової системи та її спеціалізації. Нами поділяється висловлений у літературі погляд, що судова юрисдикція як правовий інститут визначає структурно-функціональний характер судової влади, оскільки диференціює повноваження органів судової влади в межах сфери їх діяльності й існуючої судової системи. З одного боку, юрисдикція визначає діяльність судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій, а з іншого — функціонують такі види судової юрисдикції, як кримінальна, адміністративна, господарська, цивільна. У межах окремих судових юрисдикцій можна виділяти функціональну, предметну та територіальну юрисдикцію. Функціональна юрисдикція характеризує обсяг повноважень судових органів з погляду видів діяльності, тобто інстанційності, предметна юрисдикція — обсяг повноважень щодо відповідних правових об'єктів судового захисту, а територіальна охоплює повноваження, визначені певною територією діяльності органів судової влади (судовим округом)². На підставі

¹ Офіц. вісн. України. — 1998. — № 1. — С. 169.

² Комаров, В. В. Новелізація цивільного процесуального законодавства та засади нового Цивільного процесуального кодексу України [Текст] / В. В. Комаров // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2003. — № 2–3. — С. 478; Тимченко, Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Г. П. Тимченко / Нац. юрид. акад. України. — Х., 2002. — С. 115–116.

цього, а також враховуючи положення ч. 1 ст. 125 Конституції України, частини 1, 2 ст. 18, ч. 1 ст. 19 Закону України «Про судоустрій України»¹, на наш погляд, можна запропонувати виділення функціонального, територіального критеріїв та критерію спеціалізації. Недотримання зазначених критеріїв призводить до того, що особа не може звернутися до суду, однак це може бути усунено шляхом визначення належного суду, який має право і зобов'язаний розглядати справу.

Функціональний критерій юрисдикції або, як його ще прийнято називати в літературі, родова підсудність допомагає визначити функціональну юрисдикцію, тобто визначає судовий орган, до функцій якого в залежності від видів діяльності належить здійснення правосуддя в конкретній справі. В аспекті цього судова юрисдикція визначає повноваження діяльності судів першої, апеляційної й касаційної інстанції. Відповідно до ст. 125 ЦПК усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються місцевими загальними судами.

Згідно з ч. 1 ст. 125 Конституції України, ч. 1 ст. 18 Закону України «Про судоустрій України» система судів загальної юрисдикції формується за принципом територіальності. Виходячи з цього, необхідно виділити територіальний критерій або, як його прийнято називати в літературі, територіальну підсудність як елемент «раціональної» юрисдикції. Чинне цивільне процесуальне законодавство розрізняє кілька видів територіальної підсудності залежно від місця проживання сторін, наявності зв'язку між кількома справами: загальну, альтернативну, договірну, виключну та пов'язаних між собою справ. Правила визначення територіальної підсудності закріплені в статтях 109–114 ЦПК України.

Частина 1 ст. 125 Конституції України закріплює, що система судів загальної юрисдикції формується за принципом спеціалізації. Виходячи з цього, можна виділити останній критерій раціональної юрисдикції — критерій спеціалізації. Згідно з частинами 1, 2 ст. 19 Закону України «Про судоустрій

¹ Офіц. вісн. України. – 2002. – № 10. – Ст. 441.

України» в системі судів загальної юрисдикції утворюються загальні та спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій, до яких належать господарські, адміністративні й інші суди, визначені як спеціалізовані суди¹. Як слушно зазначалося в літературі, спеціалізація надає додаткові гарантії справедливого правосуддя², виступає фактором, що обумовлює ефективність і доступність відповідного порядку³, але реалізація принципу спеціалізації в судочинстві потребує чіткого розмежування юрисдикції між судовими підсистемами⁴.

Проблема спеціалізованої юрисдикції є не досить розробленою в літературі та на практиці, що призводить у багатьох випадках до конкуренції юрисдикції. На законодавчому рівні критерії, за якими відбувається спеціалізація, чітко не визначені. Законодавець обмежується лише перерахуванням у загальному вигляді категорій справ, що підлягають розгляду тим чи іншим спеціалізованим судом.

Враховуючи можливі колізії норми, в літературі як критерії розподілу юрисдикції між загальними та спеціалізованими (господарськими) судами пропонується виділяти два критерії в сукупності: суб'єкти спору та характер спору⁵. Романець Ю. В.,

¹ Офіц. вісн. України. – 2002. – № 10. – Ст. 441.

² Власов, А. А. Проблемы эффективности и доступности правосудия в России [Текст] / А. А. Власов // Государство и право. – 2004. – № 2. – С. 15.

³ Рассахатская, Н. А. Проблемы специализации гражданско-процессуальной деятельности [Текст] / Н. А. Рассахатская // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 212.

⁴ Романець, Ю. В. Специализация в судебной деятельности как средство повышения эффективности правосудия [Текст] / Ю. В. Романець // Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организаций : материалы междунар. науч.-практ. конф. Краснодар – Сочи, 23–26 мая 2002 г. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2002. – С. 5, 8.

⁵ Черленяк, М. І. Деякі актуальні питання підвідомчості справ господарським судам України [Текст] / М. І. Черленяк // Господарське судочинство: подальше його вдосконалення та проблемні питання розгляду спорів, пов'язаних із державним регулюванням економічних відносин : матеріали наук.-практ. конф., 20–21 жовт. 2004 р., м. Харків. – Х., 2004. – С. 159; Жуйков, В. М. Судебная защита граждан и юридических лиц [Текст] / В. М. Жуйков. – М. : Издательский Дом «Городец», 1997. – С. 280.

навпаки, вважає, що в інтересах правосуддя слід імперативно встановити, що арбітражні суди розглядають усі економічні спори незалежно від суб'єктного складу учасників¹, тобто визначальним є предметний критерій². Ярков В. В. як критерії віднесення окремих категорій юридичних справ до ведення певних органів виділяє, по-перше, характер спірного правовідношення; по-друге, суб'єктний склад (склад учасників спору); по-третє, спірність чи безспірність права; по-четверте, наявність договору між сторонами спору; по-п'яте, характер правового акту (чи має він нормативний або ненормативний характер); по-шосте, орган, яким прийнятий нормативний акт (мається на увазі вся ієрархія та структура органів державної влади й органів місцевого самоврядування)³.

Кожний з наведених поглядів містить раціональне зерно, однак вони потребують певного уточнення. На наш погляд, при визначенні критеріїв розмежування юрисдикції між загальними та спеціалізованими судами слід використовувати диференційований підхід. Так, для розмежування юрисдикції між судами загальної юрисдикції та господарськими судами доцільно використовувати суб'єктний склад як критерій розмежування повноважень. Виділення додатково предметного критерію, тобто характеру спірних правовідносин, є зайвим. Так, якщо хоча б однією зі сторін у справі є фізична особа, то спір підлягає розгляду в суді загальної юрисдикції, а якщо

¹ Романец, Ю. В. Специализация в судебной деятельности как средство повышения эффективности правосудия [Текст] / Ю. В. Романец // Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организаций : материалы междунар. науч.-практ. конф. Краснодар – Сочи, 23–26 мая 2002 г. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2002. – С. 10.

² Андреева, Т. К. Проблемы разграничения подведомственности [Текст] / Т. К. Андреева // Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организаций : материалы междунар. науч.-практ. конф. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2002. – С. 37–39.

³ Решетникова, И. В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России [Текст] / И. В. Решетникова, В. В. Ярков. – М. : Норма, 1999. – С. 76.

юридична особа або фізична особа — суб'єкт підприємницької діяльності — в господарському суді. Що стосується розмежування юрисдикції адміністративних судів із судами загальної юрисдикції та господарськими судами, то можна запропонувати як критерій характер спірних правовідносин. Якщо спірні правовідносини мають приватноправовий характер, тобто характеризуються рівністю учасників правовідносин, то спір підлягає розгляду або в суді загальної юрисдикції, або в господарському суді залежно від суб'єктного складу. Адміністративні суди повинні розглядати спори, що виникають з публічно-правових відносин, тобто правовідносин, які характеризуються наявністю елементів влади та підпорядкування. На наш погляд, тлумачення запропонованих критеріїв сприятиме усуненню плутанини та конкуренції юрисдикцій.

Відповідно до критерію спеціалізації можна говорити про диверсифікацію судової юрисдикції щодо повноважень судів загальної юрисдикції та спеціалізованих судів, що в цілому забезпечує повноту судової влади, належну реалізацію права на судовий захист і доступність правосуддя.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що доступність правосуддя забезпечується в межах «раціональної» судової юрисдикції, яка визначає обсяг судового захисту за допомогою ряду критеріїв: суб'єктного й об'єктного, сукупність яких допомагає встановити наявність чи відсутність у особи права на судовий захист, а також функціонального, територіального критеріїв та критерію спеціалізації, які відображають дотримання особою встановленого чинним законодавством порядку звернення до належного суду. «Раціональна» юрисдикція, таким чином, сприяє доступності правосуддя, тобто кожна особа, дотримавшись усіх наведених вимог, має право звернутися до суду за судовим захистом і судді не мають права відмовити у такому захисті.

2.2. Належна судова процедура як елемент доступності правосуддя у цивільних справах

Проблема належної судової процедури в концептуальному аспекті не досліджувалася, хоча в науковому обігу та в судовій практиці при тлумаченні судових рішень ті чи інші судові процедури кваліфікуються як належні, а належні процедури визначають як ознаку доступності правосуддя. В тлумаченні цієї категорії є різні підходи, але, як правило, вона характеризується в аспекті справедливої процедури. Це призводить до різного визначення обсягу цієї категорії і поряд з цим до певної теоретичної неузгодженості щодо дійсного визначення суті належної процедури і співвідношення із загальною категорією «справедливості». На наш погляд, є всі підстави дати вузькоспеціальне поняття належної судової процедури як елемента доступності правосуддя і відокремити її від загального поняття справедливого судового розгляду.

Слід зазначити, що існують різні підходи в англосаксонській і континентальній системах права щодо визначення належної процедури і справедливого судового розгляду. Необхідно також відзначити, що тлумачення цих понять, як правило, ми знаходимо в практиці вищих судів. Що стосується національних законодавств, то, незважаючи на значущість законодавчої регламентації змісту належних (справедливих) судових процедур, на рівні загальних принципів він не визначається. Разом з тим, у конституційних нормах або в міжнародних конвенціях такі загальні норми існують.

Історично поняття належної правової процедури та її законодавча регламентація, тлумачення у рішеннях вищих судів виникло у Сполучених Штатах Америки. Що стосується Європи (континентальної системи права) це мало місце значно пізніше і практично пов'язується з прийняттям і ратифікацією Конвенції.

На конституційному рівні вимогу належної правової процедури було закріплено у П'ятій та Чотирнадцятій поправках

до Конституції США 1787 р. Так, відповідно до П'ятої поправки 1791 р. ніхто не буде позбавлений життя, свободи або майна без законного судового розгляду. Чотирнадцята поправка 1868 р. закріпила, що жоден штат не позбавлятиме кого-небудь життя, свободи або власності без належної правової процедури і не відмовлятиме якій-небудь особі, підпорядкованій його юрисдикції, в рівній охороні законів¹.

Американські вчені тлумачать конституційне положення про належну правову процедуру як таке, що спір між сторонами повинен розглядатися лише тим судом, який має на це юрисдикцію². На законодавчому рівні у США стандарти належної правової процедури в цивільних справах чітко не визначені. Вони вироблялися прецедентною практикою та рішеннями Верховного Суду США, який виходив з того, що належна правова процедура вимагає, щоб відповідач був належним чином повідомлений про порушену проти нього справу та йому було надано можливість бути заслуханим у належний час і належним способом залежно від характеру справи. Повідомлення має бути своєчасним, тобто таким, що дає можливість відповідачеві підготуватися до розгляду його справи та надати необхідні докази³. Член Верховного Суду США Дуглас у справі Об'єднаного антифашистського комітету біженців (1951 р.) назвав сповіщення та слухання «фундаментальними принципами належної правової процедури»⁴. У подальшому це стало аксіомою, але до поняття належної правової процедури почали також включати проведення відкритого судового слухання, незалежність та неупередженість

¹ Конституции зарубежных государств [Текст] : учеб. пособ. / сост. проф. В. В. Маклаков – 2-е изд., исправ. и доп. – М. : БЕК, 1999. – С. 31, 34.

² Civil Procedure [Text]. Cases and Materials by John J. Cound, Jack H. Friedenthal, Arthur R. Miller, John E. Sexton. – Seventh Edition. – St. Paul, Minn. : West Publishing Co., 1997. – P. 91–131.

³ Гольдман, Р. Верховный Суд США о гражданских правах и свободах [Текст] / Р. Гольдман, Э. Леонтовська, С. Франковські. – Варшава : БЕГА, 1997. – С. 222.

⁴ Никеров, Г. И. Административно-процессуальное право США [Текст] / Г. И. Никеров // Государство и право. – 1997. – № 12. – С. 97.

суду, право скористатися послугами адвоката, право заперечувати або проводити перехресне опитування свідків, якщо достовірність їх свідчень є під сумнівом, право на винесення рішення, що ґрунтується виключно на встановлених у процесі слухання доказах, право на отримання повного протоколу слухання, включаючи протоколи виступів свідків та інших поданих до слухання показань¹. Цей підхід також знаходив підтвердження в рішеннях Верховного Суду США.

На відміну від США, у Великій Британії певним аналогом американської доктрини «належної правової процедури» була англійська концепція «природної справедливості», яка, крім права бути заслуханим у судовому засіданні, включає також вимогу форуму (гласність і змагальність у судовому процесі), конституційні гарантії судового захисту будь-якого порушеного права особи та гарантію права на судове оскарження дій адміністративних органів, причому позбавлення особи її життєво важливих властивостей можливе тільки на підставі судового рішення².

Таким чином у США, на відміну від Великої Британії, поняття належної правової процедури є більш вузьким, хоча обидві доктрини намагаються відтворити вимоги саме справедливої процедури.

У континентальній системі права мало місце запозичення поняття належної судової процедури, що відтворено в Конвенції, яка в ст. 6 закріпила право на справедливий судовий розгляд, а також у практиці та рішеннях Європейського суду з прав людини, що містять тлумачення цього права, а також визначають критерії справедливої процедури судового розгляду.

Право на справедливий судовий розгляд, а також поняття «справедливості» в контексті Конвенції і межі його застосу-

¹ Берхнем, В. Вступ до права та правової системи США [Текст] / В. Берхнем. – К. : Україна, 1999. – С. 200.

² Шевчук, С. Порівняльне прецедентне право з прав людини [Текст] / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2002. – С. 183.

вання останнім часом стали предметом обговорення багатьох учених і практиків у різних галузях права¹. У літературі та на практиці сталим є погляд, що це право має декілька складових елементів (аспектів): право доступу до судової процедури; право на справедливий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом; право на публічний розгляд справи; право брати участь у судовому розгляді справи, маючи рівні можливості з іншою стороною, право допитувати свідків та інші, однак єдиного погляду з приводу того, які це елементи, не існує.

Хотенець В. М., О. Г. Шило вважають, що складовими права на справедливий судовий розгляд є такі аспекти: право доступу до судової процедури, яке не може бути обмежене державою; право на справедливий розгляд упродовж розум-

¹ Сахнова, Т. В. Справедливый судебный процесс: иллюзии или реальность? [Текст] / Т. В. Сахнова // Система гражданской юрисдикции в канун XXI века: современное состояние и перспективы развития. Межвуз. сб. науч. тр. – Екатеринбург : Изд-во гуманитар. ун-та, 2000. – С. 22–32; Бортновська, З. Справи з питань оподаткування: меж застосування статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод [Текст] / З. Бортновська // Європейський суд з прав людини. Базові матеріали. Застосування практики. – К. : Укр. Центр Правн. студій, 2003. – С. 547–558; Питання застосування статті 6 Конвенції щодо участі захисника у кримінальному судочинстві [Текст] // Матеріали до 2-го пленар. засід. Наук.-консулт. ради при Верхов. Суді України. – К., 2003 р. – С. 5–6; Проблеми співвідношення національного законодавства з положеннями ст. 6 у питаннях визначеності строків розгляду кримінальних справ [Текст] // Матеріали до 2-го пленар. засід. Наук.-консулт. ради при Верхов. Суді України. – К., 2003 р. – С. 7–8; Саркисов, А. Проблеми защиты и право на справедливый суд [Текст] / А. Саркисов // Европейская конвенция прав человека и судебная реформа в Украине. – Донецк : Лебедь, 1998. – С. 49–51; Рабцевич, О. И. Реализация ст. 5 и 6 Европейской конвенции по защите прав и основных свобод человека в российском законодательстве [Текст] / О. И. Рабцевич // Право и политика. – 2001. – № 10. – С. 43–51; Городовенко, В. В. Право людини на справедливий і публічний розгляд справи незалежним і безстороннім судом у контексті «малої судової реформи» [Текст] / В. В. Городовенко // Донец. ін-т внутр. справ при Донец. держ. ун-ті. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : зб. наук. статей. – 2002. – № 2. – С. 241–246.

ного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом; право на публічний розгляд справи; право брати участь у судовому розгляді справи, маючи рівні можливості з іншою стороною, та право допитувати свідків (принцип змагальності та рівних можливостей); право на захист, яке включає: право не давати свідчення проти себе; право бути негайно й детально поінформованим зрозумілою для обвинуваченого мовою про характер і причину обвинувачення проти нього; право на безоплатний переклад; право вважатися невинуватим, доки його вину не буде доведено згідно із законом (принцип презумпції невинності); право мати достатньо часу і можливостей для підготовки свого захисту; право захищати себе особисто або використовувати правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд¹. Моніка Маковей виділяє такі моменти права на справедливе правосуддя: визначення часу, коли представляється обвинувачення, незалежність судового органу, встановленого відповідно до закону, доступ громадськості до суду, публічність розгляду, розгляд справи у визначений час, принцип рівності сторін або принцип рівності зброї, презумпція невинуватості, право знати, у чому особу обвинувачують, наявність достатнього часу і можливості для підготовки свого захисту, право особи захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника². Нула Моул, Катарена Харбі та Л. Б. Алексеева виділяють декілька аспектів належного відправлення правосуддя, а саме: право на доступ до правосуддя, право на судовий розгляд у присутності обвинуваченого, свободу від примушування давати не вигідні для себе показання, рівність сторін, змагаль-

¹ Хотенець, В. М. Право на справедливий розгляд кримінальної справи у суді (до застосування статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод) [Текст] / В. М. Хотенець, О. Г. Шило // Питання боротьби із злочинністю : зб. наук. праць. – Вип. 5 – X. : Право, 2001. – С. 157–158.

² Маковей, М. Право людини на справедливий суд. Стаття 6 Європейської конвенції з прав людини [Текст] / М. Маковей // Европейская конвенция прав человека и судебная реформа в Украине. – Донецк : Лебедь, 1998. – С. 16–21.

ний характер судового розгляду та обґрунтованість судового рішення¹.

Як видно, вказані автори достатньо широко тлумачать поняття «справедливого судового розгляду», включаючи до нього як ті складові, які безпосередньо передбачені в ст. 6 Конвенції, тобто публічність судового розгляду, розумний строк, незалежний та неупереджений суд, створений на підставі закону, так і ті, які вироблені прецедентною практикою Європейського суду відносно поняття «справедливий судовий розгляд», безпосередньо закріпленого у зазначеній статті Конвенції. Такий підхід не враховує самостійність проблеми належної судової процедури як справедливої, не дає можливість чітко визначити «формулу» вказаної процедури та взагалі зменшує обсяг права на справедливий судовий розгляд, оскільки чітко та системно не визначає вимоги справедливості.

На відміну від цих авторів, більш конструктивно намагалися дослідити право на справедливий судовий розгляд М. Ентін та М. С. Єременко. Так, виходячи із впливу того чи іншого елемента на можливість звернення до суду та порядок розгляду справи, М. Ентін дійшов висновку, що слід виділяти чотири групи елементів, з яких складається право на справедливий судовий розгляд у контексті ст. 6 Конвенції: органічні, інституціональні, процесуальні та спеціальні. До органічних належать елементи, що забезпечують ефективне користування цим правом та його реалізацію (доступ до правосуддя та виконання судових рішень). Інституціональні елементи включають критерії, яким має відповідати як судова система держави в цілому, так і кожний національний судовий орган окремо. Процесуальні елементи права на справедливий судо-

¹ Моул, Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство: Прецеденты и комментарии [Текст] / Н. Моул, К. Харби, Л. Б. Алексеева. – М. : Рос. акад. правосудия, 2001. – С. 60.

вий розгляд забезпечують реальну участь особи або його представника в розгляді справи, змагальність процесу, рівність сторін на всіх стадіях судового розгляду та розумні строки розгляду. До спеціальних елементів учений відносить додаткові гарантії, передбачені пункти 2 і 3 ст. 6 Конвенції, що забезпечують дотримання універсальних вимог справедливого правосуддя з урахуванням особливостей кримінального процесу¹. У свою чергу, М. С. Єременко вказує, що ч. 1 ст. 6 Конвенції гарантує загальне «право на справедливий судовий розгляд», а також ряд одиничних (спеціальних) прав. Останні відповідно можуть бути поділені на дві групи: явно виражені права та ті, які лише уявляються. Текст ч. 1 ст. 6 Конвенції містить вказівку на такі *явно виражені* одиничні (спеціальні) права: право на незалежний та неупереджений суд, створений на підставі закону; право на розгляд справи протягом розумного строку; право на публічний розгляд справи та публічне проголошення рішення. Крім того, контрольні органи розтлумачили ч. 1 ст. 6 Конвенції як таку, що передбачає як аспекти загального права на справедливий судовий розгляд такі одиничні (спеціальні) права, які уявляються: право на доступ до правосуддя; право на юридичну допомогу; рівність правових засобів; право на ефективну участь у змагальному судовому процесі; право на справедливе надання доказів; право на отримання мотивованого рішення². Вищезазначені позиції заслуговують на увагу, оскільки в них міститься не лише перелік складових права на справедливий судовий розгляд, а спроба провести їх класифікацію залежно

¹ Энтин М. Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза [Текст] / М. Энтин // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2003. – № 3(44). – С. 85–87.

² Єременко, М. С. Право на справедливе судове розбиральство в громадянському процесі: практика Європейського суду по правам людини [Текст] / М. С. Єременко // Російський ежегодник громадянського і арбітражного процесу. – 2004. № 3 / под ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Яркова. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос ун-та, изд-во юрид. фак. С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – С. 609.

від різних критеріїв, але вони потребують уточнення, про що буде зазначено нижче.

Цікаво зазначити, що проблеми справедливого судочинства стали, хоча й рідко, об'єктом тлумачення Конституційних судів. Як нам відомо, Конституційний Суд Російської Федерації у своїх рішеннях, оцінюючи конституційність норм процесуального права або даючи їм інтерпретацію в світлі положень п. 1 ст. 6 Конвенції, сформував щонайменше три складових елементи справедливого судового процесу: право кожного учасника бути вислуханим судом; наділення суду дискреційними повноваженнями, необхідними для здійснення правосуддя; наявність та можливість використання форм перегляду неправосудних судових актів¹. Аналогічні питання вирішував і Вищий арбітражний суд Російської Федерації. Так, у своєму листі «Про основні положення, що застосовуються Європейським судом з прав людини при захисті майнових прав та права на правосуддя» від 20 грудня 1999 р. № С1-7/СМП-1341 Вищий арбітражний суд Російської Федерації відмітив, що судовий розгляд визнається справедливим за умови забезпечення рівного процесуального положення сторін, що беруть участь у спорі. Для підтвердження дотримання цього принципу Європейський суд, встановлюючи відсутність процесуальних і фактичних привілеїв у сторін, перевіряє: фактичну змагальність сторін у процесі; незалежність та законність призначення експертів та експертиз; законність методів отримання доказів; мотивованість рішення; порядок і фактичну можливість оскарження судового рішення сторонами, а також неможливість втручання в порядок оскарження судових рішень осіб, які не брали участі в спорі та чий інте-

¹ Еременко, М. С. Право на справедливое судебное разбирательство в практике конституционного судопроизводства [Текст] / М. С. Еременко // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса. № 1 (2001 год) / предисл. Пред. Вышш. Арбитраж. Суда РФ, проф. В. Ф. Яковлева ; под ред. проф. В. В. Яркова. – М. : Норма, 2002. – С. 312.

реси не зачіпає судовий акт; фактичну можливість участі сторін на всіх стадіях розгляду справи. Можливість особи, яка захищає свої приватні права, бути заслуханою судом Вищий арбітражний суд Російської Федерації виділив окремо й відмітив, що вона повинна: фактично детально повідомлятися зрозумілою їй мовою про час і місце судового засідання; мати можливість захищати свої права особисто або через своїх представників, адвокатів, а також отримати допомогу перекладачів; вільно надавати докази, що підтверджують її права, тощо¹.

Як видно, вищезазвані підходи ґрунтуються на тому положенні, що належні судові процедури як справедливі необхідно пов'язувати, перш за все, з додержанням певних процесуальних вимог, які мають самостійне значення поряд з вимогами публічності, розумності строків, незалежності та неупередженості суду, створеного на підставі закону. Ці процесуальні вимоги прямо не передбачені в п. 1 ст. 6 Конвенції, а окреслені лише як «справедливий судовий розгляд». Вони вироблені прецедентною практикою Європейського суду з прав людини, виходячи із загального уявлення про справедливість і принцип верховенства права.

На нашу думку, як уже зазначалося, у праві на справедливий судовий розгляд слід виділяти два аспекти: інституціональний (тобто здійснення правосуддя незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону) і процесуальний (справедливий публічний характер розгляду справи протягом розумного строку). Для з'ясування сутності поняття належної судової процедури як елемента доступності правосуддя, на наш погляд, має значення процесуальний аспект, оскільки інституціональний аспект, тобто «право на суд» більше стосується вимог, що мають пред'являтися до судових установ.

¹ Письмо Высшего арбитражного суда РФ «Об основных положениях, применяемых Европейским судом по правам человека при защите имущественных прав и права на правосудие» от 20.12.99 г. № С1-7/СМП-1341 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: url: http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumId_8988.html/ 21.01.2004.

Процесуальний аспект поняття «справедливості» в контексті Європейської конвенції є не досить визначеним і виробляється прецедентною практикою Європейського суду з прав людини. Так, П. В. Пушкар усі елементи права на справедливий судовий розгляд класифікує на дві групи відповідно до їх природи: ті елементи, що безпосередньо передбачаються ст. 6 Конвенції, та елементи, які безпосередньо не передбачені Конвенцією, але були вироблені практикою Європейського суду з прав людини. Однак вимога «справедливості» сама по собі надає можливість вибрати ключові елементи або аспекти загального стандарту справедливості розгляду справи. Ними, на думку автора, є: рівність сторін (справедливий баланс), змагальність процедури, видимість здійснення правосуддя, ефективна участь у процесі розгляду справи (адекватне та правильне використання права на захист), швидкий розгляд справи¹. Цю точку зору висловлювали й інші вчені².

На нашу думку, така класифікація елементів справедливого судового розгляду на дві групи є спірною. Більш слушно виділяти поняття «справедливого судового розгляду» у широкому й вузькому значенні. У широкому значенні це поняття включає як інституціональний, так і процесуальний аспекти, тобто всі елементи, що передбачені п. 1 ст. 6 Конвенції, оскільки мова не може йти про справедливий судовий розгляд, якщо справа розглянута, наприклад, із порушенням принципів здій-

¹ Пушкар, П. В. Концепція справедливості у судовому розгляді [Текст] / П. В. Пушкар // *Держава і право* : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. – К., 2002. – Вип. 17. – С. 378–379.

² Гомьен, Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика [Текст] / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. – М. : Изд-во МНИМП, 1998. – С. 220; Моул, Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство: Прецеденты и комментарии [Текст] / Н. Моул, К. Харби, Л. Б. Алексеева. – М. : Рос. акад. правосудия, 2001. – С. 60; Нешатаева, Т. Н. Международный гражданский процесс [Текст] : учеб. пособие [Текст] / Т. Н. Нешатаева. – М. : Дело, 2001. – С. 207–209.

снення правосуддя лише судом, незалежності суддів та підкорення їх лише закону, гласності й інших. Це положення впливає, по-перше, з рішення Європейського суду з прав людини у справі Делькур проти Бельгії, в якому суд зазначив, що обмежувальне тлумачення п. 1 ст. 6 Конвенції не відповідало б цілі та призначенню цього положення¹. По-друге, з рішень Європейського суду з прав людини, в яких розглядаються випадки недотримання права на справедливий судовий розгляд при порушенні вимог незалежності та безсторонності суду².

У вузькому значенні це поняття поширюється лише на вимогу «справедливості» процедури, яка в тексті статті Конвенції використовується поряд із процесуальними вимогами публічності й розумності строку судового розгляду. Даючи визначення справедливості у вузькому значенні, Європейський суд з прав людини й виділяє такі вимоги, які не вказані в п. 1 ст. 6 Конвенції, а саме: належне сповіщення та слухання, взяття до уваги судом лише доказів, отриманих законним шляхом, винесення обґрунтованого рішення, принцип рівності сторін у змагальному процесі, заборону втручання законодавця до процесу здійснення правосуддя, принцип правової певності.

На наш погляд, поняття «справедливості» у вузькому значенні, яке закріплене в ст. 6 Конвенції, є певним аналогом американської належної правової процедури. Уявляється, що для зручності та виходячи з традицій розуміння «справедливості» в процесуальному значенні його доцільніше називати належною судовою процедурою, яка включає до свого змісту низку вимог.

По-перше, елементом належної судової процедури є група вимог (належне сповіщення та слухання, взяття до уваги доказів, отриманих лише законним шляхом, обґрунтованість

¹ Моул, Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство: Прецеденты и комментарии [Текст] / Н. Моул, К. Харби, Л. Б. Алексеева. – М. : Рос. акад. правосудия, 2001. – С. 7.

² Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 417–421.

рішення), які певною мірою збігаються з фундаментальними принципами належної правової процедури, а також додаткових вимог до цієї процедури, що вироблені американською доктриною та судовою практикою Верховного Суду США. Це варто підкреслити, оскільки вказані обставини свідчать про еволюцію та зближення стандартів правосуддя у різних правових системах. Більшість цих вимог «справедливості» з початку були вироблені в процесі розгляду кримінальних справ, але потім були поширені й на провадження у цивільних справах.

Так, Європейський суд з прав людини у справі Екбатані проти Швеції виходив з того, що з поняття справедливого розгляду випливає, що людина, якій пред'явлено кримінальне обвинувачення, повинна, за загальним правилом, мати право бути присутньою при розгляді її справи в суді й бути заслуханою особисто¹. Цю вимогу можна дещо деталізувати, враховуючи фундаментальні принципи належної правової процедури, й поширити положення пп. «а» і «b» п. 3 ст. 6 Конвенції цивільні справи, тобто вимогу бути поінформованим зрозумілою мовою про сутність пред'явленого позову й мати достатньо часу й можливості для підготовки свого захисту. Наведена вимога знаходить своє втілення у так званому принципі «права бути вислуханим»².

Європейський суд встановив, що прийнятність доказів є питанням, яке регулюється національним законодавством і за

¹ Європейський суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 583–585.

² Шерстюк, В. М. Право быть выслушанным и быть услышанным – принцип гражданского процессуального права [Текст] / В. М. Шерстюк // Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве / под ред. М. К. Треушникова. – М. : Издательский Дом «Городец», 2004. – С. 57–63; Давтян, А. Г. Гражданское процессуальное право Германии [Текст] / А. Г. Давтян. – М. : Издательский Дом «Городец», 2000. – С. 34–36; Давтян, А. Г. Развитие теории принципов в гражданском процессуальном праве Армении [Текст] / А. Г. Давтян // Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве / под ред. М. К. Треушникова. – М. : Издательский дом «Городец», 2004. – С. 255; Луспеник, Д. Д. Участники процесса имеют право не только быть выслушанными, но и быть услышанными судом [Текст] / Д. Д. Луспеник // Юрист України. – 2004. – № 3(5). – С. 28–30.

загальним правилом саме національні суди повинні оцінювати надані їм докази. Завдання Суду, відповідно до Конвенції, полягає не в тому, щоб оцінювати показання свідків, а в тому, щоб встановити, чи був судовий розгляд у цілому справедливим, включаючи й те, яким чином були отримані докази. На підставі цього Європейський суд у справі Ван Мехелен та інші проти Нідерландів визнав порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції винесення вироку на підставі показань анонімних офіцерів поліції, які допитувалися в окремій кімнаті у присутності слідчого, і обвинувачений та його захисники не мали можливості бачити їх поведінку та перевірити правдивість показань¹. З цього випливає вимога заборони використання доказів, отриманих відповідно до національного законодавства незаконним шляхом.

У справі Хеджанестасіоу проти Греції Європейський суд підкреслив, що суди повинні вказувати з достатньою ясністю підстави, на яких базується рішення². Наведене потрібно для того, щоб засвідчити, що сторони були заслухані, та для того, щоб забезпечити нагляд громадськості за здійсненням правосуддя, а також можливість ефективно скористатися для сторони своїм правом на перегляд рішення. Однак, як зазначалося у справі Салов проти України, п. 1 ст. 6 не можна розуміти як таку, що вимагає пояснень детальної відповіді на кожний аргумент сторін³. З цього випливає вимога винесення обґрунтованих судових рішень.

По-друге, елементами належної процедури, виходячи з прецедентної практики Європейського суду з прав людини, є принцип «рівності вихідних умов»⁴ або, як його ще назива-

¹ Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 2. – М. : Норма, 2000. – С. 441–446.

² Лукис Г., Лукайдес Справедливое судебное разбирательство (комментарий к п. 1 ст. 6 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод) [Текст] / Лукайдес Лукис Г. // Рос. юстиция. – 2004. – № 2. – С. 14.

³ Офіц. вісн. України. – 2006. – № 4. – Ст. 197. – С. 334.

⁴ Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі [Текст]. – 2002. – №1. – С. 152; Гомьен, Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика [Текст] / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. – М. : Изд-во МНИМП, 1998. – С. 225.

ють, принцип «рівності сторін»¹ і принцип змагальності². Принцип «рівності вихідних умов» (рівності сторін) вимагає надання кожній стороні достатньої можливості представити свою справу в умовах, які не дають їй значних переваг перед її опонентом. При цьому це означає також рівність технічних можливостей, а принцип змагальності означає, що сторони мають право ознайомлюватися зі всіма доказами або запереченнями, що залучені до справи, висловлювати свою думку про їх наявність, зміст і достовірність у відповідній формі та відповідний час, у разі необхідності — у письмовій формі та задалегідь. При цьому, як відзначив Європейський суд з прав людини у справі *Боргерс проти Бельгії*, зовнішня сторона судочинства також має значення — правосуддя не лише має здійснитися, необхідно, щоб були присутні всі атрибути цивілізованого правосуддя³.

По-третє, до елементів належної судової процедури можна віднести вимогу про заборону втручання законодавця у процес здійснення правосуддя. Так, Європейський суд з прав людини у справі *Грецькі нафтопереробні заводи «Стрен» і Стратіс Андреадіс проти Греції*⁴ визнав порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції і втручанням у процес здійснення правосуддя прийняття Парламентом Закону №1701/1987, який передбачив, що арбітражні рішення, винесені за преференційними контрактами, укладеними під час воєнного режиму, позбавляються сили, після того як справа заявників перебувала вже

¹ Європейський суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 2. – М. : Норма, 2000. – С. 59, 397; Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2001. – № 3. – С. 41.

² Європейський суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 176; Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2002. – №1. – С. 203; Там само. – 2000. – № 2. – С. 35–36.

³ Манукян, В. И. Европейский суд по правам человека: право, прецеденты, комментарии [Текст] : науч.-практ. пособие / В. И. Манукян. – К. : Истина, 2006. – С. 105.

⁴ Європейський суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 2. – М. : Норма, 2000. – С. 54–68.

на розгляді в касаційному судді і суддя-доповідач направили сторонам висновок, що був на користь позивачів, оскільки вказаний закон визначив сприятливий для держави результат судового розгляду, в якому вона було однією зі сторін. Як було зазначено в іншому судовому рішенні у справі «Агудімос та судноплавна компанія «Сефаллоніан Скай» проти Греції¹, хоча в принципі законодавцеві не заборонено приймати нові положення, які мають зворотну силу, для регулювання прав, що виникають на підставі чинних законів, принцип верховенства права і поняття справедливого судового розгляду, втілені в ст. 6, виключають будь-яке втручання законодавця — окрім випадків наявності для цього неспростовних підстав, що впливають із загального інтересу, — у процес здійснення правосуддя з метою вплинути на вирішення судом спору. У справі «Імобільярде Саффі» проти Італії² Європейський суд також відзначив, що законодавче втручання не має перешкоджати, зупиняти або надмірно відсувати виконання рішення, тим більше підірвати його сутність.

На наш погляд, вимогу про заборону законодавчого втручання слід поширити не тільки на випадки, коли держава або державні органи є сторонами у справі. Уявляється, що це положення має поширюватися й на випадки законодавчого втручання держави в цивільно-правові (приватно-правові) відносини шляхом звільнення однієї сторони від виконання своїх зобов'язань або цивільно-правової відповідальності без згоди іншої сторони. Так, прикладом такого втручання, на наш погляд, є Закон України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» від 29 листопада 2001 р., відповідно до ст. 1 якого було встановлено мораторій на застосування примусової реалізації майна державних підприємств і господарських товариств, у статутних фондах яких частка держави становить не менше 25 %, до вдосконалення визна-

¹ Вісн. Верхов. Суду України (вкладка). – 2001. – № 5(27). – С. 44.

² Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 3. – С. 68.

ченого законами України механізму примусової реалізації майна¹. Хоча рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» (справа про мораторій на примусову реалізацію майна) від 10 червня 2003 р. вказаний закон визнано таким, що відповідає Конституції².

По-четверте, Європейський суд з прав людини також визнає одним з елементів справедливого судового розгляду принцип правової певності або, як його ще називають у літературі, принцип правової визначеності³. Як було зазначено в рішенні у справі Брумераску проти Румунії, цей принцип впливає з принципу верховенства права і вимагає, щоб у випадках, коли суди винесли остаточне рішення з якогось питання, їхнє рішення не підлягало сумніву. Несумісним з цим принципом Суд визнав надане Генеральному Прокурору ст. 330 Цивільного процесуального кодексу Румунії право, не обмежене будь-яким строком, звертатися до Верховного Суду Правосуддя з вимогою про скасування судового рішення, що є остаточним і набрало законної сили, у справі, в якій він не є стороною. Європейський суд констатував, що у цій справі на підставі звернення Генерального Прокурора Верховний Суд Правосуддя звів нанівець результати всього судового процесу, що закінчився винесенням остаточного судового рішення, яке в силу принципу *res judicata* не підлягало перегляду і до того ж було виконано, що призвело до порушення права на справедливий судовий розгляд⁴.

¹ Офіц. вісн. України. – 2001. – № 52. – Ст. 2332.

² Там само. – 2003. – № 25. – Ст. 1217.

³ Шевчук, С. Порівняльне прецедентне право з прав людини [Текст] / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2002. – С. 187; Варламова, Н. Принцип правової определенности в практике Европейского Суда по правам человека [Текст] / Н. Варламова // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2002. – № 4(41). – С. 94–109.

⁴ Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – № 4. – С. 39–40.

Серед суддів Європейського суду з прав людини існує думка, що наділення повноваженнями без обмеження у часі скасовувати остаточне, обов'язкове для виконання і вже виконане остаточне судові рішення, слід розглядати як втручання у «право на суд», гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції. Окрім того, у рішенні Горнсбі проти Греції¹ виконання судових рішень також розглядається як складовий елемент «права на суд».

З принципом правової певності тісно пов'язана вимога безворотної реалізації судових рішень, що також впливає з принципу верховенства права, і яку можна розглядати як складову принципу правової певності. Це положення впливає з того, що поняття права на судовий розгляд чи на доступ до суду жодною мірою не обмежується стадією порушення справи, а також включає право на суд, який може дієво винести рішення і здійснювати правосуддя без перешкод та зовнішнього втручання. Отже, право на судовий розгляд є не лише теоретичним правом на розгляд справи національним суддею, а й включає законне сподівання, що остаточне судові рішення має поважатися національними органами влади й, отже, виконуватиметься². Окрім того, як зазначив Європейський суд з прав людини у справах Бурдов проти Росії³, Шмалько проти України⁴, Ромашов проти України⁵, виконання судового рішення має розглядатися як невід'ємна частина судового процесу для цілей ст. 6 Конвенції. Органи державної влади не повинні посилатися на брак грошових коштів як на виправдання невиплати боргу за остаточним судовим рішенням. Очевидно, зволікання з виконанням судового рішення може бути виправданим за особливих обставин. Однак зволі-

¹ Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 3. – С. 148–149.

² Там само. – 2000. – № 4. – С. 46.

³ Там само. – 2002. – № 3. – С. 24.

⁴ Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 9 (49). – С. 30.

⁵ Там само. – 2004. – № 11 (51). – С. 33.

кання не може бути таким, що завдає шкоди суті прав, які захищаються п. 1 ст. 6 Конвенції.

Слід відзначити, що Комітет міністрів Ради Європи у своїй попередній резолюції Res DH (2006) 1 «Про порушення принципу правової певності процедурою перегляду справ у порядку нагляду в цивільному судочинстві в Російській Федерації — прийняті загальні засади та питання, що залишаються, в світлі Постанов Європейського суду з прав людини у справі Рябих (24 липня 2003 р.) та у справі Волкова (5 квітня 2005 р.)», прийнятій 8 лютого 2006 р. на 955-й зустрічі заступників міністрів, доповнив перелік складових, що мають включатися до змісту принципу правової певності. Так, оскільки він висловив свої турбування тією обставиною, що на регіональному рівні часто той самий суд діє послідовно як дві інстанції по одній справі, можна стверджувати, що вимога про недопущення процесуального суміщення різних функцій в тому самому судовому органі включається до змісту правової певності.

На нашу думку, принцип правової певності з його складовими елементами можна відносити як до інституціонального аспекту, який визначає «право на суд», так і до процесуального. Однак його доцільно виділяти при визначенні елементів, що свідчать про справедливість судового розгляду, оскільки скасування остаточних судових рішень за клопотанням посадових осіб держави, що не були учасниками спору, невиконання судових рішень, виконання тим самим судом функцій різних інстанцій в одній справі порушують право на судовий захист, яке, як уже зазначалося, передбачає не лише право ініціювати судовий розгляд у цивільних справах, але й право на остаточність судових рішень, які неоскаржені учасниками судового розгляду, і їх виконання.

Чинне цивільно-процесуальне законодавство не містить положень, які б давали визначення поняттю належної судової процедури та її складовим елементам, хоча деякі з них закріплені на конституційному та галузевому рівні: ст. 129

Конституції України, ч. 4 ст. 6 Закону України «Про судоустрій»¹, статті 10, 12, 13, 14, 213 ЦПК та інші. Однак цього, на наш погляд, недостатньо для забезпечення справедливої судової процедури. Про це свідчить рішення Європейського суду з прав людини у справі «СОВТРАНСАВТО-ХОЛДИНГ» проти України², українська практика забезпечення права на справедливий судовий розгляд³, а також численні звернення громадян України до Європейського суду з прав людини.

Уявляється, що положення чинного законодавства потребують перегляду в контексті вимог належної судової процедури. Крім того, відповідно до ст. 1 ЦПК України завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Однак поняття «справедливого» розгляду не розкривається, хоча, на наш погляд, мова йде саме про належну судову процедуру.

На нашу думку, ст. 1 ЦПК України слід викласти у такій редакції: «Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави з додержанням вимог належної судової процедури». Крім того, ЦПК України слід доповнити статтею «Належна судова процедура», до якої пропонуємо включити такі положення: «Розгляд

¹ Офіц. вісн. України. – 2002. – № 10. – Ст. 441.

² Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2002. – № 3. – С. 132–162.

³ Паліюк, В. Забезпечення судами України права на справедливий судовий розгляд (Практика застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод) [Текст] / В. Паліюк // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2002. – № 3. – С. 209–214.

справ у всіх судах має проводитися з додержанням вимог належної судової процедури:

1) належного та своєчасного повідомлення сторін про порушену справу й надання їм можливості бути особисто заслуханими в судовому засіданні; неможливості використання доказів, отриманих незаконним шляхом, та винесення обґрунтованого судового рішення;

2) рівноправності сторін у змагальному процесі;

3) невтручання законодавця у процес здійснення правосуддя шляхом прийняття або зміни законодавчих актів, які володіють зворотною силою і створюють передумови сприятливого для держави результату судового розгляду, звільняють одну зі сторін від виконання цивільно-правового обов'язку чи цивільно-правової відповідальності без згоди іншої сторони;

4) неможливості скасування остаточних судових рішень, окрім випадків їх перегляду у зв'язку з нововиявленими та виключними обставинами, обов'язковості виконання остаточних судових рішень, недопущення процесуального суміщення функцій різних судових інстанцій в одному суді».

2.3. Захист громадського інтересу в цивільному судочинстві

Можливість захисту громадського інтересу є знахідкою юристів англосаксонської системи права, які почали розглядати та вирішувати певні категорії справ, процедура судового розгляду яких не була законодавчо врегульована. Країни континентальної системи права не могли піти аналогічним шляхом, оскільки прецедент не визнається джерелом права, і кожна процедура вимагає законодавчої регламентації. Розвиток концепції основних прав та свобод людини і громадянина привів до того, що на законодавчому рівні після закінчення Другої світової війни й об'єднання держав в Організацію Об'єднаних Націй почали закріплюватися так звані права

третього покоління, до яких належали колективні права, тобто права, які належали вже не одній особі, а певному колективу, групі людей, чисельний склад яких не обмежувався, наприклад, право на безпечне природне середовище. Проголошення на міжнародному та законодавчому рівні колективних прав поставило держави перед необхідністю не лише їх декларування, а й створення ефективних та дієвих механізмів їх забезпечення, у тому числі й захисту. Таким чином, виникла необхідність теоретичного розроблення та законодавчої регламентації інститутів, які забезпечують судовий захист колективних прав, свобод та інтересів.

Відсутність врегульованої на законодавчому рівні процедури захисту громадського інтересу робить правосуддя у цих справах менш доступним, оскільки особа, маючи право на звернення до суду, не має можливості ним скористатися. На наш погляд, оскільки є специфічний об'єкт, який вимагає судового розгляду, так званий «громадський інтерес», то процесуальний інститут, що забезпечує його захист, є складовим доступності правосуддя як стандарту справедливого розгляду справи.

Термін «право громадського інтересу» вперше було сформульовано та використано в 1969 р. у промові американського генерального атторнея Едварда Х. Леві для характеристики діяльності адвокатів, які представляли осіб або інтереси, що були «не представлені або недостатньо представлені» у традиційній американській правовій системі через певні причини. По-перше, особи не могли дозволити собі витрати на представника або через фінансову неспроможність, або через складність справи, яка не дозволяла навіть заможним верствам населення отримати ефективне судове представництво. По-друге, спори були політично непопулярними або суперечливими настільки, що майже не було адвокатів, які б бажали вести справу. По-третє, належна юрисдикція для спорів була недоступною з тієї чи іншої причини, наприклад, відсутність у тієї

чи іншої особи чи групи осіб права порушувати судову справу¹.

Історично групами, які були не представлені або недостатньо представлені в американській правовій системі, визнавалися бідні, етнічні меншості, особи, які страждали фізичними або психічними недоліками, діти, жінки й інші. Тема, що традиційно виключалася з судового процесу в США, стосувалася діяльності споживачів та охоронців навколишнього природного середовища, реформи урядових процесів, справедливого прийняття на роботу, відповідальності засобів масової інформації, права жінок, освіти та фізичного й психічного здоров'я.

Певні коріння права громадського інтересу деякі вчені пов'язують із діяльністю «фірм громадського інтересу», тобто громадських установ правового захисту, що існували за рахунок внесків приватних атторнеїв, що з'явилися в США на початку ХХ ст. і були відкриті під егідою уряду, наприклад, створенням у 1909 р. Національної організації за просування кольорового населення². Однак більш правильним, на наш погляд, пов'язувати витоки права громадського інтересу з рухом, спрямованим на надання юридичних послуг бідним верствам населення, у межах якого й виникали фірми громадського інтересу. Діяльність цього руху розпочалася з публікації у 1919 р. праці Р. Смітта «Правосуддя та бідні», хоча у деяких містах ще з кінця ХІХ ст. існували програми юридичної допомоги³. Головною метою цього руху спочатку було

¹ Jonson Earl, Jr. Access to justice in the United States: The economic barriers and some promising solutions [Текст] // Access to Justice. – Milan. – 1979. – Vol. 1. – P. 1003–1004.

² Решетникова, И. В. Доказательственное право Англии и США [Текст] / И. В. Решетникова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательский Дом «Городец», 1999. – С. 49.

³ Наприклад, товариство юридичної допомоги Нью-Йорка починало з 1876 р. як організація під назвою «Дойче рехтс – шутц Верайн» з метою допомогти німецьким емігрантам. З часом воно розширило сферу своєї діяльності, офіційно змінило назву в 1896 р.

привернути увагу на професійний обов'язок юристів надавати правову допомогу особам, які не можуть за це сплатити.

Подальший розвиток право громадського інтересу отримало у 50–60-х рр., коли юристи почали залучатися до руху за громадські права і порушувати прецедентні справи, виступаючи проти расової дискримінації у голосуванні, освіті, наданні житла та прийнятті на роботу.

У 70-х рр. виникла необхідність представництва в суді так званих «розкинутих» або «фрагментарних» інтересів, тобто інтересів людей, які не були добре організованими, за допомогою правових засобів¹. Навіть з'явилася категорія юристів-спеціалістів у сфері захисту громадського інтересу, які не представляли інтереси приватних клієнтів, а захищали «громадськість»².

Як видно, в американській судовій практиці та доктрині право громадського інтересу має досить значний обсяг, що остаточно закріплене у документах Спеціального комітету з практики права громадського інтересу Американської асоціації адвокатів, який у 1973 р. визначив громадський інтерес як: правову службу для бідних; безоплатне або за зниженими цінами представництво у справах про поновлення основних індивідуальних цивільних прав; право благодійних організацій. У 1975 р. Американська асоціація адвокатів обмежила сфери, що охоплювалися правом громадського інтересу: сферою бідності, цивільними та громадськими правами, відправленням правосуддя³.

Активне вивчення та теоретична розробка права громадського інтересу в Європі розпочалися, як уже зазначалося,

¹ Блакенбург, Э. Юристы и правовые инновации в Германии и США (сравнительный анализ) [Текст] / Э. Блакенбург // Государство и право – 1997. – № 5. – С. 104.

² Фридмен, Л. Введение в американское право [Текст] / Л. Фридмен : пер. с англ. ; под ред. М. Калантаровой. – М. : Изд. группа «Прогресс-Универс», 1993. – С. 206–207.

³ Решетникова, И. В. Доказательственное право Англии и США [Текст] / И. В. Решетникова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательский Дом «Городец», 1999. – С. 49–50.

в межах всесвітнього руху «Доступ до правосуддя», учасники якого розглядали проблеми представництва групових та колективних (розкиданих) інтересів¹.

Як видно, європейський підхід до визначення сутності права громадського інтересу є більш вузьким відносно американського підходу й обмежив цей інститут захистом так званих групових або колективних (розкиданих) інтересів. Питання представництва малозабезпечених осіб, надання безоплатної правової допомоги та діяльність благодійних організацій виводяться за межі права громадського інтересу і розглядаються окремо.

Зарубіжні вчені по-різному визначають право громадського інтересу. Так, Дж. Купер і Р. Дхаван відзначили, що право громадського інтересу полягає у використанні процесу й громадської адвокатури з метою поліпшення захисту меншості або неблагополучних груп та осіб, або громадського інтересу². Відомий італійський процесуаліст М. Каппеллетті вважав, що поняття громадського інтересу є дуже гнучкою конструкцією. Автор пов'язував судовий захист громадського інтересу з випадками, коли захищаються так звані «метаіндивідуальні права», тобто права, які вже належать не окремій особі, а певній групі осіб, усьому суспільству або його частині (наприклад, право на безпечне навколишнє середовище)³. Кьотц Х. зазначав, що у процесі на захист громадського інтересу предметом судового розгляду не є більше

¹ Cappelletti M. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report [Text] / M. Cappelletti, B. Garth // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 22–35; Блакенбург, Э. Юристы и правовые инновации в Германии и США (сравнительный анализ) [Текст] / Э. Блакенбург // Государство и право – 1997. – № 5. – С. 101.

² Решетникова, И. В. Доказательственное право Англии и США [Текст] / И. В. Решетникова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательский Дом «Городец», 1999. – С. 50

³ Cappelletti, M. Vindicating the public interest through the courts: A comparativist's contribution [Text] / M. Cappelletti // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 3. – P. 515–522.

спір між приватними особами про приватні права, а є скарга на дію суспільної політики¹.

Уперше на проблему захисту права громадського інтересу Східної Європи у світлі доступності правосуддя звернула увагу І. В. Решетнікова². Вона визначає право громадського інтересу як інтегрований правовий інститут, що охоплює норми різних галузей права. Такі правові норми можуть міститися в ЦПК, законодавстві про судоустрій, адвокатуру, прокуратуру, органи опіки та піклування й інші органи, завданням яких є захист інтересів і прав громадян. Ці норми містять гарантії представлення у суді інтересів невизначеного кола осіб, а також інтереси окремих осіб або їх груп, які внаслідок свого віку, фізичного або психічного стану, правового становища, майнового стану або за іншими об'єктивними причинами не можуть на належному рівні здійснювати своє представництво у суді. Право громадського інтересу, на думку І. В. Решетнікової, — це сукупність заходів забезпечення захисту певних груп населення, які з тих чи інших причин не можуть адекватно представляти свої інтереси в суді, сукупність правових норм, що регулюють відносини з надання допомоги тим, чий інтереси недостатньо представлені в суді³. Хоча російське законодавство не знає терміна «право громадського інтересу», останнє завжди було йому притаманне: діяльність прокурора й органів державного управління, профспілок, підприємств, установ, організацій та окремих грома-

¹ Kötz Hein Public interest litigation: a comparative survey [Текст] / Н. Kötz // Access to justice and the welfare state. — Badia Fiesolana — Firenze, 1981. — P. 85–86.

² Решетникова, И. В. Право общественного интереса и российский гражданский процесс [Текст] / И. В. Решетникова // Рос. юрид. журн. — 1996. — № 4. — С. 8–13.

³ Решетникова, И. В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России [Текст] / И. В. Решетникова, В. В. Яков. — М. : Норма, 1999. — С. 124, 126; Решетникова, И. В. Доказательственное право Англии и США [Текст] / И. В. Решетникова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательский Дом «Городец», 1999. — С. 52–54.

дян, які захищають права інших осіб; громадське та договірне представництво тощо¹.

Таким чином, можна зробити висновок, що існує два підходи у дослідженні права громадського інтересу. Перший підхід впливає з американської доктрини і пов'язаний із широким розумінням права громадського інтересу як інституту, який охоплює сукупність норм, що регулюють представництво недостатньо представлених або взагалі не представлених інтересів, представлення інтересів осіб, які з певних причин не можуть себе захистити самостійно, надання безоплатної або за зниженими цінами правової допомоги та інше. Другий підхід розглядає право громадського інтересу більш вузько і зупиняється лише на питаннях захисту колективних або так званих «розкиданих» інтересів, тобто прав та інтересів, які стосуються не однієї конкретної особи, що захищає свої права або права якої захищаються іншими особами, а інтересів певної чисельної групи осіб, персональний склад якої не завжди можна конкретно встановити.

На наш погляд, при дослідженні права громадського інтересу доцільніше дотримуватися вузького підходу. Так, як правильно зазначалося в літературі, право громадського інтересу є окремим інститутом, тобто сукупністю (цілісністю) законмірно пов'язаних однорідних та однопорядкових за сферою дії норм тієї чи іншої галузі права, що забезпечує закінчене регулювання елементів правовідносин². Однак, на наш погляд, норми цивільного процесуального права, які регулюють законне представництво (тобто представництво інтересів малолітніх та неповнолітніх, недієздатних та обмежено дієздатних), участь у процесі прокурора, органів державної влади та місцевого самоврядування, які можуть у випадках, встановлених законом, звертатися до суду на захист прав, свобод та

¹ Алиева, И. Д. Защита гражданских прав прокурором и иными уполномоченными органами [Текст] / И. Д. Алиева. – М. : ВолтерсКлувер, 2006. – С. 20.

² Шерстюк, В. М. Система советского гражданского процессуального права [Текст] / В. М. Шерстюк. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1989. – С. 65.

інтересів осіб, які з певних причин не можуть себе захистити, звільнення від сплати судових витрат або надання допомоги за зниженими ставками, захист інтересів невизначеного кола осіб, не є однорідними й однопорядковими. Аналіз теорії цивільного процесуального права та судової практики дає підстави стверджувати, що взагалі вказані норми регулюють різні за своєю суттю правовідносини, які різняться за суб'єктним складом, об'єктом, часом виникнення й іншим, а тому складають різні процесуальні інститути.

Вважаємо, що право громадського інтересу є специфічним правовим інститутом, метою якого є забезпечення захисту громадського інтересу як специфічного об'єкта. Виходячи з цього, у складі вказаного інституту можна виділити об'єкт захисту, форми, способи, засоби захисту й особливості процедури захисту.

У літературі не існує сталої точки зору на те, що слід розуміти під поняттям «громадський інтерес». Ряд учених ототожнюють державні та громадські інтереси. Так, Р. Є. Гукасян, Г. А. Свердлик диференціюють інтереси залежно від їх носія й виділяють індивідуальні (особисті), носіями яких є окремі особи; групові, носіями яких є будь-які групи або спільноти; суспільні (громадські, загальнонародні), носієм яких є все суспільство в цілому, представником якого виступає держава¹. Однак Р. Є. Гукасян, все ж таки намагаючись відокремити державний інтерес від громадського, визнає, що повної тотожності між ними не існує, хоча й суттєві відмінності також відсутні. Автор підкреслює, що державний інтерес — це і є громадський інтерес, що реалізується за допомогою державного механізму². Кряжков В. А. також вважає,

¹ Гукасян, Р. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве [Текст] / Р. Гукасян. – Саратов : Приволж. книж. изд-во, 1970. – С. 13; Свердлык, Г. А. Гражданско-правовые способы сочетания общественных, коллективных и личных интересов [Текст] / Г. А. Свердлык. – Свердловск : УрГУ, 1980. – С. 15–16.

² Гукасян, Р. Е. Личные и общественные интересы в гражданском судопроизводстве [Текст] / Р. Е. Гукасян // Сборник статей к 50-летию Е. А. Крашенинникова. – Ярославль : Яросл. гос. ун-т, 2001. – С. 92.

що у держави немає власних інтересів, оскільки інтерес характеризується належністю соціальним суб'єктам (особистість, група осіб, суспільство). У діяльності держави, її органів знаходять вираження ті чи інші інтереси, які й стають «державними», лише відображаючись у ній. Якщо держава залишається загальносоціальним інститутом, а не знаряддям класового (групового) верховенства, то й уся її діяльність має відповідати інтересам суспільства. У цьому випадку державні інтереси або, точніше, інтереси, що гарантуються державою, відповідатимуть суспільним інтересам¹.

Деякі вчені вважають, що не слід ототожнювати громадські та державні інтереси й громадські інтереси є самостійною правовою категорією. Так, С. В. Михайлов вважає, що поняття «громадські інтереси» ширше за поняття «державні інтереси», оскільки носієм громадського інтересу є суспільство, а не держава, що виступає як особливе правове утворення. Поняття «громадські інтереси» охоплює (поряд із загальними інтересами) й приватні інтереси, оскільки суспільство зацікавлене в їх успішній реалізації — це інтереси його членів². Тихомиров Ю. О. під громадськими інтересами розуміє усереднені особисті, групові інтереси, без задоволення яких неможливо, з одного боку, реалізувати приватні інтереси, а з іншого — забезпечити цілісність, сталість і нормальний розвиток організацій, держави, націй, соціальних прошарків, нарешті суспільства в цілому³. Вінник О. М., поділяючи точку зору Ю. О. Тихомирова, зазначає, що в праві відображаються і відповідно підлягають державному захистові не будь-які інтереси, а ті з них, що відповідають загальному благу, моральним засадам суспільства (у демократичній державі) й/або по-

¹ Кряжков, А. В. Публичный интерес: Понятие, виды и защита [Текст] / А. В. Кряжков // Государство и право. — 1999. — № 10. — С. 94.

² Михайлов, С. В. Интерес как общенаучная категория и ее отражение в науке гражданского права [Текст] / С. В. Михайлов // Государство и право. — 1999. — № 7. — С. 89.

³ Тихомиров, Ю. А. Публичное право [Текст] : учеб. для юрид. фак. и вузов / Ю. Тихомиров. — М. : БЕК, 1995. — С. 54.

літиці держави у певній сфері суспільного життя, отримуючи в такий спосіб статус публічних інтересів¹. Ченцов Н. В. доходить висновку, що державні та громадські інтереси відрізняються за суб'єктами, за сферою впливу, за способом вираження та способом реалізації. Носієм (суб'єктом) державного інтересу є держава, а носієм громадського інтересу — суспільство. Громадські інтереси закликані охоплювати інтереси всіх соціальних груп суспільства, державні інтереси є лише відокремлені, певні, політично значущі інтереси. Здоволення багатьох громадських інтересів лежить практично за межами державного правового регулювання, тоді як державні інтереси реалізуються в праві².

Уявляється, що поняття громадського і державного інтересу дійсно не слід ототожнювати. Під громадським інтересом як об'єктом захисту слід розуміти інтерес усього суспільства в цілому або його частини й інтерес окремих осіб як членів суспільства в нормальному розвитку, існуванні й функціонуванні цього суспільства, що дає їм можливість реалізовувати власні інтереси.

Таким чином, під громадським інтересом як об'єктом захисту слід розуміти не індивідуальні суб'єктивні матеріальні права, свободи або інтереси, які належать окремим персоналіфікованим особам, а суб'єктивні матеріальні права, свободи або інтереси, які одночасно належать кожній особі як члену суспільства чи певної спільноти та суспільству чи цій спільноті взагалі, тобто «мета-індивідуальні» (за визначенням М. Каппеллетті) права, свободи або інтереси. Захист таких прав, свобод чи інтересів однієї особи автоматично тягне за

¹ Вінник, О. Приватні та публічні інтереси, їх роль і відображення в господарському праві [Текст] / О. Вінник // Підприємництво, госп-во і право. — 2001. — № 5. — С. 12; Вінник, О. М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення [Текст] : монографія / О. М. Вінник. — К. : Атіка, 2003. — С. 22–23.

² Ченцов, Н. В. Проблемы защиты государственных интересов в гражданском судопроизводстве [Текст] / Н. В. Ченцов. — Томск : Изд-во Том. ун-та, 1989. — С. 14–17.

собою захист та поновлення прав, свобод чи інтересів невизначеного кола осіб і суспільства взагалі. Прикладами об'єктів захисту права громадського інтересу є право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право вільного доступу до інформації про стан довкілля (ст. 50 Конституції України, ч. 1 ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»¹) та інші.

Виходячи зі структури інституту права громадського інтересу, необхідно розглянути особливості форм, способів, засобів та процедур захисту громадського інтересу.

У літературі існують різні визначення поняття «форми захисту»². На наш погляд, під формою захисту слід розуміти визначений у законодавстві певний порядок, процедуру, в межах якого здійснюється захист прав, свобод або інтересів тим чи іншим юрисдикційним органом залежно від його природи та характеру прав, свобод та інтересів, що вимагають захисту. Уявляється, що захист громадського інтересу може здійснюватися як у судовій, так і несудових (адміністративній, громадській) формах. Відповідно до предмета дослідження, на нашу думку, доцільно зупинитися на характеристиці судової форми захисту, оскільки лише в її межах може здійснюватися правосуддя.

Враховуючи предметну та функціональну юрисдикцію судів та специфіку суб'єктного складу учасників спору щодо

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546 з наст. змінами.

² Кожухар, А. Н. Право на судебную защиту в исковом производстве [Текст] / А. Н. Кожухар. – Кишинев : Штиинца, 1989. – С. 12; Волжанин, В. П. Несудебные формы разрешения гражданско-правовых споров [Текст] / В. П. Волжанин. – Свердловск : Ср.-Урал. книж. изд-во, 1974 г. – С. 6; Треушников, М. К. Гражданский процесс [Текст] / М. К. Треушников. – М. : Спарк-Городец, 2000. – С. 20; Варул, П. А. О некоторых теоретических вопросах защиты субъективных гражданских прав [Текст] / П. А. Варул // Проблемы понятийного аппарата науки гражданского и гражданского процессуального права. – Ярославль : ЯрГУ, 1987. – С. 26; Пелевин, С. М. О критериях разграничения процессуальных форм защиты [Текст] / С. М. Пелевин // Проблемы защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. – Ярославль : ЯрГУ, 1979. – С. 119.

захисту права громадського інтересу, вони підлягають розгляду або місцевими судами загальної юрисдикції, або місцевими адміністративними судами. У першому випадку мова йде про спір, що виникає з правовідносин, у яких другою стороною у справі є або фізична особа, або господарюючий суб'єкт, наприклад, справи щодо припинення діяльності юридичної особи, яка забруднює навколишнє природне середовище. У другому випадку мова йде про спір, що виникає з правовідносин, у яких другою стороною у справі є або посадова особа, або орган, наділені владними повноваженнями, наприклад, справи про визнання недійсним нормативного правового акту.

Під способами захисту прав, свобод та інтересів слід розуміти засоби здійснення цих прав, свобод та інтересів у випадках їх порушення або оспорюваня¹. Способи судового захисту прав, свобод та інтересів передбачені в ч. 2 ст. 16 ЦК України. Для захисту громадського інтересу, враховуючи його особливість як об'єкта, на нашу думку, можуть застосовуватися не всі закріплені в законодавстві способи, а лише деякі з них. Так, одним зі способів захисту громадського інтересу є припинення дії, яка порушує права, наприклад, спір про припинення діяльності юридичної особи, яка забруднює навколишнє природне середовище, припинення будівельних робіт у місцях культурної спадщини й інше. Захист громадського інтересу може здійснюватися шляхом відновлення становища, яке існувало до порушення прав, наприклад, шляхом змушення особи усунути наслідки неправомірної діяльності. Крім того, можливо відновлення становища, яке існувало до порушення, примусове виконання обов'язку в натурі та визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових

¹ Тимченко, Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Г. П. Тимченко. – Нац. юрид. акад. України. – Х., 2002. – С. 37.

і службових осіб. Згідно з ч. 3 ст. 16 ЦК України захист прав та охоронюваних законом інтересів може здійснюватися й іншими способами, встановленими законом.

Уявляється, що захист громадського інтересу в судовій формі може здійснюватися лише за допомогою такого процесуального засобу, як позов. Аналіз літератури та судової практики зарубіжних країн дає можливість усі позови, які подаються на захист громадського інтересу, враховуючи їх особливість та суб'єктний склад, поділити на три групи.

До першої групи належать позови державних органів, спеціально на це уповноважених, наприклад, Ministère public у Франції (певний аналог генерального атторнея у Великій Британії), прокуратури, генерального атторнея у Великій Британії, Сполучених Штатах Америки, Канаді, Австралії та інших країнах загального права¹. До цієї ж групи також належать позови спеціалізованих урядових установ, які створюються в галузях захисту прав споживачів, навколишнього природного середовища та захисту інших «поширених або фрагментарних інтересів», наприклад, Генеральний директор нагляду за торгівлею і Міністерство расових відносин у Великій Британії, Федеральна торговельна комісія і Комісія з цінних паперів та обміну в США, Уповноважений з прав споживачів у Скандинавських країнах, які наділені повноваженнями пред'являти до суду позови про судову заборону певного роду діяльності або інколи про відшкодування шкоди².

Найбільш яскравими прикладами другої групи позовів є позови інформаторів, групові позови та похідні позови, а також позови окремих громадян. Так, для Великої Британії характерним є те, що Генеральний атторней наділений широ-

¹ Cappelletti, M. Governmental and private advocates for the public interest in civil litigation: a comparative study [Text] / M. Cappelletti // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 2. – Book 2. – P. 775–808.

² Kötz Hein Public interest litigation: a comparative survey [Text] / H. Kötz // Access to justice and the welfare state. – Badia Fiesolana – Firenze, 1981. – P. 111–112.

кими повноваженнями порушувати цивільні справи або вступати до них як представник «громадського інтересу», але ці широкі повноваження рідко використовуються. Для заповнення цієї прогалини був розроблений механізм позову інформатора. Його сутність полягає в тому, що приватна особа або група осіб можуть порушити справу на захист громадського інтересу замість генерального атторнея, отримавши попередньо його згоду або «наказ». Ця справа має стосуватися всього суспільства або окремої його частини, а не тільки заявника, і вважається «порушеною генеральним атторнеєм за повідомленням». Генеральний атторней залишається первісним позивачем у справі й зберігає право контролювати її розгляд, що забезпечує попередження легковажних позовів та інших зловживань. Таким чином, особа, яка порушує позов на захист громадського інтересу, має назву «інформатор». По суті вона виступає позивачем, тобто порушує справу, сплачує судові витрати, надає суду докази, бере участь у судових засіданнях, однак позивачем, який залежить від генерального атторнея, оскільки розпорядчі дії (подання позову, відмова від позову, зміна предмета та підстави позову) вона здійснює лише після попереднього узгодження з генеральним атторнеєм¹.

Для законодавства США характерна наявність групових та похідних (непрямих) позовів (правило 23, 23.1 Федеральних правил цивільного судочинства²) для захисту права громадського інтересу. Груповий позов дозволяє захищати інтереси великої групи осіб, персональний склад якої невідомий на момент порушення справи, одному або декільком учасникам групи без спеціальних повноважень з боку інших осіб. При цьому сила судового рішення або укладеної угоди поширюватиметься на всіх осіб, які входять до складу групи,

¹ Jacob, H. Access to Justice In England [Text] / H. Jacob // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 474; Sime, S. A Practical Approach to Civil Procedure [Text] / S. Sime. – Fourth edition. – London : Blackstone Press Limited, 2000. – P. 165.

² Federal Rules of Civil Procedure [Text]. – Westbury, New York : The Foundation Press, Inc., 1995. – P. 56–58.

незалежно від того, чи брали вони участь у судовому засіданні. Правило 23(а) Федеральних правил цивільного судочинства називає чотири головні умови пред'явлення групових позовів: а) багаточисельність групи практично виключає спільне ведення справи; б) є загальні для всіх питання права чи факту; в) вимоги чи заперечення, що висуваються представниками, однотипові вимогам чи запереченням інших; г) представники, які беруть участь у справі, чесно й однаково інтенсивно турбуватимуться про охорону інтересів усіх¹.

Похідний (непрямий) позов дозволяє захищати права акціонерного товариства за заявою одного або декількох акціонерів на підставі положень цивільного права. Право акціонера на пред'явлення позову на захист товариства є правом, похідним від права власності на акції акціонерного товариства, на захист прав і законних інтересів якого пред'являється позов².

Приклади закріплення права на пред'явлення позовів окремими громадянами на захист громадського інтересу можна знайти у законодавстві окремих штатів США. Так, Мічиганський акт захисту навколишнього природного середовища 1970 р. дозволяє приватним особам звертатися до суду з позовами про припинення діяльності підприємств, які забруднюють навколишнє природне середовище, не доказу-

¹ Civil Procedure. Cases and Materials by John J. Cound, Jack H. Friedenthal, Arthur R. Miller, John E. Sexton [Text]. – Seventh Edition. – St. Paul, Minn : West Publishing Co., 1997. – P. 682–759; Пучинский, В. К. Гражданский процесс США [Текст] / В. К. Пучинский. – М. : Наука, 1979. – С. 58–64; Колесов, П. П. Групповые иски в США [Текст] / П. П. Колесов. – М. : Издательский Дом «Городец», 2004. – С. 8–45; Елисеев, Н. Г. Гражданское процессуальное законодательство зарубежных стран [Текст] : учебник / Н. Г. Елисеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби, Проспект, 2004. – С. 494–520; Milton, D. Green Basic civil procedure [Text] / D. Milton. – Second Edition. – Mineola, New York : The Foundation Press, Inc., 1979. – С. 96–107.

² Пучинский, В. К. Гражданский процесс США [Текст] / В. К. Пучинский. – М. : Наука, 1979. – С. 64–65; Колесов, П. П. Групповые иски в США [Текст] / П. П. Колесов. – М. : Издательский Дом «Городец», 2004. – С. 56–60; Civil Procedure in a Nutshell by Mary Kay Kane [Text]. – St. Paul, Minn: West Publishing Co, 1991. – P. 758–763.

ючи при цьому, що їм спричинена будь-яка шкода діями відповідачів. Інші штати, такі як Міссисіпі та Флорида, також дозволяють такі позови¹.

До третьої групи належать позови організацій та організованих груп, які діють як представники громадських, колективних або групових інтересів. Наприклад, позови, які подаються різними профспілками, орденами й асоціаціями, що є найбільш характерним для Франції. Так, статті L.411.11 і L.721.19 Закону Франції від 12 березня 1920 р. надають союзам права порушувати справи про відшкодування шкоди, спричиненої колективним інтересам осіб певної професії, яких вони представляють². Питання ж про допустимість захисту колективних інтересів асоціаціями вирішується неоднозначно, оскільки відповідно до рішення Касаційного суду від 15 червня 1923 р. право на позов може використовуватися лише для компенсації шкоди, спричиненої особисто об'єднанню, а не для захисту колективного інтересу. Крім того, часто процесуальна правоздатність асоціацій впливає зі спеціальних законодавчих положень і пов'язується з дотриманням певним вимог: існуванням протягом певного мінімального строку, загальною корисністю, наявністю спеціального допуску. Право на позов асоціацій обмежується, по-перше, цілями її діяльності, а, по-друге, певною територією, якщо мова йде про регіональні асоціації³.

Враховуючи особливості об'єкта, а також існуючі у світовій практиці засоби захисту громадського інтересу, ці позови повинні мати певні особливості й відрізнятися від розроблених наукою позовів.

¹ Kötz Hein Public interest litigation: a comparative survey [Text] / H. Kötz // Access to justice and the welfare state. – Badia Fiesolana. – Firenze, 1981. – P. 110–111.

² They Ph. Access to justice in France [Text] / Ph. They // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 517.

³ Елисеєв, Н. Г. Гражданское процессуальное законодательство зарубежных стран [Текст] : учебник / Н. Г. Елисеєв. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби, Проспект, 2004. – С. 481, 484–489.

Останнім часом нові форми позовного захисту стали актуальною темою дослідження в науці цивільного процесуального права¹. Так, В. В. Ярков залежно від характеру інтересу, який захищається, поділяє всі позови на такі види: 1) позови особисті; 2) на захист публічних та державних інтересів; 3) на захист прав інших осіб; 4) на захист невизначеного кола осіб; 5) непрямі (похідні) позови. При цьому позови на захист публічних та державних інтересів, за думкою автора, спрямовані на захист переважно майнових прав держави або інтересів суспільства, коли неможливо визначити конкретного користонабувача. Позови на захист невизначеного кола осіб автор пов'язує з груповими позовами, які дозволяють захи-

¹ Аболонин, Г. О. О проблемах доступности и эффективности правосудия по гражданским делам, связанным с нарушением прав и законных интересов многочисленных групп лиц [Текст] / Г. О. Аболонин // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 346–364; Лукашова, М. Д. Проблемы исков в защиту интересов неопределенного круга лиц и групповых исков [Текст] / М. Д. Лукашова // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве : материалы Всерос. науч.-практ. конф., М., 31 янв. – 1 февр. – М. : Юрид. фирма «Лиджист». – С. 186–192; Аболонин, Г. О. Способы и проблемы защиты больших групп истцов в России [Текст] / Г. О. Аболонин // Рос. юрид. журнал. – 1999. – № 3. – С. 98–105; Уксусова, Е. Дела о защите неопределенного круга лиц (судебная практика) [Текст] / Е. Уксусова // Рос. юстиция. – 1997. – № 11. – С. 42–44; Батаева, Н. С. Необходимо ввести институт группового иска [Текст] / Н. С. Батаева // Рос. юстиция. – 1998. – № 10. – С. 43–45; Осокина, Г. Л. Чьи права защищаются косвенными исками [Текст] / Г. Л. Осокина // Рос. юстиция. – 1999. – № 10. – С. 18–19; Осокина, Г. Л. Косвенные иски: реальность или фикция [Текст] / Г. Л. Осокина // Хоз-во и право. – 2001. – № 1. – С. 83–88; Ярков, В. В. Защита прав акционеров по Закону «Об акционерных обществах» с помощью косвенного иска [Текст] / В. В. Ярков // Хоз-во и право. – 1997. – № 11. – С. 72–78; Ярков, В. В. Защита прав акционеров по Закону «Об акционерных обществах» с помощью косвенного иска [Текст] / В. В. Ярков // Хоз-во и право. – 1997. – № 12. – С. 40–51; Чугунова, Е. И. Производные иски в гражданском и арбитражном процессе [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Е. И. Чугунова. – Урал. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2002. – 23 с.

щати інтереси великої групи осіб, персональний склад якої невідомий на момент порушення справи, одному або декільком з учасників групи без спеціального одержання на те повноважень з боку всіх осіб, що входять до неї¹. У межах наведеної класифікації автор не виділяє окремо позовів на захист громадського інтересу, ототожнюючи громадські та державні інтереси.

Аболонін Г. О. підтримує класифікацію В. В. Яркова, однак дає інше тлумачення позовів на захист невизначеного кола осіб. Так, він вказує, що позови на захист невизначеного кола осіб (групові позови) спрямовані на захист прав та інтересів учасників невизначеного кола осіб, коли позивач, уповноважений законом, або позивач, що є одним з учасників цього кола осіб, пред'являє позов на захист усіх інших учасників цього невизначеного кола осіб. Окрім того, автор вважає, що позови на захист невизначеного кола осіб є різновидом більш загального поняття групові позови і визначає їх як позовні заяви, що подаються до суду, рішення за якими може виноситися відносно багаточисельної невизначеної групи осіб, склад якої в силу різних причин неможливо встановити. Рішення за такими позовами мають публічно-правовий характер, створюють судову преюдицію для пред'явлення наступних особистих позовів учасників невизначеного кола осіб у порядку визнання дій відповідача неправомірними, накладення судових заборон на здійснення відповідачем певних дій².

Остання точка зору заслуговує на увагу, однак потребує певного уточнення. У цьому відношенні слушним є наведення позиції М. Каппеллетті, який відрізняє позови на захист громадського інтересу від групових позовів. По-перше, ці

¹ Решетникова, И. В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России [Текст] / И. В. Решетникова, В. В. Яков. – М. : Норма, 1999. – С. 137–138; Яков, В. В. Новые формы исковой защиты в гражданском процессе (групповые и косвенные иски) [Текст] / В. В. Яков // Государство и право. – 1999. – № 9. – С. 32–33.

² Аболонин, Г. О. Групповые иски [Текст] / Г. О. Аболонин. – М. : Норма, 2001. – С. 24–25, 40–43.

позови порушуються відносно забезпечення та дотримання прав, які належать усьому суспільству або його частині. По-друге, позивач у таких справах не має на меті представлення інтересів конкретних осіб, а діє як представник суспільства взагалі або його частини¹.

Уявляється, що розроблена Г. О. Аболоніним конструкція позову на захист невизначеного кола осіб є певним аналогом зарубіжних позовів на захист громадського інтересу, які не ототожнюються з груповими позовами. Вважаємо, що поняття «позови на захист невизначеного кола осіб» є більш загальним відносно групових позовів та позовів на захист громадського інтересу. Позови, спрямовані на захист прав та інтересів великих груп населення, які опинилися в однаковому юридично-фактичному становищі внаслідок порушення їх інтересів однією особою, пропонуємо називати позовами на захист невизначеного кола осіб. Різновидами таких позовів є групові, які захищають приватні права певної персоніфікованої на момент винесення рішення групи осіб, та позови на захист громадського інтересу, які захищають «метаіндивідуальні» права, свободи й інтереси неперсоніфікованої групи осіб. Останні завжди є позовами про визнання і на момент винесення рішення не потребують повідомлення всіх зацікавлених осіб. Рішення за такими позовами мають публічно-правовий характер, створюють судову преюдицію для пред'явлення наступних особистих позовів про присудження особами, права, свободи чи інтереси яких захищалися за допомогою позовів на захист громадського інтересу, наприклад, про відшкодування матеріальної чи моральної шкоди, спричиненої діями відповідача, визнаними неправомірними рішенням у справі на захист громадського інтересу.

Слід відзначити, що проблеми, пов'язані із захистом громадського інтересу, останнім часом розроблялися лише на

¹ Cappelletti, M. Governmental and private advocates for the public interest in civil litigation: a comparative study [Text] / M. Cappelletti // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 2. – Book 2. – P. 832–833.

теоретичному рівні. Чинне законодавство України не містить мінімальної правової регламентації цього інституту, хоча саму можливість захисту громадського інтересу було передбачено в п. 2 ч. 1 ст. 5 ЦПК 1963 р. Вона закріплювала, що суд приступає до розгляду цивільної справи за заявою прокурора та інших осіб, які вправі у випадках, передбачених законом, звертатися до суду на захист прав та свобод іншої особи, невизнаного кола осіб або державних чи громадських інтересів. Аналогічне положення збереглося й у ч. 2 ст. 3 ЦПК. Певною мірою можливість звернення до суду на захист громадського інтересу закріплювалася й у спеціальних законодавчих актах. Так, ч. 2 ст. 37 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачала, що при здійсненні нагляду органи прокуратури застосовують надані їм законодавством України права, включаючи звернення до судів з позовами про відшкодування шкоди, заподіяної в результаті порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, та про припинення екологічно небезпечної діяльності¹. Крім того, ч. 3 ст. 42 Закону України «Про місцеве самоврядування» закріплює право сільського, селищного, міського голови звернутися до суду щодо визнання незаконними актів інших органів місцевого самоврядування, місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, які обмежують права й інтереси територіальної громади².

Неврегульованість процедури розгляду справ на захист громадського інтересу на практиці призводить до того, що суди не визнають позовів на захист громадського інтересу. Так, як уже зазначалося, Печерський суд м. Києва 24 квітня 2002 р. відмовив у прийнятті позовної заяви п'яти громадян до Національної атомної енергогенеруючої компанії «Енер-

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546, з наст. змінами.

² Там само. – 1997. – № 24. – Ст. 170, з наст. змінами.

гоатом» про поновлення порушених прав на безпечно для життя і здоров'я середовище, оскільки позивачі звернулися до суду в інтересах усього суспільства. Суд відзначив, що ними не було надано суду довіреності на ведення справ від усіх громадян, права яких захищаються цим позовом¹.

Уявляється, що з метою забезпечення захисту громадського інтересу як специфічного об'єкта на законодавчому рівні слід закріпити не лише можливість звернення до суду, а й чітко визначити процедуру, в межах якої розглядатимуться наведені справи. Для цього, перш за все, необхідно закріпити, що метою цивільного судочинства є захист не лише порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, а й захист громадського інтересу як специфічного об'єкта.

Наведена категорія справ, як уже зазначалося, має належати до юрисдикції або місцевих загальних судів, або місцевих адміністративних судів. Тому ст. 15 ЦПК пропонуємо доповнити ч. 4 такого змісту: «Суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи про захист громадського інтересу, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами адміністративного судочинства».

Судовий захист громадського інтересу має здійснюватися в межах позовного провадження із застосуванням загальних правил судочинства лише з певними винятками, пов'язаними із суб'єктним складом наведених категорій справ, змістом позовної заяви, порядком підготовки справи до розгляду, судовим розглядом, проголошенням рішення, законною силою судових рішень, які, на наш погляд, доцільно чітко відобразити у ЦПК.

Особливістю суб'єктного складу справ на захист громадського інтересу є те, що на момент порушення справи та винесення судового рішення неможливо чітко визначити персо-

¹ Кожухов, А. 50 миллионов доверенностей [Текст] / А. Кожухов // Юрид. практика. – 2002. – № 28 (238) – С. 12.

нальний склад осіб, права, свободи й інтереси яких захищаються, хоча має бути достовірно відомий хоча б один позивач. Тому, на наш погляд, доцільно сформулювати загальну норму, в якій закріпити, що «справа на захист громадського інтересу порушується у випадках, коли захисту потребують права, свободи й інтереси необмеженого кола осіб». Безпосередньо такі випадки мають передбачатися у нормах матеріального права, які закріплюють так звані колективні права громадян. Окрім того, необхідно доповнити ст. 30 ЦПК ч. 3 такого змісту: «3. Позивачами у справі на захист громадського інтересу є фізична особа, яка звертається до суду за захистом своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів, і необмежене коло осіб».

Позов на захист громадського інтересу може бути поданий як особою, права, свободи й інтереси якої безпосередньо порушені, так і особами чи органами, яким за законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб. Слід відзначити, що особливістю цієї категорії справ є певне змішування двох самостійних інститутів: інституту захисту своїх прав, свобод та інтересів і інституту захисту прав, свобод та інтересів інших осіб. У цьому випадку особа, яка звертається за захистом громадського інтересу й одночасно захищає власний інтерес, займає подвійне становище, оскільки вона є позивачем у справі й особою, яка захищає права, свободи й інтереси інших осіб.

Особа, яка звертається з позовом на захист громадського інтересу, визнається позивачем, якщо вона юридично зацікавлена у винесенні рішення щодо такої справи. В позовній заяві вона крім загальних відомостей повинна також навести обставини, які можуть довести, що цим позовом захищаються не тільки особисті інтереси цієї особи, а й громадський інтерес. Недодержання цієї вимоги має вести до залишення позовної заяви без руху з наслідками, передбаченими ст. 121 ЦПК. Якщо позов подається державними або громадськими установами чи організаціями, позивачами в таких справах

будуть особи, які надали інформацію про порушення громадського інтересу та права чи охоронювані законом інтереси яких захищатимуть такими позовами разом із громадським інтересом. Інші юридично зацікавлені особи можуть вступити в справу як співпозивачі, подавши заяву, в якій вони обґрунтовують свою зацікавленість у справі. Тому, на наш погляд, пункти 2, 5 ч. 2 ст. 119 ЦПК «Форма і зміст позовної заяви» доцільно викласти у такій редакції: «Позовна заява має містити:

2) ім'я (найменування) позивача і відповідача, а також ім'я представника позивача, якщо позовна заява подається представником, їх місце проживання або місцезнаходження, поштовий індекс, номер засобів зв'язку, якщо такий відомий. У разі пред'явлення позову на захист громадського інтересу органами й особою, яким законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб, як позивач зазначається особа, яка надала відомості про порушення громадського інтересу;

5) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги. Позовна заява на захист громадського інтересу має також містити обставини, які свідчать про те, що цим позовом захищаються громадські інтереси».

Стаття 32 ЦПК «Участь у справі кількох позивачів або відповідачів» необхідно доповнити ч. 4 такого змісту: «Співпозивачі у справах на захист громадського інтересу можуть вступити у справу до закінчення судового розгляду, пред'явивши заяву, в якій обґрунтовується юридична заінтересованість особи у захисті громадського інтересу».

Про порушення справи на захист громадського інтересу та про винесене у такій справі судове рішення слід повідомляти публічно шляхом публікації в офіційному виданні та в засобах масової інформації. Тому, на наш погляд, назву ст. 127 ЦПК «Надіслання копії ухвали про відкриття провадження у справі, копії позовної заяви та доданих до неї документів» слід викласти у такій редакції: «Повідомлення осіб, які беруть участь

у справі про відкриття провадження у справі». Крім того, доповнити зазначену статтю ч. 3: «Після відкриття провадження у справі суд невідкладно публікує в офіційному виданні, визначеному Кабінетом Міністрів України, та оголошує через засоби масової інформації повідомлення про відкриття провадження у справі на захист громадського інтересу, в якому має міститися інформація про зміст позовних вимог, час та місце проведення попереднього судового засідання, а також строк, протягом якого заінтересовані особи можуть подати заяву про вступ у процес як співпозивачі». Аналогічну норму щодо поширення інформації необхідно сформулювати й у ч. 3 ст. 156 ЦПК «Призначення справи до розгляду». Крім того, ст. 222 ЦПК «Оформлення, видача або направлення судового рішення особам, які брали участь у справі» вважаємо за доцільне доповнити ч. 5, передбачивши, що «судове рішення у справі на захист громадського інтересу підлягає оприлюдненню протягом п'яти днів з дня проголошення шляхом публікації в офіційному виданні, визначеному Кабінетом Міністрів України, та в засобах масової інформації».

Право позивачів на відмову від позову й укладення мирової угоди має бути обмежене, оскільки воно може протистояти громадським інтересам, тому слід доповнити ст. 174 ЦПК України «Відмова позивача від позову, визнання позову відповідачем» ч. 6 такого змісту: «У справах на захист громадського інтересу суд не приймає відмови від позову». Аналогічна норма має міститися й щодо укладення мирової угоди у ч. 7 ст. 175 ЦПК України.

Особливістю рішень у справах на захист громадського інтересу є те, що законна сила зазначених рішень поширюється й на осіб, які, хоча й не брали участі у розгляді справи, але були юридично заінтересовані у винесенні такого рішення. З наведеного положення випливає преюдиційна сила наведених рішень, тому бажано ст. 61 ЦПК України «Підстави звільнення від доказування» доповнити ч. 5, виклавши її в такій редакції: «Обставини, встановлені судовим рішенням

у справі на захист громадського інтересу, не доказуються при розгляді інших справ, які пов'язані й впливають зі справи на захист громадського інтересу».

Внесення запропонованих змін до ЦПК України дозволить, на наш погляд, процесуально врегулювати можливість розгляду справ на захист громадського інтересу.

2.4. Розумні строки судового розгляду як елемент доступності правосуддя у цивільних справах

Судовий розгляд будь-якої цивільної справи відбувається з дотриманням вимог цивільної процесуальної форми, однією з важливих особливостей якої є обмеження здійснення процесуальних прав та виконання обов'язків у часі. Строк розгляду справи має важливе значення в контексті забезпечення доступності правосуддя, оскільки відображає ефективність судового захисту. Так, тривалі строки судового розгляду можуть, по-перше, виступати психологічною перешкодою у зверненні громадянина до суду; по-друге, призвести до того, що результати судового розгляду будуть зведені нанівець, оскільки захист прав, свобод чи інтересів або взагалі втратить актуальність для особи, яка звертається до суду, або внаслідок знищення об'єкта спору чи зміни зовнішніх обставин рішення у справі вже неможливо буде виконати, тобто фактичний захист прав не буде здійснено. Наведене підриває авторитет судової влади, викликає судову тяганину і може призвести до відмови громадян від звернення до суду за захистом своїх прав, що свідчить про недоступність правосуддя. Тому, на наш погляд, враховуючи п. 1 ст. 6 Конвенції, яка виділяє складові права на справедливий судовий розгляд, розумний строк слід розглядати як окремий елемент доступності правосуддя.

З метою можливого прискорення судового процесу та забезпечення дієвих судових засобів щодо здійснення задач правосуддя проблема строків судового розгляду досліджується та розроб-

ляється тривалий час у науці цивільного процесуального права. Вчені виділяють два види строків: процесуальні та службові.

У літературі існують різні визначення поняття процесуальних строків¹. На наш погляд, слід виходити з того, що законодавець чи суд встановлюють вказані строки для вчинення сторонами й іншими учасниками цивільного судочинства певних процесуальних дій. Реалізація норм цивільного процесуального права та впорядкування процесуальних дій не є самоціллю, оскільки відбувається в процесі вчинення вказаних дій. Вказівка у визначеннях на можливість чи необхідність учинен-

¹ Гражданский процесс [Текст] : учебник / отв. ред. проф. В. В. Ярков. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : ВолтерсКлувер, 2004. – С. 120; Советский гражданский процесс [Текст] / отв. ред. А. Ф. Клейман. – М. : Юрид. лит., 1963. – С. 88; Абрамов, С. Н. Советский гражданский процесс [Текст] / С. Н. Абрамов. – М. : Госюриздат, 1952. – С. 87; Советское гражданское процессуальное право [Текст] / отв. ред. М. А. Гурвич. – М. : Высш. шк., 1964. – С. 138; Гражданский процесс [Текст] / под ред. С. Н. Абрамова. – М. : Изд-во Минюста СССР, 1948. – С. 248; Клейман, А. Ф. Советский гражданский процесс [Текст] / А. Ф. Клейман. – М. : МГУ, 1954. – С. 217; Юдельсон, К. С. Советский гражданский процесс [Текст] / К. С. Юдельсон. – М. : Госюриздат, 1956. – С. 233; Советское гражданское процессуальное право [Текст] / отв. ред. М. А. Гурвич. – М. : Высш. шк., 1967. – С. 105; Трубников, П. Я. Процессуальные сроки в гражданском судопроизводстве [Текст] / П. Я. Трубников // Социалист. законность. – 1972. – № 12. – С. 32; Гражданский процесс [Текст] / под ред. К. С. Юдельсона. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 124; Советский гражданский процесс [Текст] : учебник / под ред. К. И. Комиссарова и В. М. Семенова. – 2-е изд., перераб и доп. – М. : Юрид. лит. – С. 128; Советский гражданский процесс [Текст] / под ред. С. Ю. Каца и Л. Я. Носко. – К. : Вища шк., 1982. – С. 91; Советский гражданский процесс [Текст] / отв. ред. Н. А. Чечина, Д. М. Чечот. – Л. : ЛГУ, 1984. – С. 174; Советский гражданский процесс [Текст] / отв. ред. М. С. Шакарян. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 109; Тertiшников, В. І. Цивільний процес України (лекції) [Текст] : навч.-практ. посіб. / В. І. Тertiшников. – Х. : Вапнярчук Н. М., 2008. – С. 93; Богомолов, А. А. Процессуальные гарантии правильности и своевременности рассмотрения и разрешения гражданских дел [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / А. А. Богомолов. – Саратов. гос. акад. права. – Саратов, 2004. – С. 19; Исаева, Е. В. Процессуальные сроки в гражданском и арбитражном процессе [Текст] : учеб.-практ. пособие / Е. В. Исаева; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М. : ВолтерсКлувер, 2005. – С. 94.

ня певних процесуальних дій є лише додатковою деталізацією і вказівкою на те, що процесуальний строк встановлюється як для реалізації процесуального права, так і для виконання процесуального обов'язку. Хоча, на наш погляд, поняття «вчинення процесуальних дій» охоплює обидва випадки.

Деякі вчені вважають, що, крім процесуальних, у цивільному судочинстві існують також і службові строки, тобто строки, які встановлюються для вчинення судом певних процесуальних дій¹. Ми поділяємо цю точку зору, оскільки вказані строки мають різну природу і різняться за: суб'єктами, яким адресуються, регулятивним значенням, наслідками їх пропуску, можливістю та процедурою їх поновлення та продовження. Так, процесуальні строки встановлюються для вчинення певних процесуальних дій учасниками процесу і не поширюються на суд. Згідно з ч. 1 ст. 72 ЦПК право на вчинення процесуальної дії втрачається із закінченням процесуального строку, встановленого законом чи судом. Хоча ст. 73 ЦПК передбачає, що суд може поновити або продовжити процесуальний строк за клопотанням сторони або іншої особи у разі його пропущення з поважних причин. Питання про поновлення чи продовження пропущеного строку вирішує суд, у якому належало вчинити процесуальну дію або до якого

¹ Цивільне процесуальне право України [Текст] : підруч. для юрид. вузів і фак. / В. В. Комаров, В. І. Тертишников, Є. Г. Пушкар та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 1999. – С. 139; Советский гражданский процесс [Текст] / под ред. С. Ю. Каца и Л. Я. Носко. – К. : Вища шк., 1982. – С. 91; Шакарян, М. С. Процессуальные сроки [Текст] / М. С. Шакарян // Сов. юстиция. – 1965. – № 21. – С. 21; Гражданское процессуальное право России [Текст] : учеб. для вузов / под ред. М. С. Шакарян. – М. : Юристъ, 2002. – С. 167; Тертишников, В. І. Цивільний процес України (лекції) [Текст] : навч.-практ. посіб. / В. І. Тертишников. – Х. : Вапнярчук Н. М., 2008. – С. 96–97; Луспенник, Д. Д. Порушення строків розгляду справ узаконено новим ЦПК або проблеми доступності правосуддя та шляхи їх вирішення [Текст] / Д. Д. Луспенник // Адвокат. – 2005. – № 7. – С. 3–4; Исаева, Е. В. Процессуальные сроки в гражданском и арбитражном процессе [Текст] : учеб.-практ. пособие / Е. В. Исаева ; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М. : ВолтерсКлувер, 2005. – С. 112–117.

потрібно було подати документи чи доказ. Про поновлення чи продовження процесуального строку або про відмову в його поновленні чи продовженні постановляється ухвала. На відміну від процесуальних строків службові строки встановлюються для реалізації повноважень суду чи судді. Їх пропуск не знімає з суду чи судді обов'язку вчинити процесуальну дію, тому, хоча ЦПК прямо не регулює наслідки їх недотримання судом чи суддею, вказані строки можуть бути продовжені без якоїсь особливої процедури.

На підставі викладеного можна констатувати, що строки у цивільному судочинстві поділяються на процесуальні та службові. Під процесуальними строками слід розуміти певний проміжок часу, передбачений законом чи встановлений судом, для вчинення процесуальних дій учасниками процесу, крім суду. Під службовими строками слід розуміти певний проміжок часу, передбачений законом, протягом якого суд чи суддя зобов'язані вчинити певні процесуальні дії.

Законодавче закріплення та регулювання в цілому як процесуальних, так і службових строків спрямоване на забезпечення оптимальності й оперативності цивільного процесу. Так, якщо порушення службових строків безпосередньо затягує процес розгляду позовних вимог позивача, то порушення процесуальних строків перешкоджає реалізації права на позов опосередковано, через дії осіб, що створюють умови для просування справи¹.

На наш погляд, дослідження проблеми строків у цивільному процесі не має обмежуватися лише виділенням окремих видів строків та визначенням їх сутності, як це відбувалося в науці до теперішнього часу. Зазначена проблема має розглядатися більш широко в контексті доступності правосуддя, оскільки, виходячи зі змісту п. 1 ст. 6 Конвенції, строк судового розгляду безпосередньо впливає на право на справедли-

¹ Рожнов, О. В. Принцип оперативности в гражданском процессуальном праве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. В. Рожнов. – Нац. юрид. акад. України. – Х., 2000. – С. 54.

вий судовий розгляд. Таким чином, для забезпечення доступності як міжнародного стандарту справедливого правосуддя строк судового розгляду має бути розумним. Наведене вимагає дослідження проблеми строків у цивільному процесі з точки зору їх розумності.

Уперше вимога розумності строків судового розгляду на законодавчому рівні знайшла своє закріплення у ч. 1 ст. 157 ЦПК. Вказана стаття передбачає, що суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі та стягнення аліментів — одного місяця. Наведена норма, а також положення п. 1 ст. 6 Конвенції дають підстави вимогу «розумності строку» судового розгляду віднести до службового строку, тобто до строку, протягом якого суд зобов'язаний виконати свій обов'язок щодо розгляду справи. Тому, на наш погляд, концептуально невірно є ч. 2 ст. 157 ЦПК, яка встановлює, що у виняткових випадках за клопотаннями сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи, суд ухвалою може продовжити розгляд справи, але не більше як на один місяць. Вказане положення суперечить сутності службових строків, що адресуються суду, а не сторонам, які за власною ініціативою не можуть знімати з суду обов'язки, закріплені в законі.

Категорія «розумний строк» певною мірою розкривається у Кодексі адміністративного судочинства (КАС). Так, п. 11 ст. 3 КАС передбачає, що «розумний строк» — це найкоротший строк розгляду і вирішення справи, достатній для надання своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів. Уявляється, що, незважаючи на зовнішню регламентацію наведеної категорії, її сутність залишається невизначеною. Поняття «найкоротший строк», «своєчасний», «без невиправданих зволікань», за допомогою яких законодавець намагається дати визначення «розумному строку судового розгляду», є суб'єктивними, тобто залежать від розсуду особи, яка здійснює оцінку строку.

Які-небудь більш-менш конкретні часові параметри, межі, що мають застосовуватися при встановленні «розумності» строку, в КАС, так само як і в ЦПК, не встановлені. Таким чином, можна зробити висновок, що, незважаючи на те, що в КАС наявна спроба розкрити сутність «розумного строку судового розгляду», однак наведене визначення є неповним і залишає місце для різнотлумачень.

Найбільш детально поняття «розумний строк судового розгляду» розроблено в практиці Європейського суду з прав людини. При розгляді скарг про порушення цієї вимоги Суд вирішував два основні питання: який саме період слід брати до уваги та чи був такий період розумним у контексті п. 1 ст. 6 Конвенції.

Щодо першого питання практика Європейського суду однозначно підкреслює необхідність брати до уваги весь період провадження, який починається з моменту подання позову до суду¹, але, як було зазначено у справі Голдер проти Сполученого Королівства, може розраховуватися з більш раннього моменту², коли, наприклад, попередня адміністративна процедура обов'язково має передувати такому поданню. У цьому відношенні уявляється помилковою пропозиція деяких вчених щодо відрахування вказаного періоду з моменту виникнення права на подання позову³, оскільки наявність останнього в особи ще не означає, що воно буде реалізовано. Ініціатива початку розгляду справи у суді, враховуючи принцип диспозитивності, може виходити виключно від сторін. Наведене означає, що обов'язок розглянути справу з додержанням розумних строків судового розгляду у суду з'явиться лише після того, як особа подасть позов до належного суду

¹ Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 510.

² Там само. – С. 42–43.

³ Банчук, О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства [Текст] / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. – К. : Леста, 2005. – С. 37.

з додержанням усіх правил звернення до суду. Що стосується моменту закінчення цього періоду, то єдиної однозначної позиції Судом висловлено не було. Так, у деяких справах Європейський суд з прав людини визначив його як момент закінчення розгляду справи у найвищій інстанції та винесення остаточного рішення у справі¹, а в деяких справах, наприклад, Сільва Понтес проти Португалії², Нуутінен проти Фінляндії³ зазначив, що цей період триває до завершення процедури виконання рішення.

При встановленні моменту закінчення періоду, який слід включати до строку судового розгляду, необхідно враховувати принцип правової певності, а також позицію Європейського суду з прав людини з цього приводу. Так, у справах Хорнсбі проти Греції⁴, Войтенко проти України⁵, Шмалько проти України⁶, Ромашов проти України⁷, порушених заявниками у зв'язку з невиконанням тривалий час винесених судових рішень, Європейський суд відмітив, що виконання рішення, винесеного будь-яким судом, слід розглядати як обов'язкову складову частину судового провадження. У рішеннях у справах Припіяло проти України⁸, Стаднюк проти України⁹ було також зазначено, що судовий розгляд та виконавче провадження є відповідно першою і другою стадіями одного проваджен-

¹ Моул, Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство: Прецеденты и комментарии [Текст] / Н. Моул, К. Харби, Л. Б. Алексеева. – М. : Рос. акад. правосудия, 2001. – С. 36.

² Дженис, М. Европейское право в области прав человека (Практика и комментарии) [Текст] / М. Дженис, Р. Кэй, Э. Бредли : пер. с англ. – М. : Права человека, 1997. – С. 486.

³ Практика Европейского суда з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – № 4. – С. 137.

⁴ Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 2. – М. : Норма, 2000. – С. 431.

⁵ Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 10 (50). – С. 29.

⁶ Там само. – № 9 (49). – С. 30.

⁷ Там само. – № 11 (51). – С. 31–32.

⁸ Офіц. вісн. України. – 2008. – № 38. – Ст. 1287. – С. 167.

⁹ Там само. – 2009. – № 24. – Ст. 834. – С. 242.

ня. Таким чином, виконавче провадження не має бути відокремлене від судового і ці обидва провадження мають розглядатися як цілісний процес. Тому, на наш погляд, період судового розгляду цивільної справи в контексті п. 1 ст. 6 Конвенції закінчується моментом виконання судового рішення. У цьому відношенні хотілося б звернути увагу на невідповідність прецедентній практиці Європейського суду з прав людини листа Верховного Суду України № 1-5/45 від 25 січня 2006 р. «Щодо перевищення розумних строків розгляду справи». У ньому зазначається, що у цивільних справах перебіг строку судового розгляду розпочинається з моменту подання позову і закінчується винесенням остаточного рішення у справі.

У своїй прецедентній практиці Європейський суд з прав людини виходить з того, що розумність тривалості судового провадження необхідно оцінювати у світлі обставин конкретної справи та враховуючи критерії, вироблені Судом.

Першим критерієм є складність справи, тобто обставин і фактів, що ґрунтуються на праві (законі) і тягнуть певні юридичні наслідки¹. Вона може бути пов'язана як з питаннями факту, так і з правовими аспектами: характером фактів, які необхідно встановити; кількістю питань, які розглядаються в межах однієї справи; віддаленістю, з точки зору простору та часу, між подіями та фактами, що розглядаються, та процесом судочинства; кількістю свідків та інших аналогічних проблем, пов'язаних зі збором показань свідків; міжнародними факторами; приєднанням справи до інших справ, а також вступ у процес нових осіб. Так, наприклад, у справі Кухарчук проти України Європейський суд з прав людини встановив порушення п. 1 ст. 6 Конвенції щодо розумності строку розгляду справи про право на квартиру, в якій мало бути вирішено питання щодо законності продажу банком квартири третім особам, про-

¹ Теория юридического процесса [Текст] / под общ. ред. проф. В. М. Горшенева. – Х. : Изд-во при ХГУ изд. об-ния «Вища шк.», 1985. – С. 52–53.

тягом 6 років 8 місяців, тобто проміжку часу, що підпадає під компетенцію Європейського суду з прав людини з моменту набуття чинності Конвенції. У рішенні зазначалося, що національні суди не призначили жодної експертної оцінки у справі і ґрунтували свої рішення головним чином на письмових доказах, поданих сторонами. Хоча справа могла дещо ускладнитися зустрічними позовами відповідачки, Європейський суд з прав людини зауважив, що зустрічний позов було подано відповідачем невдовзі після подання первинного позову і стосувався того самого предмета. Отже, предмет спору не міг вважатися надто складним¹. В іншій справі Претто проти Італії Європейський суд з прав людини не визнав порушенням критерію «розумності строку» розгляд справи про відступлення землі протягом 3 років 6 місяців та 5 днів, оскільки юридична проблема була складною. Мова йшла про застосування нового закону, який не містив конкретних вказівок на те, чи є право переважної покупки достатньою підставою для вимоги на переуступку майна, вже проданого третій особі. Тому відкладення вирішення цієї справи до розгляду аналогічної справи пленарним засіданням Касаційного суду, хоча це призвело до затягування розгляду, було розумним².

На наш погляд, складність справи, а відповідно, й строк її розгляду залежать, по-перше, від складності предмета доказування у справі, під яким слід розуміти факти матеріально-правового значення, без з'ясування яких неможливо правильно вирішити справу по суті та застосувати норми матеріального права³. По-друге, від обсягу фактів предмета доказування, який може змінюватися у зв'язку зі зміною підстав позову, збільшенням чи зменшенням розміру позовних вимог. По-третє, від кількості доказів, наданих сторонами.

¹ Закон&Бізнес. – 9–15 вересня 2006. – № 36.

² Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 434.

³ Треушников, М. К. Судебные доказательства [Текст] / М. К. Треушников. – М. : Издательский дом «Городец», 2004. – С. 16.

Другим критерієм оцінки розумності строку судового розгляду, за визначенням Європейського суду з прав людини, є поведінка заявника. Якщо затримка розгляду справи відбувається з його вини, то це, безумовно, є чинником, що послаблює ефективність скарги. Однак не можна вимагати від заявника активної співпраці із судовою владою. Так, у справі Юніон Аліментаріа Сандерс С. А. проти Іспанії Суд зазначив, що заявник зобов'язаний лише демонструвати готовність брати участь у всіх етапах розгляду, що мають безпосереднє відношення до нього, утримуватися від використання прийомів щодо зволікання справи, а також максимально використовувати всі засоби внутрішнього законодавства для прискорення процедури слухання¹. Він не буде відповідальним за відкладення, викликані станом здоров'я, оскільки вони пов'язані з форс-мажорними обставинами². У справі Чирікоста та Віола проти Італії Європейський суд з прав людини вирішив, що 15-річний строк розгляду не є невідповідним, оскільки заявники 17 разів зверталися з проханням про відстрочку процесу та не заперечували проти вимог іншої сторони, що висловлювалися 6 разів про перенесення розгляду³. Однак, як було визнано у рішенні у справі Карнаушенко проти України, поведінка заявника не розглядатиметься як така, що спричиняє затягування процесу, якщо він використовує засоби оскарження, доступні за національним законодавством, з метою захисту власних інтересів⁴.

¹ Моул, Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство: Прецеденты и комментарии [Текст] / Н. Моул, К. Харби, Л. Б. Алексеева. – М. : Рос. акад. правосудия, 2001. – С. 39.

² Рішення у справі Лавентс проти Латвії [Текст] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www/URL: http://yur-info.org.ua](http://yur-info.org.ua).

³ Моул, Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство: Прецеденты и комментарии [Текст] / Н. Моул, К. Харби, Л. Б. Алексеева. – М. : Рос. акад. правосудия, 2001. – С. 39.

⁴ Офіц. вісн. України. – 2007. – № 21.

Поведінка заявника негативно впливатиме на строк судового розгляду, якщо сторони зловживають своїми процесуальними правами, тобто умисно, використовуючи свої процесуальні права не за призначенням, намагаються затягнути судовий розгляд з метою утруднити протилежній стороні виграш справи в цілому чи спричинити шкоду її певним інтересам. Вказана поведінка отримала назву «процесуальні диверсії»¹. Вони можуть біти різними. Так, диверсії можуть проявлятися, наприклад, в оскарженні ухвал щодо забезпечення позову у всіх інстанціях, подання зустрічної позовної заяви, що не відповідає вимогам процесуального закону, і в подальшому оскарженні ухвали про її повернення у всіх інстанціях². Вказані дії призводять до автоматичної передачі судом першої інстанції всіх матеріалів справи разом з ухвалою, що оскаржується, до апеляційної інстанції, що унеможливорює остаточний розгляд спору до повернення матеріалів справи з вищестоящих інстанцій.

Третім критерієм є поведінка державних органів, оскільки, як зазначалося у справі Циммерман та Штайнер проти Швейцарії, тільки затримки, в яких можна звинуватити державу, можуть виправдати висновок про невиконання вимоги, що стосується «розумного строку»³. У даному випадку мова йде, перш за все, про судову тяганину, тобто про порушення службових строків судами. Так, у справі Гінчо проти Пор-

¹ Смитюх, А. Что такое процессуальные диверсии [Текст] / А. Смитюх // Юрид. практика. – 2005. – № 1–2 (367–368). – С. 1, 12, 13; Смитюх, А. Ответ процессуальной диверсии... [Текст] / А. Смитюх // Юрид. практика. – 2005. – № 25 (391). – С. 12.

² Игнатов, Д. Как правильно затянуть рассмотрение дела. Несколько «относительно законных» способов затягивания судебного процесса путем использования права на обжалование [Текст] / Д. Игнатов // Юрид. практика. – 2005. – № 16 (382). – С. 1, 23.

³ Дженис, М. Европейское право в области прав человека (Практика и комментарии) [Текст] / М. Дженис, Р. Кэй, Э. Бредли ; пер. с англ. – М. : Права человека, 1997. – С. 486–487.

тугалії Європейський суд з прав людини визнав порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції розгляд справи Окружним судом Віла Франка де Хіра протягом трьох років десяти місяців та вісімнадцяти днів, оскільки справа залишалася без руху двічі: більше шести місяців, коли очікували виконання направленного до Лісабона доручення про вручення позовної заяви відповідачу, та більш півтора року, які знадобилися для надання позивачам заперечень відповідачів¹. У справі Аллене Де Рибемон проти Франції, розгляд якої здійснювався приблизно одинадцять років і вісім місяців, Європейський суд з прав людини знайшов порушення вимоги «розумного строку судового розгляду» у тому, що судові органи неодноразово відмовляли заявнику задовольнити прохання про надання йому доказу, який для нього був суттєво важливим, що призвело до затримки судового розгляду більше ніж на вісім років².

Прикладом судової тяганини може бути порушення строків для відкриття провадження у справі, призначення і проведення попереднього судового засідання, призначення справи до розгляду, безпідставні та численні відкладення розгляду справи чи оголошення перерви у судовому засіданні, порушення строків підготовки процесуальних документів, порушення строків, встановлених для виконання судових рішень, тощо. Так, судова колегія судової палати в цивільних справах апеляційного суду Миколаївської області у справі № 22а-366/2001 р. визнала порушенням розумного строку судового розгляду дії судді В. В. Гапішко як головуючого у трудовому спорі, який отримав матеріали позову 6 червня 2000 р., а справу призначив до розгляду лише 17 квітня 2001 р. В окремій ухвалі у цій

¹ Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 472–473.

² Рішення у справі Аллене Де Рибемон проти Франції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://www.garant.ru/euro/DOC_2461453/21.06.2005.

справі зазначалося, що сторони та держава (на законодавчому рівні) не заважали судді додержуватися розумного строку розгляду справи¹.

У деяких випадках затримка розгляду справи й перевищення розумних строків викликаються перевантаженням судової системи. Так, наприклад, зміни цивільного процесуального законодавства у 2001 р., якими введені з червня 2001 р. процедури апеляції і особливо касації призвели до того, що на 1 січня 2003 р. в апеляційних судах України та у Верховному Суді залишилися нерозглянутими майже 5 тис. справ². На кінець 2004 р. понад строки, встановлені ЦПК України, було закінчено провадження у 363 178 справах, що становить 20,1 %, при цьому 203 106 справ (без урахування справ, зупинених провадженням) залишилося нерозглянутими. Усього закінчено судами провадження в 1 806 798 справах за першою інстанцією. При цьому за даними Верховного Суду України середньомісячне надходження справ і матеріалів на одного суддю місцевого суду у 2004 р. становило 119 справ³.

Перевантаження судової системи може бути викликано або певними надзвичайними ситуаціями, наприклад, економічний спад, коли держава заздалегідь не може передбачити збільшення кількості спорів, або існуванням більшої кількості справ, ніж здатна розглянути судова система. У першому випадку, як було зазначено у справі Мілазі проти Італії, тимчасове накопичення роботи не тягне за собою відповідальність договірних держав за затримку за умови, що вони досить оперативно вживають заходи щодо усунення надзвичайної

¹ Паліюк, В. П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод [Текст] / В. П. Паліюк. – К. : Фенікс, 2004. – С. 130.

² Інформаційне повідомлення про спільне розширене засідання Президії Верховного Суду України, президії Ради суддів України та колегії Державної судової адміністрації України [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2003. – № 2(36). – С. 10.

³ Статистика стану здійснення правосуддя у 2001–2004 рр. [Текст]. – К., 2005. – С. 7, 13.

ситуації такого роду¹. В іншому випадку Суд визнає неправомірним продовження державою строків розгляду понад ті, які можна припустити як розумні².

Останнім критерієм є значущість для заявника питання, яке перебуває на розгляді суду, або особливе становище сторони у процесі. Так, наприклад, як відмічає Європейський суд з прав людини, без зволікань мають розглядатися справи про піклування про дітей і права доступу до них (справа Нуутінен проти Фінляндії)³, трудові спори (справа Обермайер проти Австрії) та справи, пов'язані з травматизмом (справа Сільва Понтес проти Португалії)⁴, а також інші справи, при розгляді яких важлива терміновість. До речі, ч. 1 ст. 157 ЦПК України, певною мірою враховуючи вказаний критерій, передбачає скорочені строки судового розгляду, які не повинні перевищувати одного місяця, у справах про поновлення на роботі та стягнення аліментів. На наш погляд, скорочені строки мають бути також встановлені у деяких справах окремого провадження, наприклад, у справах про усиновлення, надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку, обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу, враховуючи необхідність термінового вирішення питання, переданого на розгляд суду.

Таким чином, можна зробити висновок, що строк судового розгляду починає відлічуватися з моменту пред'явлення позову до суду і закінчується виконанням судового рішення. При цьому він може визнаватися розумним, враховуючи

¹ Дженис, М. Европейское право в области прав человека (Практика и комментарии) [Текст] / М. Дженис, Р. Кэй, Э. Бредли ; пер. с англ. – М. : Права человека, 1997. – С. 489.

² Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 474.

³ Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – №4. – С. 137.

⁴ Моул, Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство: Прецеденты и комментарии [Текст] / Н. Моул, К. Харби, Л. Б. Алексеева. – М. : Рос. акад. правосудия, 2001. – С. 39.

складність конкретної цивільної справи, поведінку заявника та державних органів, значущість питання для заявника чи особливе становище особи, яка звертається до суду за захистом свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного права, свободи чи інтересу.

Вимога розумності строку судового розгляду, як уже зазначалося, знайшла своє закріплення у ч. 1 ст. 157 ЦПК України. Однак, на наш погляд, така редакція має декілька недоліків. По-перше, вона не закріплює, що саме слід розуміти під «розумним строком судового розгляду». По-друге, початок строку починається з моменту відкриття провадження у справі, а не з моменту подання позову до суду. Незважаючи на те, що ч. 3 ст. 122 ЦПК встановлює строк для вирішення питання про відкриття провадження у справі або про відмову у відкритті провадження у справі протягом десяти днів з дня надходження заяви до суду, однак можливість оскарження порушення цього строку не передбачена. Крім того, чинне законодавство України не містить дієвих процесуальних способів впливу на суддю, який умисно чи з необережності зтягує строк вирішення цього питання. По-третє, так звані «скорочені строки» в один місяць встановлені лише для двох категорій справ — про поновлення на роботі та про стягнення аліментів. Цим не повністю враховується такий критерій розумності строку судового розгляду, вироблений прецедентною практикою Європейського суду з прав людини, як значущість для заявника питання, яке перебуває на розгляді суду або особливе становище сторони у процесі. Крім того, положення щодо розумності строку є загальним, тобто поширюється на всі стадії цивільного процесу, а не лише на стадію судового розгляду. Тому, на наш погляд, більш доцільно сформулювати загальну норму, що визначатиме поняття «розумного строку».

Враховуючи практику Європейського суду з прав людини, на наш погляд, ч. 1 ст. 157 ЦПК України можна ви-

класти у такій редакції: «Суд розглядає справи протягом розумного строку, який визначається виходячи з обставин кожної конкретної справи при врахуванні її складності, поведінки заявника та відповідних органів державної влади, значущості питання, що вирішується, для заявника або особливого становища сторони у справі, але не більше двох місяців з дня надходження заяви до суду, а справи про поновлення на роботі, стягнення аліментів, встановлення батьківства, розлучення, відшкодування шкоди, спричиненої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, та деякі інші, перелік яких визначається в законодавстві, — одного місяця».

Причини повільності та недодержання встановлених законодавством строків розгляду цивільних справ можуть бути різними. Так, Пленум Верховного Суду України у постанові від 1 квітня 1994 р. № 3 «Про строки розгляду судами України кримінальних та цивільних справ» зазначив, що основними причинами порушення строків розгляду кримінальних і цивільних справ є недоліки й упущення в діяльності судів, пов'язані з незадовільною організацією судових процесів, зниженням рівня виконавчої дисципліни, несвоєчасним оформленням документів, недостатнім контролем з боку голів судів. Пленум відмітив, що негативний вплив на строки розгляду судових справ здійснюють і такі фактори, як незадовільне матеріально-технічне забезпечення багатьох судів, недосконалість законодавства про колегіальний розгляд справ тощо¹.

Слід зазначити, що однією з причин порушення «розумності» строків судового розгляду є недосконале процесуальне законодавство, яке, як зазначалося в літературі, певною мірою сприяє затягуванню судового процесу як з боку суду,

¹ Постанова Пленуму Верховного суду України від 01.04.94 р. № 3 «Про строки розгляду судами України кримінальних та цивільних справ» [Текст] // Право України. – 1994. – № 5–6. – С. 55, з наст. змінами.

так і з боку сторін¹. Можна навести декілька прикладів. Так, ст. 121 ЦПК України передбачає, що суддя, встановивши, що позовну заяву подано без додержання вимог, викладених у статтях 119 і 120 цього Кодексу, або не сплачено судовий збір чи не оплачено витрати на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи, постановляє ухвалу, в якій зазначаються підстави залишення заяви без руху, про що повідомляє позивача і надає йому строк для усунення недоліків. Однак ця стаття не містить часових обмежень, які можуть встановлюватися суддею для усунення недоліків, та строку, протягом якого вказана ухвала має направлятися позивачу. Оскільки, як уже зазначалося вище, строк судового розгляду відповідно до ч. 1 ст. 157 ЦПК починає відлічуватися з моменту відкриття провадження у справі, а воно не буде відкрито доти, доки позивач не усуне недоліки, то, по суті, порушення службового строку не відбувається, хоча право на розгляд справи протягом «розумного строку» порушується.

За загальним правилом ухвала про відкриття провадження у справі оскарженню в апеляційному порядку не підлягає. Хоча п. 5 ч. 1 ст. 293 ЦПК передбачає, що окремо від рішення може бути оскаржена в апеляційному порядку ухвала суду щодо відкриття провадження у справі з недодержанням правил підсудності. Подання апеляційної скарги відповідачем або іншою особою, яка бере участь у справі, у даному ви-

¹ Луспенник, Д. Д. Порушення строків розгляду справ узаконено новим ЦПК або проблеми доступності правосуддя та шляхи їх вирішення [Текст] / Д. Д. Луспенник // Адвокат. – 2005. – № 7. – С. 3–8; Игнатов, Д. Как правильно затянуть рассмотрение дела. Несколько «относительно законных» способов затягивания судебного процесса путем использования права на обжалование [Текст] / Д. Игнатов // Юрид. практика. – 2005. – № 16 (382). – С. 1, 23; Луспенник, Д. Д. Новий ЦПК узаконює судову тяганину! Рекомендації практика щодо вдосконалення кодексу [Текст] / Д. Д. Луспенник // Закон і бізнес. – 2005. – № 26 (25 черв. – 1 лип.). – С. 10; Луспенник, Д. Д. Новий ЦПК узаконює судову тяганину! Рекомендації практика щодо вдосконалення кодексу [Текст] / Д. Д. Луспенник // Закон і бізнес. – 2005. – № 27 (2–15 лип. (№ 27/28)). – С. 10.

падку призводить до того, що згідно з ч. 2 ст. 296 ЦПК суд першої інстанції після одержання такої скарги змушений буде надіслати її разом зі справою до апеляційного суду. У цьому випадку перебіг строку розгляду справи розпочинається з моменту відкриття провадження у справі, а сама справа по суті не розглядається, оскільки її матеріали направлені до апеляційного суду. На наш погляд, можливість оскарження ухвали про відкриття провадження у справі доцільно виключити з ЦПК, оскільки така ухвала жодним чином не перешкоджає подальшому провадженню справи. Крім того, п. 2 ч. 1 ст. 116 ЦПК закріплює, що суд може передати справу на розгляд іншому суду, якщо після відкриття провадження у справі і до початку судового розгляду виявилось, що заяву було прийнято з порушенням правил підсудності, тобто законодавець передбачив можливість усунення допущеної суддею помилки щодо визначення підсудності без передання справи до вищестоящої інстанції.

Відповідно до ст. 34 ЦПК треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть вступити у справу до закінчення судового розгляду, пред'явивши позов до однієї чи обох сторін. Ці особи мають усі процесуальні права й обов'язки позивача. Після вступу в справу третьої особи, яка заявила самостійні вимоги щодо предмета спору, справа за клопотанням цієї особи розглядається з початку, тобто суддя повинен повернутися до стадії провадження у справі до судового розгляду. Однак ЦПК не передбачає, що строк судового розгляду починає відлічуватися спочатку. Таким чином, вступ у процес третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, автоматично призводить до порушення строків судового розгляду, при цьому у вказаному порушенні не винуваті ані сторони, ані суд. Тому, на наш погляд, у законодавстві необхідно закріпити положення, що якщо розгляд справи починається спочатку, то перебіг строків так само починається заново.

Враховуючи наведене, можна зробити висновок, що ЦПК повністю не гарантує сторонам «розумний строк» судового розгляду, залишаючи можливість умисно чи з необережності затягувати строк судового розгляду як з боку сторін та інших осіб, які беруть участь у розгляді справи, так і з боку суддів.

Повільність та недодержання строків розгляду цивільних справ як перешкода у доступі до правосуддя виділялася вченими-процесуалістами різних часів і є характерною майже для всіх країн світу¹. Це підтверджують не тільки численні звернення до Європейського суду з прав людини з приводу порушення п. 1 ст. 6 Конвенції у контексті недодержання розумного строку судового розгляду, а й результати досліджень, які тривали в межах руху «Доступ до правосуддя». Наприклад, у той час, коли проводилися дослідження, середня тривалість провадження в італійських трибуналах складала 944 дні, у французьких — 1,9 року, у бельгійських судах першої інстанції — 2,33 року². Окрім того, Комітет міністрів Ради Європи у своїй рекомендації № R(81)7 від 14 травня 1981 р. рекомендував країнам-членам

¹ Яблочков, Т. М. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст] / Т. М. Яблочков. — 2-е изд., доп. — Ярославль : Книгоиздательство Г. К. Гассанова, 1912. — С. 19; Сидоренко, В. М. Принцип доступности правосудия и проблемы его реализации в гражданском и арбитражном процессе [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / В. М. Сидоренко. — Урал. гос. юрид. акад. — Екатеринбург, 2002. — С. 23; Ярков, В. В. Современные проблемы доступа к правосудию в Российской Федерации [Текст] / В. В. Ярков // Рос. юрид. журн. — 2001. — № 1. — С. 17; Ярков, В. В. Цели судопроизводства и доступ к правосудию [Текст] / В. В. Ярков // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. — М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. — С. 72; Брайг, Б. Реформа гражданского процессуального и арбитражного процессуального права в государствах — участниках СНГ : междунар. конф. в г. Киле, Германия) [Текст] / Б. Брайг // Государство и право. — 2002. — № 2. — С. 123.

² Пучинский, В. К. Проблемы доступности правосудия (обзорный реферат) [Текст] / В. К. Пучинский // Рефератив. журн. «За рубежом». — 1980. — № 2. — С. 122.

вживати всі можливі заходи з максимального скорочення строків винесення рішення¹.

Питання про скорочення та дотримання строків розгляду цивільних справ у різних країнах вирішуються по-різному. Найпоширенішими процесуальними способами вирішення цієї проблеми є впровадження й застосування спрощених проваджень. Так, одним з видів таких проваджень є винесення сумарного рішення (summary judgment) в Англії², Канаді³, США та спрощене провадження у Франції⁴, наказне провадження у Російській Федерації⁵, Республіці Казахстан⁶, Республіці Узбекистан⁷, Азербайджан⁸ тощо. Сутність цього

¹ Доступ к правосудию [Текст] // Рос. юстиция. – 1997. – № 6. – С. 4.

² Кудрявцева, Е. В. Судебное решение в английском гражданском процессе [Текст] / Е. В. Кудрявцева. – М. : Издательский дом «Городец», 1998. – С. 31–35; Кудрявцева, Е. В. Гражданское судопроизводство Англии [Текст] / Е. В. Кудрявцева. – М. : Издательский Дом «Городец», 2008. – С. 125–127.

³ Cooper, R., Kastner B. Access to justice in Canada: The economic barriers and some promising solutions [Text] / R. Cooper, B. Kastner // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 262.

⁴ Кейлин, А. Д. Судоустройство и гражданский процесс капиталистических государств [Текст] / А. Д. Кейлин. – Ч. 2. Гражданский процесс. – М. : Внешторгиздат, 1958. – С. 158–162.

⁵ Черемин, М. А. Приказное производство в российском гражданском процессе [Текст] / М. А. Черемин. – М. : Городец, 2001.

⁶ Даулбаев, А. К. Реформа гражданского процессуального законодательства в Республике Казахстан [Текст] / А. К. Даулбаев // СНГ: реформа гражданского процессуального права : материалы междунар. конф. ; под общ. ред. М. М. Богуславского и А. Трунка. – М. : Городец, 2002. – С. 124.

⁷ Таникулов, С. М. Упрощенная процедура рассмотрения экономических споров по законодательству Республики Узбекистан [Текст] / С. М. Таникулов // СНГ: реформа гражданского процессуального права : материалы междунар. конф. ; под общ. ред. М. М. Богуславского и А. Трунка. – М. : Городец, 2002. – С. 131–142.

⁸ Кобыленкова, А. И. Новое гражданское судопроизводство Азербайджана [Текст] / А. И. Кобыленкова // СНГ: реформа гражданского процессуального права : материалы междунар. конф. ; под общ. ред. М. М. Богуславского и А. Трунка. – М. : Городец, 2002. – С. 171.

виду спрощеного провадження полягає в тому, що суддя на підставі заяви сторони та доданих до неї доказів, які мають велику ступінь достовірності та не викликають сумнівів, або за відсутності між сторонами спору про фактичні обставини справи у певних категоріях справ виносить рішення на користь сторони, що подала таку заяву, без проведення судового розгляду.

Наступним видом спрощеного провадження, незважаючи на різні точки зору з цього приводу в літературі¹, на наш погляд, є винесення заочного рішення, яке допомагає уникнути численних відкладень розгляду справи внаслідок пасивності однієї зі сторін² або безпосередньо неявки відповідача на судові засідання, який був належним чином проінформований. Розгляд справи відбувається на підставі матеріалів, наданих позивачем, за результатами якого й виноситься рішення (Франція³, Російська Федерація⁴), або розгляд справи не відбувається, а рішення постановляється на користь позивача (Англія⁵, США⁶).

У США скороченню строків судового розгляду сприяють також досудові наради між суддями й адвокатами (pre-trial

¹ Черных, И. И. Заочное производство в гражданском процессе [Текст] / И. И. Черных. – М. : Городец, 2000. – С. 9.

² Див. : Симайтис, Р. Заочное решение в гражданском процессе Литвы [Текст] / Р. Симайтис // Рос. ежегодник гражд. и арбитраж. процесса. № 4. 2005 ; под ред. д-ра юрид наук, проф. В. В. Яркова. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, изд-во юрид. фак. С.-Петербур. гос. ун-та, 2006. – С. 459–473.

³ Кейлин, А. Д. Судустройство и гражданский процесс капиталистических государств [Текст] / А. Д. Кейлин. – Ч. 2. Гражданский процесс. – М. : Внешторгиздат, 1958. – С. 164–165, 171–172.

⁴ Черных, И. И. Заочное производство в гражданском процессе [Текст] / И. И. Черных. – М. : Городец, 2000. – С. 59–84.

⁵ Кудрявцева, Е. В. Судебное решение в английском гражданском процессе [Текст] / Е. В. Кудрявцева. – М. : Издательство «Городец», 1998. – С. 29.

⁶ Кейлин, А. Д. Судустройство и гражданский процесс капиталистических государств [Текст] / А. Д. Кейлин. – Ч. 2. Гражданский процесс. – М. : Внешторгиздат, 1958. – С. 164–171.

conference)¹ і «розчленовані судові розгляди» (split trials)² або, як їх ще називають у літературі, процедури винесення проміжних рішень³. Наради, що скликаються на початкових етапах, спрямовані на вирішення спору без суду й на розкриття фактів і документів, у тому числі й на визначення дати завершення процедури розкриття. Пізніші наради присвячуються прискоренню та спрощенню судового слухання справи, включаючи можливе укладення угод про неспростовні факти, щоб на слуханні не витратити час на їх доведення⁴. Сутність «розчленованих судових розглядів» полягає в тому, що суд спочатку вирішує питання про відповідальність відповідача, а лише потім при позитивній відповіді — про розмір стягнення.

В Англії після проведення реформи 1998 р. з'явився новий інститут, що має назву «управління справою» (статті 1.4, 3.1-3-3, 26 Правил цивільного судочинства), який, на наш погляд, дозволяє мінімізувати затримки в розгляді справи або взагалі уникнути їх; він передбачає підвищення активності суду. Так, суд може розширити чи скоротити строки здійснення процесуальних дій, відкласти чи перенести на більш ранню дату слухання будь-якого питання; запропонувати стороні або її юридичному представнику здійснити явку до суду; проводити слухання та збирати докази телефоном або з використанням інших способів прямого усного зв'язку; наказувати розглянути частину справи (наприклад,

¹ Шишкін, В. І. Забезпечення прав людини в судочинстві США (Організаційні і процесуальні засади) [Текст] / В. І. Шишкін. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 65.

² Jonson, Jr. Earl Access to justice in the United States: The economic barriers and some promising solutions [Text] / Earl Jonson Jr. // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 930–934.

³ Кейлін, А. Д. Судостроительство и гражданский процесс капиталистических государств [Текст] / А. Д. Кейлин. – Ч. 2. Гражданский процесс. – М. : Внешторгиздат, 1958. – С. 159.

⁴ Берхнем, В. Вступ до права та правової системи США [Текст] / В. Берхнем. – К. : Україна, 1999. – С. 233.

зустрічний позов) окремо; повністю або частково зупинити провадження взагалі або до певної дати чи події; об'єднати два чи більше процесів в один; розглянути декілька вимог, що базуються на спільній підставі; наказувати провести окреме судове засідання за якимось питанням; визначити послідовність розгляду спірних питань; виключити зі справи певне спірне питання; закрити провадження чи винести рішення по справі одразу після вирішення попереднього питання; здійснити інші дії або винести інші питання у справі, що допомагають досягнути основної мети процесу. Проводячи підготовку справи до розгляду, суддя направляє сторонам типовий бланк з питаннями (allocation questionnaire), який має бути заповнений сторонами в строк, що зазначає суддя, але не пізніше 14 днів з моменту його вручення. У вищезазначеному бланку стороні пропонується у формі відповідей викласти свою позицію щодо багатьох питань справи, крім її юридичної кваліфікації, а саме: визначити шляхи, за якими має відбуватися розгляд справи, висловитися з приводу доказів, сформулювати клопотання, якщо вони є, наприклад, про винесення сумарного рішення, про залучення кого-небудь з співучасників, третіх осіб тощо, за необхідності висловитися з приводу місця проведення судового засідання, можливості залучення представників та інші питання. Суд, проаналізувавши відповіді, повно уявляє позицію сторін, може уточнити які-небудь моменти, що залишилися незрозумілими після обміну змагальними паперами. У разі, якщо жодна зі сторін не зареєструвала заповнений бланк з питаннями протягом встановленого строку, справа має бути передана судді для подальших вказівок. Суддя може зобов'язати, щоб бланк з питаннями було зареєстровано протягом трьох днів після вручення ухвали сторонам, якщо цього не відбувається, або виключити позов або зустрічний позов з настанням певних наслідків для сторін. У ситуації, коли лише одна сторона не зареєструвала запо-

внений бланк з питаннями, суд може розподілити справу, якщо вважає достатньою наявну інформацію, або зобов'язати провести allocation hearing з обов'язковою явкою всіх або деяких сторін¹.

У Німеччині однією з форм, що має за мету скорочення надмірної тривалості судочинства, є так звана штутгартська модель судочинства, яку було введено на практиці з 1967 р. Відповідно до цієї моделі судовий розгляд починається з «попередньої процедури», яка триває шість тижнів і включає обмін «змагальними паперами» (позовною заявою, запереченнями проти позовної заяви, відповіддю позивача на заперечення відповідача) та надання суду всіх матеріалів та доказів, що мають значення для розгляду справи. Після надходження до суду відповіді позивача на заперечення відповідача посадова особа суду надає справу судді, який готує звіт за матеріалами справи і надає сторонам інструкції щодо надання додаткових доказів, і призначає справу до розгляду. Сама процедура «судового розгляду» починається із заслуховування сторін, після чого суд йде на першу проміжну нараду й на підставі фактичних обставин справи дає сторонам мотивовану рекомендацію досягнути згоди, відмовитися від позову або визнати його. Якщо рекомендації не враховані, суд досліджує докази, заслуховує адвокатів, після чого йде на другу проміжну нараду й дає сторонам другу мотивовану рекомендацію врегулювання справи, яка має характер рішення, що «пропонується». З приводу нього сторони мають право висловитися й надати свої доводи, які становлять вид «малої апеляції» проти рішення, яке пропонувалося. Після цього протягом тижня суд виносить остаточне рішення². Після проведення реформи 2001 р. скороченню строків судочинства у цивільних справах у Німеччині стало слугувати також

¹ Кудрявцева, Е. В. Гражданское судопроизводство Англии [Текст] / Е. В. Кудрявцева. – М. : Издательский Дом «Городец», 2008. – С. 65–68.

² Bender, R. The Stuttgart Model// Access to Justice. [Text] / R. Bender. – Milan, 1979. – Vol. 2. – В. 2. – Р. 435–436.

розширення повноважень суду першої інстанції щодо управління процесуальним матеріалом з боку суду¹.

У Франції у 1977 р. було засновано посаду судді-посередника, метою створення якої було впровадження «системи мирного врегулювання спорів» для відносно легких позовів, які внаслідок певних обставин не подаються до суду². Наслідком деяких реформ було також упровадження посад ряду спеціалізованих суддів, які одноособово розглядають і вирішують справи по першій інстанції. Мова йде про суддю з сімейних відносин, якому підсудні всі спори, що виникають з сімейних відносин і, в першу чергу, про розлучення та поділ майна. Також можна назвати суддю у спорах, пов'язаних з експропріацією майна; суддю щодо руху справи, який вирішує ті чи інші процесуальні питання, пов'язані з рухом справи; суддю з питань виконавчого провадження³. Крім того, ЦПК Франції передбачає так званий «фінансовий механізм» впливу на недобросовісних сторін, які намагаються затримати розгляд справи. Так, ст. 32¹ передбачає, що з особи, яка здійснює процесуальні дії з наміром затримати розгляд справи або зловживає своїм правом, може бути стягнуто штраф у цивільному порядку в розмірі від 15 до 1500 євро, що не перешкоджає можливому стягненню спричинених збитків⁴.

¹ Давтян, А. Г. Основные черты реформы гражданского судопроизводства Германии, новеллы [Текст] / А. Г. Давтян // Гражданский процесс: наука и преподавание ; под ред. М. К. Треушникова, Е. А. Борисовой. – М. : Издательский Дом «Городец», 2005. – С. 406.

² Thery, Ph. Access to justice in France [Text] / Ph. Thery // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 521–522.

³ Медведев, И. Г. Современные проблемы гражданского правосудия Франции [Текст] / И. Г. Медведев // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса. № 1 (2001 г.) / предисл. Пред. Высш. Арбитраж. Суда РФ, проф. В. Ф. Яковлева ; под ред. проф. В. В. Яркова. – М. : Норма, 2002. – С. 199.

⁴ Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции [Текст] / пер. с фр. В. Захватаева / предисл. А. Довгерт, В. Захватаева ; отв. ред. А. Довгерт. – К. : Истина, 2004. – С. 40.

Досить цікавими є норми ЦПК Угорщини, які закріплюють принцип процесуальної дійсності, сутність якого полягає в тому, що сторони мають право на закінчення процесу протягом співрозмірного строку. При цьому ЦПК визначає критерії оцінки цього часу, а також санкції у випадку порушення їх судом. Так, якщо суд своєчасно не виконає свої зобов'язання у взаємозв'язку з чесним засіданням та закінченням процесу протягом співрозмірного строку, сторона при оскарженні у зв'язку з порушенням її основних прав може заявити вимогу на відповідне відшкодування шкоди за умови, що правопорушення не може бути усунено в процесі оскарження¹.

Поширеним способом скорочення строків розгляду деяких категорій цивільних справ є створення спеціалізованих судів, де розгляд справ відбувається за спрощеними процедурами. Так, у США існують «суди малих вимог», які розглядають спори, вартість яких не перевищує суму від 100 до 3000 доларів залежно від категорії справи та законодавства конкретного штату. В них строки розгляду справ становлять 1–2 місяці, провадження переважно усне, участь адвокатів або зовсім забороняється, або не заохочується². У Японії цивільні справи з претензіями на суму не більше 900 тис. єн слухають прискорені суди³.

Окрім наведеного, досить поширеними є такі способи, як слухання справи суддею одноособово, використання арбітражу, застосування примирливих і посередницьких процедур, передача вирішення певних категорій справ на розгляд спе-

¹ Кенгил, М. Будущее венгерского гражданского процесса в соответствии с процессуальной новеллой 1999 г. [Текст] / М. Кенгил // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса. № 1 (2001 г.) / предисл. Пред. Высш. Арбитраж. Суда РФ, проф. В. Ф. Яковлева; под ред. проф. В. В. Яркова. – М. : Норма, 2002. – С. 226.

² Jonson, Jr. Earl Access to justice in the United States: The economic barriers and some promising solutions// Access to Justice [Text] / Earl Jonson Jr. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 934–354.

³ Шишкін, В. І. Судові системи країн світу [Текст] : навч. посіб. / В. І. Шишкін. – Кн. 1. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 291.

ціально створених з цією метою державних несудових установ, вирішення спорів громадськими установами.

ЦПК України передбачив декілька процедур, що, на наш погляд, сприятимуть скороченню строків судового розгляду й забезпеченню їх розумності, до яких належать: попереднє судове засідання (ст. 130 ЦПК), наказне провадження (статті 95–106 ЦПК), заочний розгляд справи (статті 224–233 ЦПК). Введення спеціалізованих судів для розгляду окремих категорій справ, наприклад, для розгляду житлових, сімейних спорів або спорів про невеликі суми, на наш погляд, на сучасному етапі розвитку суспільства є недоцільним, оскільки, по-перше, призведе до необхідності збільшення кількості суддів; по-друге, викличе необхідність розробки й прийняття нових законодавчих актів, які регулюватимуть порядок діяльності та розгляду справ такими судами; по-третє, може породити плутанину та спори щодо предметної юрисдикції кожного з них.

Однак уявляється, що прийняті заходи є недостатніми й необхідно передбачити ще декілька. По-перше, на наш погляд, доцільно піти шляхом деяких країн СНД, таких як, наприклад, Російська Федерація (ст. 99 ЦПК РФ¹), і доповнити ЦПК нормою, яка передбачає так звану «компенсаційну відповідальність» за систематичну протидію своєчасному розгляду справи. Її зміст можна викласти таким чином: «Зі сторони, яка недобросовісно заявила необґрунтований позов або спір відносно позову або систематично протидіє своєчасному розгляду справи, суд може стягнути на користь іншої сторони компенсацію за фактичну втрату часу. Розмір компенсації визначається судом з урахуванням конкретних обставин справи».

По-друге, можна ввести механізм штрафних санкцій. Так, наприклад, відповідно до ст. 32¹ ЦПК Франції з особи, яка здійснює процесуальні дії з наміром затримати розгляд справи або зловживає своїм правом, може бути стягнуто штраф у цивільному порядку в розмірі від 15 до 1500 євро, що не

¹ Сб. законів РФ. – 2002. – № 46. – Ст. 4532.

перешкоджає можливому стягненню спричинених збитків¹. Запропоновані заходи попереджуватимуть пред'явлення до суду завідомо необгрунтованих позовів недобросовісними позивачами і дисциплінувати як позивача, так і відповідача.

По-третє, затримки у розгляді справи, як свідчить судова практика й рішення Європейського суду з прав людини, можуть відбуватися також унаслідок неправомірних дій або бездіяльності суддів, які не завжди процесуально оформлюються, а відповідно, не можуть бути оскаржені². Тому, на наш погляд, у чинному законодавстві доцільно закріпити норму, яка передбачить право особи звертатися зі скаргами на неправомірні дії або бездіяльність суддів, що процесуально неоформлені.

По-четверте, неправомірними діями або бездіяльністю суддів, у тому числі порушенням розумних строків судового розгляду, які не пов'язані з винесенням незаконного рішення у справі, може спричинитися шкода особам, які беруть участь у розгляді справи. Можливість відшкодування такої шкоди діючим законодавством прямо не передбачається, хоча у ст. 56 Конституції України зазначено, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Окрім того, п. 6 ст. 1167 ЦК України закріплює, що шкода, завдана фізичній або юридичній особі внаслідок іншої незаконної дії або бездіяльності суду (тобто не пов'язаною з не-

¹ Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции [Текст] / пер. с фр. В. Захватаева / предисл. А. Довгерт, В. Захватаева ; отв. ред. А. Довгерт. – К. : Истина, 2004. – С. 40.

² Приходько, И. А. Доступность правосудия в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы [Текст] / И. А. Приходько // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 27–29.

законним засудженням, незаконним притягненням до кримінальної відповідальності й інше, або постановлянням незаконного рішення в цивільній справі), відшкодовується на загальних підставах. Однак п. 7 зазначеної статті передбачає, що порядок такого відшкодування встановлюється законом.

Пункт 2 ст. 1070 ЦК Російської Федерації також передбачає, що шкода, спричинена при здійсненні правосуддя, що не потягла за собою наслідки, передбачені п. 1 ст. 1070 (незаконне засудження, незаконне притягнення до кримінальної відповідальності та ін.), підлягає відшкодуванню лише у випадку, коли вина судді встановлена вироком суду. Широке тлумачення поняття «при здійсненні правосуддя», а також необхідність встановлення вини суддів вироком суду, що набрав законної сили, призводили до того, що на практиці матеріальна шкода ніяким чином не компенсувалася постраждалим від судової тяганини¹.

У постанові від 25 січня 2001 р. № 1-П «У справі про перевірку конституційності положення п. 2 ст. 1070 Цивільного кодексу Російської Федерації у зв'язку зі скаргами громадян І. В. Богданова, А. Б. Зернова, С. І. Кальянові та М. В. Труханова» Конституційний Суд Російської Федерації роз'яснив, що під здійсненням правосуддя слід розуміти не все судочинство, а лише ту його частину, яка складається з прийняття актів судової влади щодо вирішення підвідомчих суду справ, тобто судових актів, що вирішують справу по суті. Ті, що не тягнуть кримінальної відповідальності, однак незаконні винні дії (або бездіяльність) судді в цивільному судочинстві (у тому числі незаконне накладення судом арешту на майно, порушення розумних строків судового розгляду, несвоєчасне вручення особі процесуальних документів, що призвели до порушення строків на оскарження, неправомірна затримка виконання) мають, виходячи з положення п. 2

¹ Казанцев, В. Гражданско-правовая ответственность за вред, причиненный действиями судьи [Текст] / В. Казанцев // Рос. юстиция. – 2002. – № 2. – С. 12.

ст. 1070 ЦК Російської Федерації, яке оспорується, в його конституційно-правовому сенсі, що був виявлений у цій Постанові, й у взаємозв'язку з положеннями ст. 6 та 41 Конвенції, розглядатися як порушення права на справедливий судовий розгляд, що передбачає необхідність справедливої компенсації особі, якій спричинена шкода порушенням його права¹.

На підставі викладеного пропонуємо доповнити ЦК України статтею такого змісту: «Шкода, спричинена порушенням права на справедливий судовий розгляд незаконними винними діями або бездіяльністю суддів, відшкодовується державою в повному обсязі».

Уявляється, що вжиття запропонованих додаткових заходів сприятиме дотриманню встановлених у законодавстві строків судового розгляду та забезпеченню доступності правосуддя.

¹ Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 25.01.2001 г. № 1-П «По делу о проверке конституционности положений п. 2 ст. 1070 Гражданского кодекса Российской Федерации в связи с жалобами граждан И. В. Богданова, А. Б. Зернова, С. И. Кальянова и Н. В. Труханова» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://zakon.kuban.ru/nd2/2001/1p2001.shtml/16.04.2004>.

РОЗДІЛ 3

ФОРМИ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

3.1. Право бідності як елемент доступності правосуддя у цивільному судочинстві

Порядок звернення особи до суду за судовим захистом урегульований цивільним процесуальним законодавством. Подання позовної заяви має відбуватися з дотриманням певних умов. Так, ч. 5 ст. 119 ЦПК передбачає, що до позовної заяви додаються документи, що підтверджують сплату судового збору й оплату витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи. Наслідком недодержання вказаної умови відповідно до ст. 121 ЦПК є залишення позовної заяви без руху, а у разі, якщо вказаний недолік не буде усунутий у строк, встановлений судом, — повернення позовної заяви. Таким чином, інститут судових витрат, який регулює порядок сплати судового збору й інших витрат, пов'язаних з розглядом справи, безпосередньо впливає на можливість реалізації особою права на звернення до суду й отримання судового захисту. Великий розмір судового збору для окремої особи стає фінансовою перешкодою для доступу до правосуддя. Наведене вимагає теоретичного дослідження сутності вказаного інституту, а також пошуку і розробки ефективних механізмів, які б усували фінансовий бар'єр при зверненні до суду для окремих осіб, які не можуть унаслідок свого фінансового становища сплатити судові витрати. Зазначені механізми, на наш погляд, відсутні у чинному законодавстві, хоча можливість їх застосування передбачено у ст. 82 ЦПК.

На проблему судових витрат у контексті доступності правосуддя звертали увагу й комітет міністрів Ради Європи, який

розробив рекомендацію № R (93)1 від 8 січня 1993 р. про ефективний доступ до закону та правосуддя для найбідніших прошарків населення¹, і Європейський суд з прав людини. Останній у справі Ейрі проти Ірландії встановив порушення п. 1 ст. 6 Конвенції, оскільки заявниця внаслідок дорожнечі процесу не мала можливості доступу до правосуддя². Верховний Суд США у справі Бодді проти штату Коннектикут також зробив висновок, що вимога сплати судових витрат може бути визнана такою, що порушує принцип процесуальної справедливості, який вимагає, щоб особи, вимушені добиватися задоволення своїх вимог щодо прав та обов'язків в суді, отримали реальну можливість надання своїх аргументів, коли перешкоджає конкретній особі їх надати в єдину державну установу, що має право вирішити її конфлікт. Однак слід підкреслити, що Верховний Суд США відмовив визнати право «доступу» до суду абсолютним правом, що гарантується незалежно від обставин справи³.

У законотворчій практиці європейських країн спостерігається дві основні тенденції щодо інституту судових витрат: відповідно до першої частина судових витрат сплачується авансом при зверненні до суду, згідно з другою — судові витрати або взагалі не сплачуються, або сплачуються стороною, проти якої постановлене рішення, після закінчення розгляду справи. Як приклад, новий ЦПК Франції відмовився від необхідності сплати судових витрат при зверненні до суду. Так, відповідно до ст. 696 судові витрати стягуються зі сторони, проти якої винесено рішення, якщо тільки суддя мотивованою постановою не зобов'яже їх сплатити, повністю або частково іншу сторону. Їх розмір

¹ Доступ к правосудию [Текст] // Рос. юстиция. – 1997. – № 9. – С. 2–3.

² Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 271–284.

³ Гольдман, Р. Верховный Суд США о гражданских правах и свободах [Текст] / Р. Гольдман, Э. Леонтовська, С. Франковські. – Варшава : БЕГА, 1997. – С. 221–224.

визначається в рішенні суду, на підставі якого вони стягуються (ст. 701)¹.

Питання про необхідність усунення фінансової перешкоди для забезпечення доступності правосуддя піднімалося вченими-процесуалістами у різні часи. Так, ще в XVII ст. у літературі зазначалося, що правосуддя, щоб бути доступним населенню, має бути повністю безкоштовним². Однак більшість учених не погоджувалися з цією точкою зору. Енгельман І. Є. стверджував, що такий захід, як безкоштовне відправлення правосуддя у справах незначної цінності, виявлявся повсюди, де він застосовувався, шкідливим³. Васьковський Є. В. зазначав, що крім принципових міркувань на користь покладення певної частини судових витрат на самі сторони свідчить ще одне практичне міркування: побоювання сплати судових витрат стримуватиме громадян від легковажного порушення безпідставних або сумнівних справ, які при повній безкоштовності юстиції можуть розплодитися до жажливих розмірів⁴. Боровиковський О. вважав, що судове мито за своєю суттю є справедливим, однак стягується неправильно. Справедливим — тому, що суд поновлює порушене право або захищає спокійне користування правом, — дає правій стороні благо. Спосіб же стягнення цього мита з процесів уявлявся йому невірним⁵.

¹ Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции [Текст] : пер. с фр. В. Захватаев / предисл. А. Довгерт, В. Захватаева ; отв. ред. А. Довгерт. — К. : Истина, 2004. — С. 167–168.

² Сидоренко, В. М. Принцип доступности правосудия и проблемы его реализации в гражданском и арбитражном процессе [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / В. М. Сидоренко. — Урал. гос. юрид. акад. — Екатеринбург, 2002. — С. 13.

³ Энгельман, И. Е. Курс гражданского судопроизводства [Текст] / И. Е. Энгельман. — 3-е изд. испр. и доп. — Юрьево : Тип. К. Маттисена, 1912. — С. 177.

⁴ Васьковский, Е. В. Курс гражданского процесса [Текст] / Е. В. Васьковский. — М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1913. — Т. 1. — С. 476.

⁵ Боровиковский, А. Отчет судьи. Т. 3: VI Дела мужичьи [Текст] : монография / А. Боровиковский / предисл. А. Ф. Кони. — СПб. : Тип. «Правды», 1909. — С. 11–12.

Учені-процесуалісти, досліджуючи проблему доступності правосуддя, висловлюють різні точки зору з приводу необхідності сплати судових витрат. Так, А. А. Власов акцентує увагу на необхідності забезпечення існування безоплатного правосуддя для бідніших прошарків населення¹. Шевчук П. І. вважає, що проблему нерівності фінансових можливостей сторін в ідеалі можна вирішити шляхом введення безоплатного правосуддя, проте з точки зору практичної реалізації, принаймні на найближчу перспективу, це є нереальним². Приходько І. А., навпаки, зазначає, що до змісту доступності правосуддя входить належний для сторін розмір мита. Доступність правосуддя повинна мати розумні межі, які передбачають у тому числі повагу до судді та його праці³. Богля С. С. констатує, що гарантією доступності судового захисту є низький розмір судових витрат і можливість надання законом різних пільг особам, зобов'язаним їх сплачувати. Однак автор одночасно зазначає, що деякі з чинних ставок державного мита не сприяють досягненню цілей стягнення державного мита і їх необхідно підвищити⁴.

Слід відзначити, що Європейський суд з прав людини виходить з того, що положення п. 1 ст. 6 Конвенції не означає беззастережного права на безкоштовне провадження у цивіль-

¹ Власов, А. А. Проблемы эффективности и доступности правосудия в России [Текст] / А. А. Власов // Государство и право. – 2004. – № 2. – С. 14.

² Шевчук, П. І. Питання про доступність правосуддя та правової допомоги потребує законодавчого вирішення [Текст] / П. І. Шевчук // Вісн. Верхов. Суду України. – 2000. – № 2 (18). – С. 38.

³ Приходько, И. А. Доступность правосудия в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы [Текст] / И. А. Приходько // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства; отв. ред. И. А. Приходько. – М.: Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 20; Приходько, И. А. Доступность правосудия в арбитражном и гражданском процессе: основные проблемы [Текст] / И. А. Приходько. – СПб.: Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, изд-во юрид. фак. С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. – С. 51.

⁴ Богля, С. С. Судові втрати у цивільному судочинстві [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / С. С. Богля. – Нац. ун-т внутр. справ МВС України. – Х., 2005. – С. 9, 11.

них справах. Вимога сплати зборів у зв'язку з поданням позовів сама по собі не може вважатися обмеженням права доступу до суду. Однак Суд наголошує, що сума зборів, призначена у світлі конкретних обставин, включаючи спроможність заявника її сплатити та стадію, на якій перебував розгляд справи на той момент, коли обмеження було накладено, є важливими чинниками при визначенні того, чи скористалася ця особа своїм правом доступу до суду¹.

На наш погляд, усунення фінансової перешкоди при зверненні до суду та забезпечення доступності правосуддя не має здійснюватися за рахунок скасування сплати судових витрат, враховуючи сутність і призначення вказаного інституту. Тому важливим є дослідити механізми забезпечення доступності правосуддя при збереженні інституту судових витрат, який не можна кваліфікувати як обтяжливий, а також природу судових витрат узагалі.

Природа судових витрат визначається по-різному. Так, деякі вчені під судовими витратами розуміють витрати, які несуть особи, які беруть участь у розгляді справи, у зв'язку з розглядом та вирішенням цивільної справи². Інші вчені судовими витратами називають витрати держави на здійснення правосуддя³, що покладаються законом на сторони, треті особи із самостійними вимогами і заявників у справах окремого провадження з метою їх часткової компенсації⁴, спонукання

¹ Вісн. Верхов. суду України (вкладка). – 2001. – № 6. – С. 41.

² Советский гражданский процесс [Текст] : учебник / под ред. К. И. Комиссарова и В. М. Семенова. – 2-е изд., перераб и доп. – М. : Юрид. лит. – С. 178; Гражданское процессуальное право России [Текст] : учеб. для вузов / под ред. М. С. Шакарян. – М. : Юрист, 2002. – С. 158; Цивільний процесуальний кодекс України [Текст] : наук.-практ. коментар / за ред. В. В. Комарова. – Х. : Одіссеї, 2001. – С. 140–141.

³ Шокуева, Е. М. Институту судебных расходов в российском гражданском судопроизводстве [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Е. М. Шокуева. – Саратов. гос. акад. права. – Саратов, 2005. – С. 14.

⁴ Богля, С. С. Судові втрати у цивільному судочинстві [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / С. С. Богля. – Нац. ун-т внутр. справ МВС України. – Х., 2005. – С. 3.

до добровільного виконання обов'язків та попередження необґрунтованих звернень до суду¹. Решетникова І. В. зазначає, що їх можна розглядати як грошову суму, що сплачується вказаними в законі особами у зв'язку з провадженням у цивільній справі в суді². Шокуєва О. М. пропонує під судовими витратами у цивільному судочинстві розуміти витрати, покладені на бюджет, а також на осіб, які беруть участь у справі, з приводу й у зв'язку з розглядом і вирішенням цивільної справи в суді загальної юрисдикції і мировими суддями, з метою компенсації витрат на правосуддя і попередження необґрунтованих звернень до суду³. Крім того, в науці виділяють такі функції інституту судових витрат:

1) матеріальне забезпечення цивільного судочинства шляхом часткового залучення фінансових коштів осіб, які беруть участь у справі;

2) відшкодування витрат, пов'язаних з розглядом справи, учасникам процесу;

3) вплив на процесуальну поведінку учасників процесу;

4) запобігання неправомірній та недобросовісній процесуальній поведінці (зловживання процесом) та покарання за вказані дії⁴.

¹ Советский гражданский процесс [Текст] / под ред. проф. М. К. Треушникова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1989. – С. 141–142.

² Гражданский процесс [Текст] : учебник / отв. ред. проф. В. В. Ярков. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : ВолтерсКлувер, 2004. – С. 193.

³ Шокуева, Е. М. Институт судебных расходов в российском гражданском судопроизводстве [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Е. М. Шокуева. – Саратов. гос. акад. права. – Саратов, 2005. – С. 8, 14.

⁴ Богля, С. С. Судові витрати в цивільному судочинстві [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / С. С. Богля. – Нац. ун-т внутр. справ МВС України – Х., 2005. – С. 9; Шокуева, Е. М. Институт судебных расходов в российском гражданском судопроизводстве [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Е. М. Шокуева. – Саратов. гос. акад. права. – Саратов, 2005. – С. 8, 14; Симайтис, Р. Функции гражданско-процессуального института судебных расходов [Текст] / Р. Симайтис // Гражданский процесс: наука и преподавание / под ред. М. К. Треушникова, Е. А. Борисовой. – М. : Издательский Дом «Гордец», 2005. – С. 303.

На наш погляд, наведені положення не відповідають дійсності й потребують уточнення. Так, визначення, які передбачають, що судові витрати — це або витрати осіб, які беруть участь у розгляді справи, або витрати держави, є неповними. За загальним правилом судові витрати покладаються на осіб, які беруть участь у розгляді справи. Кошти, які витрачає держава на фінансування органів судової влади, тобто на виконання обов'язку, передбаченого Конституцією України, до поняття судових витрат не включаються. Як виняток, лише у випадках, коли обидві сторони звільнені від сплати судових витрат, вони компенсуються за рахунок держави. Не відповідає дійсності й визначення М. К. Треушнікова, оскільки витрати, пов'язані з розглядом справи, включають також витрати сторін, їх представників, витрати, пов'язані із залученням свідків, експертів, перекладачів та проведенням судових експертиз тощо. Не можна погодитися також із тим, що метою судових витрат є компенсація витрат на правосуддя. Так, відповідно до ч. 1 ст. 130 Конституції України держава забезпечує фінансування та належні умови функціонування і діяльності суддів, які здійснюють правосуддя. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів. Тому помилковим є твердження, що судові витрати виконують функцію часткової компенсації державі витрат на фінансування й утримання судової системи або матеріального забезпечення цивільного судочинства, оскільки держава не може переказувати навіть частково й опосередковано виконання своїх обов'язків на інших осіб. Тим більше, що відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 81, п. 2 ч. 1 ст. 87 Бюджетного кодексу України видатки на забезпечення незалежного судочинства, судову владу виконуються лише за рахунок коштів державного бюджету і не можуть фінансуватися з місцевих бюджетів.

Для правильного визначення сутності судових витрат необхідно відштовхуватися від їх структури, оскільки склад їх може бути різним. Так, наприклад, Статут цивільного судочинства 1864 р. до судових витрат відносив гербові збори,

судові мита, канцелярські мита, збори за провадження справи (ст. 839) та винагороду за ведення справи (статті 867, 868)¹. Відповідно до ч. 1 ст. 63 ЦПК 1963 р. судові витрати склалися з державного мита і витрат, пов'язаних з розглядом справи. До витрат, пов'язаних з розглядом справи, належали: суми, що підлягають виплаті свідкам, експертам; витрати, пов'язані з проведенням огляду на місці; витрати на розшук відповідача.

Залежно від призначення платежів відповідно до ч. 1 ст. 79 ЦПК усі судові витрати поділяються на дві групи. Це, по-перше, судовий збір, що сплачується заінтересованими особами при ініціюванні відповідного судового розгляду, та, по-друге, витрати, пов'язані з розглядом справи, до складу яких включаються: витрати на інформаційно-технічне забезпечення судового процесу; витрати на правову допомогу; витрати сторін та їх представників, пов'язані з явкою до суду; витрати, пов'язані із залученням свідків, спеціалістів, перекладачів та проведенням судових експертиз; витрати, пов'язані з проведенням огляду доказів за місцем їх знаходження та вчиненням інших дій, необхідних для розгляду справи.

Слід зазначити, що законодавець включив судовий збір до складу судових витрат замість державного мита, як було за ЦПК України 1963 р. Це не проста заміна однієї назви іншою, а приведення назви платежу у відповідність до його сутності. Так, на відміну від державного мита як плати за послуги² відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про систему оподаткування» збором є обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, здійснюваний платниками у порядку і за умов, що визначається законами України про оподаткування.

¹ Васьковський, Е. В. Учебник гражданского процесса [Текст] / Е. В. Васьковский / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – С. 365–367.

² Див. Декрет Кабінету Міністрів України «Про державне мито» [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 13. – Ст. 113, з наст. змінами та допов.

Сплата судового збору не може розглядатися як плата за послугу щодо здійснення правосуддя. Оскільки, якщо правосуддя — це послуга, то сторона, яка звертається за захистом до суду, може визначати порядок та умови надання цієї послуги, впливати на результати розгляду справи, що робить суд підпорядкованим волі сторони. Однак таке розуміння суперечить сутності правосуддя і призводить по суті до визнання презумпції фінансової залежності судового органу від особи, яка оплачує його послуги, що суперечить п. 1 ст. 6 Конвенції і Конституції України, які, навпаки, проголошують незалежність та недоторканність суддів та підкорення їх лише законам (ст. 126 Конституції України).

Судовий збір слід розглядати як цільовий внесок до бюджету, який здійснюється на виконання специфічного податкового зобов'язання. Наведене підтверджується тим, що відповідно до п. 27 ч. 1 ст. 14 Закону України «Про систему оподаткування» судовий збір належить до загальнодержавних податків та зборів (обов'язкових платежів). Обов'язок щодо його сплати не є процесуальним, тобто не підлягає регулюванню процесуальним законодавством. Відповідно до ч. 3 ст. 1 Закону України «Про систему оподаткування» ставки, механізм справляння податків і зборів (обов'язкових платежів), за винятком особливих видів мита та збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, збору у вигляді цільової надбавки до затвердженого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності і пільг щодо оподаткування, не можуть встановлюватися або змінюватися іншими законами України, крім законів про оподаткування.

Особливістю судового збору як обов'язкового платежу на відміну від податку є те, що він стягується одноразово у зв'язку з реалізацією особою права на звернення до суду за судовим захистом. Окрім того, має існувати механізм справляння судового збору, порядок його зарахування до спеціалізованого цільового фонду Державного бюджету та витрачан-

ня на фінансування судової системи через бюджетне регулювання.

Частина 2 ст. 79 ЦПК передбачає, що розмір судового збору та порядок його сплати і звільнення від сплати встановлюється законом. Однак такий закон на цей час не прийнятий. Тому відповідно до п. 5 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» до набрання чинності законом, який регулює порядок сплати і розміри судового збору, судовий збір при зверненні до суду сплачується у порядку і розмірах, встановлених законодавством для державного мита, тобто Декретом Кабінету Міністрів України «Про державне мито».

Відповідно до ч. 3 ст. 79 ЦПК до витрат, пов'язаних з розглядом судової справи, належать витрати на інформаційно-технічне забезпечення; витрати на правову допомогу; витрати сторін та їх представників, що пов'язані з явкою до суду; витрати, пов'язані із залученням свідків, спеціалістів, перекладачів та проведенням судових експертиз; витрати, пов'язані з проведенням огляду доказів за місцем їх знаходження та вчинення інших дій, необхідних для розгляду справи. Усі витрати, пов'язані з розглядом справи, окрім витрат на правову допомогу, можна розглядати, на наш погляд, як компенсацію «втрата», які спричиняються суб'єктам цивільних процесуальних правовідносин при вчиненні ними певних процесуальних дій, пов'язаних з розглядом справи. Ці «втрати» можуть виражатися в оплаті поштових відправлень, виготовленні копій судового рішення, втраті робочого часу при явці до суду й інші. Витрати на правову допомогу слід розглядати як плату за послуги, що надаються фахівцем у галузі права. Наведені витрати мають сплачуватися, оскільки розглядом цивільної справи не повинна спричинятися шкода правам та інтересам інших осіб.

На підставі викладеного, на наш погляд, під судовими витратами слід розуміти витрати осіб, які беруть участь у розгляді справи, а у випадках їх звільнення від сплати судових витрат — держави, які вони несуть у зв'язку з розглядом та

вирішенням конкретної справи. Основним їх призначенням є відшкодування учасникам процесу витрат, пов'язаних з розглядом справи: оплатою правової допомоги, відшкодуванням сторонам, їх представникам, свідкам, спеціалістам, перекладачам, експертам витрат, пов'язаних з переїздом до іншого населеного пункту, найманням житла, виплатою добових (у разі переїзду до іншого населеного пункту), компенсацією за втрачений заробіток чи відрив від звичайних занять. Окрім того, вони служать певним важелем для здійснення впливу на поведінку учасників процесу та запобігання неправомірної та недобросовісної процесуальної поведінки, тобто є фактором, що певною мірою дисциплінує сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Враховуючи, що частина судових витрат, а саме судовий збір, зараховується до Державного бюджету, з якого за допомогою існуючого механізму перерозподілу бюджетних видатків і здійснюється фінансування судової системи, їх можна розглядати як специфічне податкове зобов'язання, що впливає з ч. 1 ст. 67 Конституції України.

Перешкода фінансового характеру при зверненні до суду існує у всіх країнах світу¹, незважаючи на те, що склад судових витрат і порядок їх сплати може бути різним. Відповідно шляхи подолання цієї перешкоди також є різними. Так, судовій системі США не відомий процесуальний інститут повно-

¹ Cappelletti, M. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report [Text] / M. Cappelletti, B. Garth // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 10–12; Решетникова, И. В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России [Текст] / И. В. Решетникова, В. В. Ярков. – М.: Норма, 1999. – С. 121; Марочкін, І. Є. Доступність правосуддя [Текст] / І. Є. Марочкін // Проблеми законності. – Вип. 58. – Х.: НЮАУ, 2003. – С. 129; Приходько, И. А. Доступность правосудия в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы [Текст] / И. А. Приходько // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства; отв. ред. И. А. Приходько. – М.: Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 21; Ярков, В. В. Современные проблемы доступа к правосудию в Российской Федерации [Текст] / В. В. Ярков // Рос. юрид. журн. – 2001. – № 1. – С. 18; Tunc, A. The Quest for Justice [Text] / A. Tunc // Access to Justice and the Welfare State. – Firenze, 1981. – P. 317–320 та ін.

го чи часткового звільнення від сплати судових витрат. Зменшенню витрат слугують деякі судові процедури: винесення сумарного рішення (summary judgment), досудові наради між судьями й адвокатами (pre-trial conference) і «розчленовані судові розгляди» (split trials)¹. Перешкода оплати гонорару атторнесві (адвокатові), який зазвичай не належить до судових витрат, якщо закон спеціально цього не вимагає², усувається завдяки діяльності адвокатів та фірм громадського інтересу, про що вже зазначалося³.

Відповідно до § 1 ст. 111 ЦПК Польщі від сплати судових витрат звільняються позивачі у справах про встановлення батьківства або про аліменти, а також особи, що працюють за наймом, у справах за трудовим законодавством або за законом про соціальне забезпечення, прокурор. Інші сторони повинні подавати заяву до суду для того, щоб отримати звільнення від сплати судових витрат⁴. Суд може відмовити у звільненні від сплати судових витрат, якщо визнає, що позов або заперечення проти позову сторони є явно необґрунтованими. Однак слід зазначити, що в цивільному судочинстві Польщі відсутній законодавчо визначений та єдиний для всіх судів критерій «малозабезпеченості», тобто це питання віднесено на розсуд суду, який розглядає клопотання про звільнення від сплати судових витрат. Окрім того, витрати на надання правової допомоги не виділені окремим рядком у дер-

¹ Jonson, Jr. Earl. Access to justice in the United States: The economic barriers and some promising solutions [Text] / Earl Jonson Jr. // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 930–934.

² Берхнем, В. Вступ до права та правової системи США [Текст] / В. Берхнем. – К. : Україна, 1999. – С. 240.

³ Решетникова, И. В. Доказательственное право Англии и США [Текст] / И. В. Решетникова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательский Дом «Городец», 1999. – С. 49–51; Jonson, Jr. Earl. Access to justice in the United States: The economic barriers and some promising solutions [Text] / Earl Jonson Jr. // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 1003–1006.

⁴ Kodeks postępowania cywilnego z objaśnieniami do noweli z dnia 24 maja 2000 r. Konwencja z Lugano [Text]. – Lublin, 2000. – S. 20.

жавному бюджеті¹. Майже так само питання про звільнення від сплати судових витрат вирішується в цивільному процесуальному законодавстві Болгарії², Чеській Республіці та Румунії³.

Дещо інший підхід до усунення фінансової перешкоди у доступі до суду малозабезпечених осіб використовується в Законі про юридичну допомогу Словенії від 31 травня 2001 р., який передбачає, що юридична допомога, у тому числі звільнення від сплати витрат на судові слухання, виділяється заявникам, чий щомісячний дохід на одного члена сім'ї не перевищує мінімальної заробітної плати, що визначається законом про мінімальну оплату праці, або подвійної суми мінімальної оплати праці й при існуванні інших обставин, пов'язаних зі становищем сім'ї, станом здоров'я й іншого, що виправдовують надання юридичної допомоги. Юридична допомога не надається заявникам, чий розмір збережень або вартість власності перевищує 20 мінімальних розмірів оплати праці. Рішення про виділення юридичної допомоги на підставі клопотання та доданих до нього доказів приймає Бюро з юридичної допомоги, що діє при суді, в окрузі якого проживає заявник або під юрисдикцію якого підпадає справа, що розглядається⁴. Чіткі фінансові критерії надання юридичної допомоги передбачені в За-

¹ Боярский, Л. Доклад по доступу к правосудию: Польша [Текст] / Л. Боярский // Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 353–357, 362, 375.

² Канев К. Доклад по доступу к правосудию: Болгария [Текст] / К. Канев, Г. Митрев // Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 219–221.

³ Терзиева, В. Доступ к правосудию в странах Центральной и Восточной Европы: Сравнительный анализ [Текст] / В. Терзиева // Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 115–117.

⁴ Закон Словении о юридической помощи, 31.05.2001 (краткое описание) [Текст] // Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 702–708.

коні Литовської Республіки від 28 березня 2000 р. «Про гарантовану державою юридичну допомогу»¹. Однак, як і в Польщі, державні бюджети Словенії та Литви не містять положень, які б чітко встановлювали розмір витрат на правову допомогу. Її фінансування проводиться за рахунок витрат, передбачених на утримання судів відповідних рівнів.

Відповідно до § 114 ЦПК Німеччини сторони, яка в силу свого особистого або майнового становища не може сплатити витрати на ведення процесу, може сплатити їх частково або в розстрочку, за заявою надається допомога у сплаті процесуальних витрат, якщо здійснення або захист прав у судовому порядку, що передбачається, надає достатньо впевненості на успіх та не здається недобросовісним. Клопотання про надання допомоги у сплаті процесуальних витрат надається до суду, що веде процес; воно може бути викладено в канцелярії суду для занесення до протоколу. У клопотанні називається спірне правовідношення із зазначенням засобів доказування. До нього додаються пояснення сторони, які стосуються її особистого та майнового становища (сімейний стан, професія, майно, дохід та обтяження), а також відповідні документи. До надання допомоги у сплаті процесуальних витрат протилежна сторона повинна мати можливість висловити свою точку зору, якщо в силу наявності особливих підстав це не є необґрунтованим. Допомога надається для кожної інстанції окремо й полягає в повному або частковому звільненні особи від сплати процесуальних витрат, у тому числі витрат на оплату послуг судового представника². Слід особливо підкреслити,

¹ Закон Литовской Республики от 28 марта 2000 г. № VIII-1591 О гарантируемой государством юридической помощи [Текст] // Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 723–733.

² Давтян, А. Г. Гражданское процессуальное право Германии [Текст] / А. Г. Давтян. – М. : Издательский Дом «Городец», 2000. – С. 27, 217–219; Гражданское процессуальное уложение Германии = Deutsche Zivilprozessordnung mit Einführungsgesetz: Ввод. Закон к Гражд. Процессуальному уложению [Текст] : пер. с нем. / В. Бергман, введ., сост. – М. : ВолтерсКлувер, 2006. – С. 40–49.

що цивільне процесуальне законодавство Німеччини містить чіткі критерії, при додержанні яких суддя повинен задовольнити клопотання про надання правової допомоги, й у федеральному бюджеті Німеччини окремим рядком передбачені витрати на надання процесуальної допомоги. Особливістю регулювання передумов надання допомоги є те, що суд, який приймає рішення з приводу її надання, враховує шанси заявника як сторони судового процесу на успішне для нього вирішення «головної» справи. Федеральний Конституційний суд в одному зі своїх рішень зазначив, що оцінка шансів на позитивне вирішення «головної» справи для заявника має здійснюватися з урахуванням аспекту основного права на рівність можливостей доступу до правового захисту з боку як заможних, так і незаможних громадян, і суди не повинні перегинати при цьому палицю¹. До 1980 р. механізм усунення фінансової перешкоди мав назву «право бідності», адже допомогу в несенні процесуальних витрат отримує сторона, яка відповідно до її особистого й економічного становища не може, тільки частково може або тільки частками може нести витрати на ведення процесу.

У Великій Британії відповідно до Закону про правову допомогу 1988 р. та Закону про доступ до правосуддя 1999 р. особа може скористатися послугами Комунальної юридичної служби, яку очолює Рада з питань правової допомоги, для одержання юридичної допомоги, у тому числі допомоги у сплаті повністю або частково судових витрат. Така допомога надається особі, майновий стан якої відповідає певним фінансовим критеріям, що викладені в Кодексі фінансування Комунальної юридичної служби, залежно від перспектив майбутньої справи та витрат на її розгляд. Так, наприклад, у разі «дуже добрих» (імовірність успіху — 81 %) шансів сума відшкодування шкоди має бути більш чи менш рівною сумі ви-

¹ Правова допомога: зарубіжний досвід та пропозиції для України [Текст] / авт.-упоряд.: О. А. Банчук, М. С. Демкова. – К. : Факт, 2004. – С. 322.

трат; «добрих» (61–80 %) — удвічі перевищувати витрати; «середніх» (50–60 %) — учетверо. У разі надання правової допомоги судові витрати особи фінансуються з бюджету Комунальної юридичної служби, який визначається Лордом-канцлером¹.

Окрім так званого «звільнення від сплати судових витрат» деяких категорій осіб існують додаткові механізми усунення фінансової перешкоди при зверненні до суду. По-перше, страхування судових витрат, коли всі витрати у справі покладаються не на особу, яка звертається до суду, а на страхувальника. По-друге, страхування судових витрат, які сторона, що програє, має відшкодувати іншій стороні. По-третє, «підтримка однієї зі сторін у корисних цілях» (Maintenance) та «чемперті» (Champerty), тобто коли оплата послуг соліситора здійснюється тільки у випадку задоволення вимог сторони, яку він представляв, або за рахунок присудженого майна, але такі механізми визнаються такими, що суперечать адвокатській етиці. По-четверте, «угоди про умовні витрати» (Conditional Fee Agreements), відповідно до яких соліситор погоджується, що клієнт сплачує витрати лише у разі успішності позову, однак, якщо рішення винесене на користь клієнта, соліситор до своєї звичайної ставки винагороди додає «витрати успіху», які обчислюються як певний процент від звичайної ставки².

Слід зазначити, що у національному законодавстві у радянські часи проблема фінансової перешкоди у доступі гро-

¹ Sime, S. A Practical Approach to Civil Procedure [Text] / S. Sime. – Fourth edition. – London : Blackstone Press Limited, 2000. – P. 34–37; Slapper, G. The English Legal System [Text] / G. Slapper, D. Kelly. – Fourth Edition. – London · Sydney : Cavendish Publishing Limited, 1999. – P. 457–473; Смит Р. Модели организации предоставления юридической помощи: сравнительный опыт [Текст] / Р. Смит // Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 476–482.

² Sime, S. A Practical Approach to Civil Procedure [Text] / S. Sime. – Fourth edition. – London : Blackstone Press Limited, 2000. – P. 27–31.

мадян до суду не піднімалася. У літературі, навпаки, зазначалося, що важливою рисою радянського судочинства є його доступність, яка проявляється в цілому ряді положень процесуального закону, у тому числі в низьких розмірах витрат, які, як правило, не перешкоджають зверненню до суду¹.

Цікаво відзначити, що механізм звільнення малозабезпечених осіб від сплати судових витрат був передбачений у Статуті цивільного судочинства 1864 р. Цей процесуальний інститут мав назву «право бідності». Відповідно до ст. 881 Статуту особа, яка бажала скористатися правом бідності, повинна була надати до Окружного суду посвідчення її службового або громадського начальства, або місцевого Мирowego чи Міського Судді, або Земського Начальника про недостатність їхніх коштів на ведення справи². Посвідчення само по собі ще не було підставою для встановлення права бідності, а було лише попереднім посвідченням у недостатності коштів та могло слугувати підставою в подальшому для відкриття окружним судом провадження щодо видачі свідоцтва про право бідності³.

Особа, яка бажала скористатися правом бідності, подавала до окружного суду крім посвідчення про недостатність коштів особливе прохання, що звільнялося від мита і в якому містилося клопотання про видачу свідоцтва про право бідності⁴. Саме провадження про видачу такого сві-

¹ Иванов, О. В. Права граждан при рассмотрении гражданских дел [Текст] / О. В. Иванов. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 20–25.

² Устав гражданского судопроизводства с объяснениями по решениям гражданского кассационного департамента и общественного собрания кассационное и I и II Департаментов правительствующего сената [Текст] / сост. А. Л. Боровиковский. – 6-е изд., испр. и доп. П. Н. Гуссаковский. – СПб. : Тип. А. С. Суворина. 1908. – С. 635.

³ Анненков, К. Опыт комментария к уставу гражданского судопроизводства [Текст] / К. Анненков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. – Т. 4. – С. 691.

⁴ Основные начала русского гражданского процесса. По Цитовичу, Малышеву и др. [Текст]. – Харьков : Тип. «Печатное дело», 1912. – С. 26–27.

доцтва здійснювалося без повідомлення та виклику іншої сторони, однак із заслуховуванням висновків прокурора. При розгляді прохання суд не зобов'язаний був перевіряти інформацію про недостатність коштів заявника, а також про обґрунтованість чи необґрунтованість її вимог. Він лише на підставі відомостей, викладених у посвідченні, виносив ухвалу або про видачу свідоцтва про право бідності, або про відмову в його видачі¹. Неврахування матеріальної сторони справи, тобто обґрунтованості вимог, негативно впливало на судову практику, оскільки приблизно лише 10 % позовів осіб, за якими визнавалося право бідності, вирішувалися на їх користь, що спричиняло безпідставні витрати казни та збільшення навантаження на суддів².

Право бідності звільняло особу, за якою воно визнано від сплати гербового, судового та канцелярського мита, а витрати, що виникали у зв'язку з провадженням справи, сплачувалися за неї казною. Особа ставала боржником держави, і остання зберігала за собою право стягнути з цієї особи кредитовану їй суму у випадку поліпшення її майнового стану або вирішення справи у подальшому на її користь³.

Відповідно до ст. 888 Статуту цивільного судочинства при вирішенні справи на користь особи, за якою визнано судом право бідності, все, сплачене за неї, стягувалося казною або з майна, яке присуджене, або з обвинуваченої у справі сторони. Однак, якщо така сторона програє, то право бідності

¹ Анненков, К. Опыт комментария к уставу гражданского судопроизводства [Текст] / К. Анненков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. – Т. 4. – С. 693.

² Вербловский, Г. Вопросы русского гражданского права и процесса [Текст] / Г. Вербловский. – М. : Товарищество тип. А. И. Мамонтова, 1896. – С. 416–417.

³ Гольмстен, А. Х. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст] / А. Х. Гольмстен. – 4-е изд., перераб. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1907. – С. 127.

не звільняє її від повернення іншій стороні судових витрат (ст. 889 Статуту)¹.

Враховуючи, що судові витрати мають публічний характер, а їх сплата може бути обтяжливою для особи, яка звертається до суду за захистом своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи інтересів, держава зобов'язана забезпечувати функціонування механізмів пом'якшення економічних перешкод у вигляді відстрочки, розстрочки або звільнення від сплати судових витрат.

ЦПК України, як уже зазначалося, не містить детально врегульованого механізму відстрочки, розстрочки або звільнення від сплати судових витрат осіб, які за своїм майновим станом не можуть їх сплатити. Частина 2 ст. 79 ЦПК передбачає, що розмір судового збору, порядок його сплати і звільнення від сплати встановлюються законом. Окрім того, частини 1, 3 ст. 82 ЦПК закріплюють, що суд, враховуючи майновий стан сторони, може своєю ухвалою відстрочити або розстрочити сплату судового збору та витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи на визначений строк, але не більше як до ухвалення судового рішення у справі. З цих же підстав суд може зменшити розмір належних до оплати судових витрат, пов'язаних з розглядом справи, або звільнити від їх сплати. Уявляється, що вказані механізми усунення фінансової перешкоди потребують більш детальної розробки та законодавчого закріплення.

Пропонуємо, перш за все, при визначенні умов звільнення особи від сплати судового збору у законі відійти від підходу, який був закріплений у Декреті Кабінету Міністрів України «Про державне мито» і не враховував, по-перше, якою мірою особа потребує пільги у сплаті державного мита,

¹ Устав гражданского судопроизводства с объяснениями по решениям гражданского кассационного департамента и общественного собрания кассационное и I и II Департаментов правительствующего сената [Текст] / сост. А. Л. Боровиковский. – 6-е изд., испр. и доп. П. Н. Гусаковский. – СПб. : Тип. А. С. Суворина. 1908. – С. 636.

і, по-друге, інтереси бюджету, що, на наш погляд, є економічно невігідним та може призводити до пред'явлення необґрунтованих позовів з боку фізичних осіб або державних органів, законодавчо звільнених від сплати судових витрат.

Ми поділяємо поширену в літературі точку зору, що пільги, які надаються при сплаті судового збору, будуть виправдані лише тоді, коли вони усуватимуть фінансову перешкоду саме для конкретної особи в конкретній ситуації при зверненні до суду за захистом своїх прав, тобто при доведеності цією особою неможливості сплати державного збору. Така неможливість не повинна презюмуватися в законі апріорно у деяких категоріях справ або за іншими ознаками. Процесуальні пільги мають надаватися тільки за критерієм потреби, а не на підставі професійної належності особи, категорії справи, а також за розсудом судді¹. Цікаво відзначити, що ЦПК Грузії відійшов від традиційного підходу надання пільг щодо сплати державного мита в залежності від категорії справи або за іншими ознаками і передбачає як повне, так і часткове звільнення від сплати судових витрат, відстрочку, враховуючи саме майнове становище особи².

Враховуючи, що надання особі пільг в оплаті судових витрат має відштовхуватися від її майнового становища, пропо-

¹ Шевчук, П. І. Доступ до правосуддя: сучасний стан і шляхи вдосконалення [Текст] / П. І. Шевчук // Адвокат. – 2000. – № 1. – С. 5; Шевчук, П. І. Питання про доступність правосуддя та правової допомоги потребує законодавчого вирішення [Текст] / П. І. Шевчук // Вісн. Верхов. Суду України. – 2000. – № 2 (18). – С. 41; Приходько, І. А. Доступність правосуддя в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы [Текст] / И. А. Приходько // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства; отв. ред. И. А. Приходько. – М.: Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 21; Янков, В. В. Цели судопроизводства и доступ к правосудию [Текст] / В. В. Янков // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства; отв. ред. И. А. Приходько. – М.: Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 73.

² Хоперия, Н. А. Процессуальное законодательство Грузии [Текст] / Н. А. Хоперия // СНГ: реформа гражданского процессуального права: материалы Международной конференции / под общ. ред. М. М. Богуславского и А. Трунка. – М.: Издательский Дом «Городец», 2002. – С. 156.

нуємо механізми відстрочки, розстрочки та звільнення від сплати судових витрат об'єднати в окремий процесуальний інститут, який, на наш погляд, доцільно назвати за аналогією зі Статутом цивільного судочинства 1864 р. «право бідності». Норми зазначеного інституту мають визначати порядок та умови усунення фінансової перешкоди при зверненні до суду для конкретної особи в залежності від її майнового становища, що віддзеркалює втілення в життя конституційних положень про соціальну і правову державу (ст. 1 Конституції України), а також забезпечення рівності прав громадян, недопустимості привілеїв чи обмежень за ознаками майнового стану (ст. 24 Конституції України).

«Право бідності», на наш погляд, має ґрунтуватися на принципах добровільності вибору отримання чи відмови від отримання пільг у сплаті судових витрат, адресності й індивідуального підходу, відкритості, законності, соціальної справедливості.

Уявляється доцільним надання пільг у сплаті судових витрат, тобто визнання за особою «права бідності», розглядати як один з видів правової допомоги, оскільки особі певною мірою надається допомога у реалізації права на звернення до суду. Така позиція знайшла своє закріплення, наприклад у § 1 Закону Норвегії «Про безкоштовну правову допомогу», де зазначено, що безкоштовна правова допомога повністю чи частково оплачується державою і надається у вигляді безкоштовної юридичної консультації, безкоштовної судової допомоги та звільнення від судових витрат¹. На жаль, вказаний підхід не знайшов свого закріплення у проекті закону «Про державну безоплатну правову допомогу», внесеному депутатом України О. В. Задорожнім, проекті закону «Про правову допомогу», внесеному депутатами М. Д. Катеринчуком, С. В. Соболевим, В. М. Стретовичем та проекті закону

¹ Правова допомога: Зарубіжний досвід та пропозиції для України [Текст] / авт.-упоряд. О. А. Банчук, М. С. Демкова. – К. : Факт, 2004. – С. 269.

«Про правову допомогу», розробленому Центром політико-правових реформ.

На наш погляд, вирішення питання про надання пілґ залежно від майнового становища особи не має належати до компетенції суду, оскільки не становить юрисдикційної діяльності. Як свідчить практика цивільного судочинства Польщі, розгляд клопотань про звільнення від сплати судових витрат віднімає багато часу, вимагає великого обсягу листування для встановлення реального матеріального положення заявника та відволікає суддів від виконання основної ролі з винесення судових рішень¹. Уявляється доцільним для вирішення питання про визнання за особою «права бідності», а також питань, пов'язаних з наданням інших видів правової допомоги, створити спеціальну систему органів правової допомоги, діяльність якої гарантуватиме конституційне право на правову допомогу, закріплене у ч. 1 ст. 59 Конституції України.

Управління цією системою може здійснювати Комітет з питань правової допомоги, створений при Міністерстві юстиції України. На місцях відповідно до адміністративно-територіального поділу та розташування судів мають створюватися комісії з правової допомоги, які безпосередньо й надаватимуть правову допомогу. Фінансування цієї системи пропонуємо здійснювати за рахунок Фонду державної правової допомоги, що повинен бути державним позабюджетним фондом і має формуватися за рахунок коштів Державного бюджету, в якому окремою статтею мають передбачатися витрати на правову допомогу, у тому числі витрати на відшкодування судових витрат осіб, яким надається правова допомога, що фінансується за рахунок держави, внесків окремих осіб, сума яких повинна визначатися в залежності від виду правової допомоги, за одержанням якої особа звертається до

¹ Боярский, Л. Доклад по доступу к правосудию: Польша [Текст] / Л. Боярский // Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 362.

комісії, та майнового становища, а також інших надходжень, якщо це не суперечить чинному законодавству.

Пропонуємо до закону «Про державну правову допомогу» включити положення, що регулюють механізм визнання за особою «права бідності». Так, особа, яка не має достатньо фінансових коштів на сплату судового збору або інших судових витрат без створення загрози поставлення себе або своєї сім'ї у скрутне фінансове становище, може звернутися до комісії з правової допомоги за місцем свого проживання із заявою про визнання за нею «права бідності». До заяви повинні надаватися докази її фінансового становища. У заяві також мають міститися відомості про вимоги, які особа бажає заявити до суду, або заперечення проти вимог, які заявлені до неї, та їх обґрунтування.

Посадова особа комісії з правової допомоги повинна у 10-денний строк провести перевірку відомостей та за її результатами видати особі довідку про визнання за нею «права бідності» або в повному обсязі, або частково, яка в подальшому повинна подаватися до суду разом із позовною заявою і підтверджувати факт повного або часткового звільнення від сплати судового збору.

На наш погляд, питання про визнання за особою «права бідності» та його обсяг має вирішуватися, враховуючи два критерії: фінансовий, тобто майнове становище особи, та критерій «обґрунтованості вимог» особи, з якими вона бажає звернутися до суду. Наведене дозволить уникнути численних безпідставних та необґрунтованих звернень до суду.

«Право бідності» в повному обсязі звільняє особу від сплати судового збору та може бути визнано за особою, чий щомісячний дохід на одного члена сім'ї не перевищує мінімальної заробітної плати, визначеної відповідно до чинного законодавства на момент звернення із заявою (фінансовий критерій) та правомірність і обґрунтованість вимог або заперечень якої не викликає жодних сумнівів (критерій «обґрунтованості вимог»). «Право бідності» може бути визнано

за особою також частково, тобто частково звільнити її від сплати судового збору й інших судових витрат при додержанні фінансового критерію, якщо правомірність і обґрунтованість вимог або заперечень такої особи викликає певні сумніви. Так, якщо шанси на успіх становлять 80–99 %, то особа звільняється від сплати 50 % судового збору й інших судових витрат, 60–79 % — 35 % судових витрат, 50–69 % — 25 % судових витрат.

Якщо шанси особи на успіх становлять менше 50 %, однак її майновий стан відповідає фінансовому критерію, вона має право звернутися до комісії з правової допомоги із заявою про надання їй відстрочки або розстрочки у сплаті судового збору.

Судові витрати особи, за якою повністю або частково визнано «право бідності», фінансуються повністю або частково комісією з правової допомоги, яка видала довідку про визнання за особою «права бідності», з Фонду державної правової допомоги, і стягуються з іншої сторони у разі винесення рішення на користь особи, за якою визнано «право бідності». У разі винесення рішення проти такої особи, вона зобов'язана відшкодувати понесені іншою стороною судові витрати.

У разі, якщо за особою не може бути визнано право бідності виходячи з матеріального критерію, комісія з правової допомоги повинна видати їй довідку про відповідність її критерію «обґрунтованості вимог». Вказана довідка може враховуватися судом при прийнятті позовної заяви та встановленні відстрочки чи розстрочки у сплаті судового збору та витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи.

Наведене дозволяє запропонувати викласти частини 1, 3 ст. 79 ЦПК у такій редакції: «1. Суд, враховуючи довідку комісії з правової допомоги, своєю ухвалою може відстрочити або розстрочити сплату судового збору та витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи на визначений строк, але не більше як до ухвалення судового рішення у справі.

3. Суд зменшує розмір належних до оплати судових витрат, пов'язаних з розглядом справи, або звільняє від їх сплати сторону, за якою в установленому законом порядку визнано право бідності».

Окрім того, редакція ч. 5 ст. 119 ЦПК також має передбачати, що до позовної заяви додаються документи, що підтверджують сплату судового збору та витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи, у разі необхідності — довідку про визнання за особою права бідності або про можливість надання відстрочки чи розстрочки у сплаті судового збору та витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи.

Таким чином, можна зробити висновок, що запропонований інститут «права бідності» є інститутом процесуального права, який визначає умови та порядок надання пільг у сплаті судових витрат у конкретній цивільній справі в залежності від майнового становища особи з метою реалізації права на звернення до суду.

3.2. Інститути захисту прав інших осіб як елемент доступності правосуддя у цивільному судочинстві

Неможливість звернення особи до суду, тобто недоступність правосуддя в деяких випадках може бути пов'язана з існуванням певних перешкод психологічного чи правового характеру, які зводяться до того, що особа внаслідок правової неграмотності, недосвідченості, стану здоров'я чи з інших причин не може власноруч звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів. Вказані бар'єри зазвичай усуваються за допомогою функціонування механізмів надання правової допомоги особам, які цього потребують.

Процесуальні інститути, що забезпечують захист чужих прав, мають розглядатися як один з елементів доступності

правосуддя, який сприяє реалізації права на доступ до правосуддя певним особам, оскільки вільна реалізація права на правову допомогу забезпечує справедливий судовий розгляд. Так, частини 2 та 3 ст. 47 Хартії Європейського Союзу про основні права передбачають, що кожна людина в тому, що стосується її справи, має право бути неупереджено та публічно вислухана в розумні строки незалежним та неупередженим трибуналом, попередньо заснованим законом. Кожна людина володіє можливістю користуватися послугами радника, захисника або представника. Тим, хто не має достатньо коштів, юридична допомога надається тією мірою, якою ця допомога була б необхідною для забезпечення ефективного доступу до правосуддя¹. Відповідно до ч. 1 ст. 7 Африканської хартії прав людини та народів кожен має право на гласний розгляд його справи. Це включає: а) право звертатися до компетентного національного органу за захистом у випадку дій, що порушують його основні права як вони визнані конвенцією, законами, правилами або звичаями, що перебувають у силі; б) право вважатися невинуватим до тих пір, доки вина не буде встановлена компетентним судом або трибуналом; в) право на захист, включаючи право на захист особисто обраним адвокатом; г) право на розгляд справи протягом розумного строку неупередженим судом або трибуналом².

Слід, однак, відзначити, що деякі міжнародно-правові акти обмежують сферу застосування права на правову допомогу як складової частини справедливого судового розгляду лише кримінальним судочинством. Так, наприклад, вказане положення закріплене у п. 1b ст. 67 Статуту Міжнародного кримінального суду; п. 1d ст. 8 Американської конвенції про захист прав людини; п. 3 ст. 6 Конвенції СНД про права

¹ Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Европейский Союз, Соед. Штаты Америки, Япония, Индия [Текст] : учеб. пособие / сост. сб., пер., авт. введ. и вступ. ст. В. В. Маклаков. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : ВолтерсКлувер, 2006. – С. 332.

² Африканская хартия прав человека и народов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www/URL: http://www.hro.org/docs/ilex/intconf/12.php>

й основні свободи людини та інших міжнародних нормативно-правових актах.

Пункт 1 ст. 6 Конвенції прямо не передбачає право на правову допомогу як гарантію справедливого судового розгляду. Воно закріплене у п. 3 (с) ст. 6 Конвенції, відповідно до якого особа, яка обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, має право захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд, або — якщо вона не має достатніх коштів для оплати правової допомоги захисника — одержувати таку допомогу безоплатно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя¹. Виходячи зі змісту наведеної норми, це право поширюється лише на кримінальне судочинство. Відносно можливості його поширення на цивільні справи Європейський суд з прав людини розглянув декілька справ. У своїй практиці він виходить з того, що, гарантуючи сторонам ефективне право доступу до правосуддя при визначенні їх «цивільних прав та обов'язків», п. 1 ст. 6 Конвенції залишає державі свободу вибору у використанні засобів для досягнення цієї мети. Система надання юридичної допомоги складає один з таких засобів. У справі Ейрі проти Ірландії Суд визнав, що можливість постати перед Високим Судом особисто (тобто без допомоги адвоката) не дає заявниці ефективного права доступу, а тому не являє собою внутрішнього засобу захисту порушеного права, тобто Ейрі не мала реального права доступу до Високого Суду для вирішення питання про окреме проживання подружжя. Суд визнав, що мало місце порушення п. 1 ст. 6 Конвенції. Однак Європейський суд з прав людини підкреслив, що оцінку ситуації Ейрі, що не отримала доступу до суду, не слід поширювати на всі ситуації, предметом яких є «цивільні права та обов'язки»².

¹ Коментарий к Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практика ее применения [Текст] / под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. А. Туманова и д-ра юрид. наук, проф. Л. М. Энтина. – М. : Норма, 2002. – С. 83.

² Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст]. – Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 274–277.

У справі Бертуцці проти Франції Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що вірогідність того, що заявнику доведеться самому без допомоги адвоката відстоювати свої доводи проти професійного юриста, який був відповідачем у справі, означала відмову заявнику в праві на доступ до правосуддя в умовах, які дозволяли б йому ефективно використовувати рівність процесуальних можливостей сторін, без чого неможливе саме поняття справедливого судового розгляду¹. У справі Маквікар проти Сполученого Королівства неможливість отримання юридичної допомоги для особи, що звинувачується у дифамації, не була визнана порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції, оскільки Суд не вважав, що справа була достатньо складною. Крім того, факт, що заявник до початку судового розгляду був представлений адвокатом, який спеціалізується на справах про дифамацію і раніше працював із співвідповідачами заявника, є ще одним свідченням того, що відсутність у заявника права на юридичну допомогу не перешкоджала йому представити захист у справі про наклеп².

Таким чином, Європейський суд з прав людини виходить з того, що доступність правосуддя залежить від можливості отримання особою правової допомоги у цивільній справі, хоча обов'язок держави щодо забезпечення її надання має встановлюватися у кожному конкретному випадку. Так, наприклад, держава зобов'язана забезпечити особі надання правової допомоги у випадках, якщо це прямо визначено в національному законодавстві для певних категорій справ, без чого неможливо реалізувати право на звернення до суду, або якщо внаслідок складності справи участь особи у про-

¹ Недавнее прецедентное право Европейского суда по правам человека в области доступа к правосудию [Текст] // Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 635.

² Извлечения из важнейших решений Европейского суда по правам человека в области доступа к правосудию [Текст] // Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 597–599.

цесі без допомоги кваліфікованого юриста може спричинити порушення принципу рівності процесуальних можливостей. Тобто додержання права на справедливий судовий розгляд у контексті обов'язковості правової допомоги має оцінюватися виходячи з обставин конкретної справи.

Слід відзначити, що, говорячи про доступність правосуддя та правову допомогу у цивільному процесі, незважаючи на те, що наведені вище положення щодо обов'язку держави надавати правову допомогу належать до тлумачення п. 1 ст. 6 Конвенції, методологічно потрібно в першу чергу відштовхуватися від конституційних норм щодо правової допомоги, одним з аспектів якої є допомога в цивільному судочинстві. Відповідно до ч. 1 ст. 59 Конституції України «кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен вільний у виборі захисника своїх прав».

У сучасній літературі існує декілька точок зору щодо обсягу і змісту поняття «правова допомога». Так, ряд учених, на наш погляд, дотримуються вузького підходу, пов'язуючи правову допомогу або за допомогою адвоката в кримінальних справах¹, або за допомогою, яка надається виключно адвокатами², або за допомогою правового характеру, яка надається безоплатно на підставах, визначених законом, та суб'єктами, передбаченими у законі³. Уявляється, що вказана позиція не відповідає змісту конституційної норми, оскільки ч. 1 ст. 59 Конституції України не обмежує суб'єктний склад осіб, які надають правову допомогу, лише адвокатами. Навпаки, як вбачається з Рішен-

¹ Бірюкова, А. М. Щодо проекту Закону України «Про правову допомогу», розробленого Міністерством юстиції України. Зауваження і пропозиції [Текст] / А. М. Бірюкова, С. В. Гончаренко // Адвокат. – 2004. – № 1. – С. 21.

² Барщевський, М. Ю. Бизнес-адвокатура в США и Германии [Текст] : учеб. пособие / М. Ю. Барщевський. – М. : Белые альвы, 1995. – С. 50.

³ Волков, А. Бесплатная юридическая помощь [Текст] / А. Волков, А. Гаврушко // Юрид. практика. – 2003. – № 32 (294).

ня Конституційного Суду України у справі № 13-рп/2000 від 16 листопада 2000 р. за конституційним зверненням громадянина Г. І. Солдатова щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України, ст. 44 КПК України, статей 268, 271 КпАП України (справа про право вільного вибору захисника), існують такі види суб'єктів надання правової допомоги: державні органи України, до компетенції яких входить надання правової допомоги (Міністерство юстиції України, Міністерство праці та соціальної політики, нотаріат тощо); адвокатура України як спеціально уповноважений недержавний професійний правозахисний інститут, однією з функцій якого є захист особи від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах (ч. 2 ст. 59 Конституції України); суб'єкти підприємницької діяльності, які надають правову допомогу клієнтам у порядку, визначеному законодавством України; об'єднання громадян для здійснення і захисту своїх прав і свобод (ч. 1 ст. 36 Конституції України)¹. По-друге, безоплатна правова допомога є різновидом правової допомоги взагалі. Таким чином, на наш погляд, більш доцільним є широкий підхід щодо розуміння поняття «правова допомога», яке використовується в ч. 1 ст. 59 Конституції України, відповідно до якого під правовою допомогою слід розуміти послуги юридичного характеру або будь-які інші дії, що мають правовий зміст, вчиняються визначеними в законі суб'єктами і спрямовані на реалізацію і захист прав, свобод та законних інтересів особи, яка звертається за допомогою².

¹ Офіц. вісн. України. – 2000. – № 47. – Ст. 2045. – С. 109.

² Правова допомога: Зарубіжний досвід та пропозиції для України [Текст] / авт.-упоряд. О. А. Банчук, М. С. Демкова. – К. : Факт, 2004. – С. 16–17; Конституція України: Наук.-практ. коментар [Текст] / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевий та ін. – Х. : Право; К. : Ін Юре, 2003. – С. 288–289; Тарло, Е. Г. Професіональне представительство в суді [Текст] : монографія / Е. Г. Тарло. – М. : Известия, 2004. – С. 19–36; Хавронюк, М. Право на правову допомогу. Як його використати? [Текст] / М. Хавронюк // Підприємство, хоз-во и право. – 1998. – № 5. – С. 33–37.

У цивільному процесі право на правову допомогу втілюється в декількох інститутах, розвиток яких відбувався поступово, а саме: судове представництво, участь у цивільному процесі прокурора, органів державної влади, місцевого самоврядування і осіб, яким за законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб, участь особи, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги. Процесуальний аспект права на правову допомогу у цивільному судочинстві полягає в тому, що наведені інститути захищають «чужі» права у різних процесуальних формах.

ЦПК УСРР 1924 р. передбачав, що сторони можуть вести справи в суді особисто або через своїх представників (ст. 12 ЦПК). Судове представництво не допускалося лише в справах про звільнення від воїнської служби за релігійними переконаннями (ст. 227 ЦПК). Представництво на суді могло бути а) добровільно обраним стороною; б) законним представником за недієздатного; в) представником відповідно до ст. 16 ЦК, тобто за обмежено дієздатного (ст. 15 ЦПК УСРР)¹.

Окрім того, ЦПК УСРР 1924 р. закріплював декілька інститутів захисту чужих прав. Так, ст. 2 ЦПК УСРР передбачала, що прокурор вправі як розпочати справу, так і вступити в справу у будь-якій стадії процесу, якщо за його думкою, цього потребує охорона інтересів держави або трудових мас. Згідно зі ст. 12 ЦПК УСРР від суду залежало визнати необхідною участь прокурора; в останньому випадку участь прокурора була обов'язковою. Крім того, ст. 172 ЦПК УСРР закріплювала, що якщо під час провадження справи з'ясується, що в її розгляді заінтересована державна установа або підприємство, що не беруть участі в справі, суд зобов'язаний повідомити про розгляд справи державну устанovu або державне підприємство, а також і прокурорський нагляд. Таким

¹ Гражданский процессуальный кодекс советских республик [Текст] / текст и практ. коммент. под ред. проф. А. Малицкого. – Харьков : Гос. изд-во Украины, 1925. – С. 18, 21, 245.

чином, ЦПК УСРР 1924 р. передбачав дві форми участь прокурора у цивільному процесі: порушення провадження у справі та вступ у вже розпочатий процес¹. Незважаючи на те, що ст. 12 ЦПК УСРР 1924 р. розміщувалася в розділі про судове представництво, в літературі зазначалося, що не можна ставити прокурора у становище представника сторони і цим зв'язувати його діяльність з інтересами та позицією сторони. Він завжди залишається представником державної влади у процесі. Починаючи справу в інтересах будь-кого, або вступаючи в справу, розпочату стороною, він не потребує повноважень сторін².

ЦПК УСРР 1924 р. також передбачав, що якщо під час провадження справи з'ясується, що в її розгляді заінтересована державна установа або підприємство, що не беруть участі в справі, суд зобов'язаний повідомляти про розгляд справи відповідну державну устанovu або державне підприємство. В літературі та на практиці участь вказаних органів розглядалася як самостійний процесуальний інститут. Учені виділяли дві форми участі вказаних органів: порушення цивільної справи від свого імені, але на захист не своїх суб'єктивних прав і інтересів, а на захист інтересів суспільних та громадських або вступ у розпочатий процес для давання висновку у справі. Правовими підставами участі були не процесуальні норми, а норми, що безпосередньо регулювали діяльність відповідних органів, директивні вказівки відповідних державних органів, а також вказівки Верховного Суду СРСР у конкретних справах³.

¹ Чечот, Д. М. Избранные труды по гражданскому процессу [Текст] / Д. М. Чечот. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, изд-во юрид. фак. С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – С. 226.

² Там само. – С. 225–226; Кац, С. Ю. Участие прокурора в советском гражданском процессе [Текст] : учеб. пособие / С. Ю. Кац. – Харьков, 1958. – С. 11.

³ Добровольский, А. А. Участие органов государственного управления в советском гражданском процессе [Текст] / А. А. Добровольский. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1958. – С. 17–18, 120.

Аналогічні положення щодо судового представництва, участі прокурора й участі органів державного управління у цивільному процесі, тобто інститутів захисту чужих прав, збереглися й у ЦПК УСРР 1929 р.¹

Приймаючи Основи цивільного судочинства СРСР та союзних республік, законодавець розділив інститути захисту «чужих» прав. Так, ст. 28 Основ закріплювала, що громадяни можуть вести свої справи у суді особисто або через представників. Стаття 29 Основ містила положення щодо інституту участі прокурора в процесі, що свідчить про його остаточне не лише теоретичне, а й практичне відокремлення від судового представництва. У ст. 30 Основ був закріплений інститут участі у процесі органів державного управління, профспілок, установ, підприємств, організацій та окремих громадян, що захищають права інших осіб².

На підставі Основ цивільного судочинства СРСР і союзних республік у 1963 р. був розроблений та прийнятий ЦПК. Він, як і Основи, закріплював три самостійних інститути, за допомогою яких здійснювався захист «чужих» прав: судове представництво (гл. 12), участь прокурора в цивільному процесі (гл. 13) та участь у цивільному процесі органів державного управління, органів місцевого самоврядування, профспілок, підприємств, установ, організацій та окремих громадян, які захищають права інших осіб (гл. 14). У подальшому ЦПК 1963 р. декілька разів зазнавав змін щодо процесуального становища прокурора у цивільному процесі.

Нині діючий ЦПК передбачає три інститути захисту «чужих» прав: судове представництво, участь органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб та надання правової допомоги особою, яка є фахівцем у галузі права.

¹ Кодекс цивільний процесуальний УСРР [Текст]. – Вид. офіц. – Х., 1929.

² Основы гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик. Основы судопроизводства Союза ССР и союзных республик [Текст]. – М. : Изв. сов. депут. труд-ся, 1962. – С. 76–77.

Слід відзначити, що проблеми, пов'язані з природою та функціонуванням інституту судового представництва, були й залишаються об'єктами наукового дослідження багатьох учених-процесуалістів¹. Однак у контексті доступності правосуддя хотілося б лише виділити соціальні функції зазначеного інституту, які визначаються через призму цілей та задач, що стоять перед представником, і пов'язані із забезпеченням доступності судового захисту, а також звернути увагу на питання щодо кола суб'єктів, які можуть виступати представниками.

У літературі не існує єдиної точки зору щодо функцій, цілей та завдань судового представництва. Так, Д. М. Чечот вважає, що цілями судового представництва є: а) захист у суді інтересів сторін та третіх осіб у тих випадках, коли сторона чи третя особа позбавлені можливості особисто вести справу; б) захист інтересів сторін та допомога сторонам і третім особам у тих випадках, коли вони за цією допомогою і захистом спеціально звертаються до представника; в) допомога суду в здійсненні правосуддя у цивільних справах². За думкою Я. А. Розенберга, перед процесуальними представниками постають такі завдання: а) здійснення від імені і в інтересах особи, яку вони представляють, процесуальних дій; б) надання кваліфікованої допомоги особі,

¹ Халатов, С. А. Представительство в гражданском и арбитражном процессе [Текст] / С. А. Халатов. – М. : Норма, 2002; Тарло, Е. Г. Профессиональное представительство в суде [Текст] : монография / Е. Г. Тарло. – М. : Известия, 2004; Ильинская, И. М. Судебное представительство в гражданском процессе [Текст] / И. М. Ильинская, Л. Ф. Лесницкая. – М. : Юрид. лит., 1964; Розенберг, Я. А. Представительство по гражданским делам в суде и арбитраже [Текст] / Я. А. Розенберг. – Рига : Зинатне, 1981; Шерстюк, В. М. Судебное представительство по гражданским делам [Текст] / В. М. Шерстюк. – М. : Изд-во МГУ, 1984; Колоколова, Э. Е. Адвокат-представитель в гражданском процессе России [Текст] / Э. Е. Колоколова. – М. : Юрлитинформ, 2005 та ін.

² Чечот, Д. М. Избранные труды по гражданскому процессу [Текст] / Д. М. Чечот. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, изд-во юрид. фак. С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – С. 189–190.

яку вони представляють при здійсненні ним процесуальних дій; в) сприяння здійсненню правосуддя у цивільних справах¹. Тertiшников В. І. та ряд інших учених вважають, що представництво передбачене цивільним процесуальним законодавством, по-перше, з метою надання юридичної допомоги громадянам та організаціям при розгляді і вирішенні цивільних справ у суді. По-друге, метою представництва є надання допомоги суду в установленні дійсних прав і обов'язків сторін та інших осіб, які беруть участь у справі², і, відповідно, у здійсненні правосуддя у цивільних справах³. На відміну від інших, В. М. Івакін стверджує, що «процесуальна діяльність представника спрямована безпосередньо лише на надання допомоги особі, яку він представляє. Сприяння, яке фактичне надається суду, у встановленні істини у справі є не метою, а бажаним результатом діяльності представника у процесі⁴.

На наш погляд, помилковим є виділення для представника такої цілі, як надання допомоги суду чи сприяння суду у здійсненні правосуддя. Вказана ціль не відповідає процесуальному становищу представника як особи, яка бере участь у справі, для якої характерні: 1) юридична заінтересованість у кінцевому результаті справи; 2) захист у процесі прав та інтересів інших осіб; 3) можливість впливу на хід цивільного

¹ Розенберг, Я. А. Представительство по гражданским делам в суде и арбитраже [Текст] / Я. А. Розенберг. – Рига : Зинатне, 1981. – С. 51.

² Тertiшников, В. І. Цивільний процесуальний кодекс України [Текст] : наук.-практ. коментар / В. І. Тertiшников. – Х. : Інформ.-прав. центр «Ксилон», 2006. – С. 50; Тertiшников, В. И. Основы гражданского судопроизводства Украины [Текст] / В. И. Тertiшников. – Харьков : СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – С. 75; Тertiшников, В. І. Цивільний процес України (лекції) [Текст] : навч. посіб. / В. І. Тertiшников. – Х. : СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – С. 71:

³ Цивільний процес [Текст] : навч. посіб. / А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук, О. І. Угриновська та ін. ; за ред. Ю. В. Білоусова. – К. : Прецедент, 2005. – С. 74.

⁴ Див. : Тарло, Е. Г. Профессиональное представительство в суде [Текст] : монографія / Е. Г. Тарло. – М. : Известия, 2004. – С. 111.

процесу¹. Сприяння суду в здійсненні правосуддя можуть здійснювати лише юридично незаінтересовані особи, перелік яких наведений у ст. 47 ЦПК.

Нами поділяється точка зору, відповідно до якої представники у цивільному процесі відіграють дві функції: правозаступництва та процесуального представництва². Відповідно до першої представники надають особам, яких вони представляють, правову допомогу, тобто надають поради, оскільки ведення справи у суді вимагає певних знань та навичок. Друга функція, тобто процесуальне представництво, призначена для вчинення від імені та в інтересах особи певних юридичних дій, що позбавляє сторону або третю особу необхідності їх вчиняти самостійно. Вчинення зазначених функцій спрямоване, на наш погляд, на забезпечення справедливості судового розгляду.

Перелік осіб, які можуть бути представниками у суді, визначений у ст. 40 ЦПК. Аналіз наведеної норми дає можливість зробити висновок, що законодавець передбачає дві групи таких суб'єктів: адвокати й інші особи, що відповідають певним вимогам. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про адвокатуру» адвокатом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи за спеціальністю юриста або помічника адвоката не менше двох років, склав кваліфікаційні іспити, одержав свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та прийняв Присягу адвоката України. Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, служби безпеки, державного управління. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість³.

¹ Цивільні процесуальні правовідносини та їх суб'єкти [Текст] : навч. посіб. / В. В. Комаров, П. І. Радченко. – К. : УМК ВО, 1991. – С. 20.

² Штефан, М. Й. Цивільний процес [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К. : Ін Юре, 2001. – С. 147; Васьковський, Е. В. Учебник гражданского процесса [Текст] / Е. В. Васьковський / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – С. 77–79.

³ Відом. Верхов. Ради. – 1993. – № 9. – Ст. 62.

Інші особи, які не є адвокатами, але можуть бути представниками у цивільному процесі, виходячи зі змісту ч. 1 ст. 40 ЦПК, мають відповідати таким вимогам: а) бути фізичними особами; б) бути повнолітніми, тобто досягти вісімнадцяти років; в) мати цивільну процесуальну дієздатність; г) мати належно посвідчені повноваження на здійснення представництва та д) не належати до кола осіб, які відповідно до ст. 41 ЦПК не можуть виступати представниками у суді. Так, відповідно до вказаної норми не можуть бути представниками в суді особи, які діють у цьому процесі як секретар судового засідання, перекладач, експерт, спеціаліст, свідок. Судді, слідчі, прокурори не можуть бути представниками в суді, крім випадків, коли вони діють як представники відповідного органу, що є стороною або третьою особою в справі, чи як законні представники. З наведеного випливає, що ЦПК не пред'являє до зазначених осіб якихось спеціальних вимог щодо їх компетентності у правових питаннях, тобто вони не зобов'язані бути адвокатами або фахівцями у галузі права. На підтвердження цієї точки зору можна також навести й положення ст. 39 ЦПК, яка передбачає, що законними представниками малолітніх та неповнолітніх осіб, а також недієздатних осіб та осіб, дієздатність яких обмежена, є відповідно їхні батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники чи інші особи, визначені законом.

Таким чином, можна зробити висновок, що на відміну від законодавства окремих країн (Німеччина, Франція, Нідерланди, Греція, Італія, Іспанія, Андорра)¹ для цивільного процесуального законодавства України не характерна адвокатська монополія. Тобто в межах інституту судового представництва права допомога може надаватися адвокатом або будь-якою іншою фізичною особою, яка досягла повноліття, має цивільну процесуальну дієздатність, належно посвідченні повноваження

¹ Здрок, О. Н. Гражданский процесс зарубежных стран [Текст] : учеб. пособие / О. Н. Здрок. – М. : Изд-во деловой и учеб. лит., 2005. – С. 105–107.

на ведення справи та не віднесена законодавством до кола суб'єктів, які не можуть бути судовими представниками.

Наведене дозволяє зробити висновок, що інститут судового представництва є оптимальним механізмом надання правової допомоги в цивільному процесі в контексті забезпечення доступності правосуддя, оскільки судовий представник одночасно й надає правову допомогу, й учинює від імені та в інтересах особи певні процесуальні дії. Крім того, вказаний інститут спеціально засновується для надання правової допомоги на відміну від інших, суб'єкти яких функцію процесуального представництва виконують як допоміжну. Враховуючи, що законодавець максимально наблизив цивільний процес до так званої «чистої» змагальності, яка у загальному вигляді передбачає пасивність суду та його невтручання в доказову діяльність, на наш погляд, більш ґрунтовного дослідження та аналізу вимагає можливість закріплення у законодавстві інституту обов'язкової участі представника. Наведене сприятиме забезпеченню фактичної рівності сторін в умовах рівних правових можливостей.

Захист «чужих» прав у цивільному процесі з метою забезпечення доступності правосуддя у цивільному процесі у випадках, встановлених законом, можуть здійснювати відповідно до ст. 45 ЦПК Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи. Аналіз наведеної норми дає підстави стверджувати, що законодавець об'єднав в один інститут участь у цивільному процесі різних органів, які можуть звертатися до суду за захистом інтересів інших осіб, не диференціюючи їх процесуальне становище. Хоча слід відзначити, що форми та підстави участі вказаних органів та осіб є різними. Так, Уповноважений Верховної Ради з прав людини може брати участь у цивільному процесі лише у формі порушення провадження у справі в інтересах фізичних осіб. Підставою для цього є п. 10 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України

з прав людини», який передбачає, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини може звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод людини і громадянина, які за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть цього зробити самостійно, а також особисто або через свого представника брати участь у судовому процесі. Однак, виходячи зі змісту ст. 2 вказаного Закону повноваження щодо захисту «чужих» прав Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини поширюються лише на відносини, що виникають при реалізації прав і свобод людини і громадянина лише між громадянином України, незалежно від місця його перебування, іноземцем чи особою без громадянства, які перебувають на території України, та органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими чи службовими особами¹. В інших випадках Уповноважений Верховної Ради України з прав людини не може подавати до суду заяви про порушення справи на захист інших осіб. Таким чином, враховуючи юрисдикцію судів у цивільних справах, а також повноваження Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, можна зробити висновок, що участь вказаного суб'єкта жодним чином не впливає на доступність правосуддя у цивільних справах, оскільки справи, в яких однією зі сторін є орган державної влади чи місцевого самоврядування, їх посадові чи службові особи, розглядаються адміністративними судами.

Наступним суб'єктом, який відповідно до ст. 45 ЦПК здійснює захист «чужих» прав, є прокурор. На наш погляд, ч. 2 вказаної статті, яка передбачає, що прокурор здійснює у суді представництво інтересів громадянина або держави, є не досить вдалою і дає підстави розглядати участь у цивільному процесі прокурора як різновид судового представництва. Як уже зазначалося, вказаний підхід не відображає дійсне процесуальне становище прокурора у цивільному процесі, оскільки

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 20. – Ст. 99.

ки він не є представником сторони і займає самостійне процесуальне становище. Частина 3 ст. 36¹ Закону України «Про прокуратуру»¹ передбачає три форми участі прокурора у цивільному процесі: звернення до суду з позовами або заявами про захист прав і свобод іншої особи, невизначеного кола осіб, прав юридичних осіб, коли порушуються інтереси держави, або про визнання незаконними правових актів, дій чи рішень органів і посадових осіб, участь у розгляді судами справ; внесення апеляційного, касаційного подання на судові рішення або заяви про їх перегляд за нововиявленими обставинами. Однак аналіз частин 1, 2 ст. 45, ч. 4 ст. 46 ЦПК дає підстави виділяти дві форми — порушення провадження у справі та вступ у розпочатий процес, коли, наприклад, прокурор подає апеляційну скаргу.

Підставою для участі у процесі прокурора є відповідні норми, закріплені в законах, що передбачають таку участь. Так, наприклад, статті 42, 48, 165, 170 Сімейного кодексу України передбачають, що прокурор має право звернутися до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним, неукладеним, про позбавлення батьківських прав, про відібрання дитини від батьків, позбавлених батьківських прав, та ін. Окрім того, ч. 2 ст. 36¹ Закону України «Про прокуратуру» закріплює загальне положення, що підставою представництва прокурором у суді інтересів громадянина є його неспроможність через фізичний чи майновий стан або з інших поважних причин самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження, а інтересів держави — наявність порушень або загрози порушень економічних, політичних та інших державних інтересів унаслідок неправних дій (бездіяльності) фізичних чи юридичних осіб, що вчиняються у відносинах між ними або з державою².

У літературі в контексті доступності правосуддя останнім часом активно дискутується питання щодо можливості учас-

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.

² Там само.

ті прокурора в цивільному судочинстві. При цьому чітко можна виділити два підходи. Сутність першого полягає в тому, що участь прокурора у розгляді судами цивільних справ має бути мінімізована й розглядатися скоріш як виключення, яке обумовлене або необхідністю захисту публічного інтересу, або неможливістю або крайньою ускладненістю для особи самостійно звернутися до суду за захистом своїх прав й отримати такий захист¹. Цей підхід уже знайшов свій прояв, наприклад, у ЦПК Молдови. Так, прокурор вправі порушити цивільну справу в суді лише у випадках, перелік яких є вичерпним й чітко передбачений у ст. 5 ЦПК. Він може брати участь у цивільному судочинстві й у формі давання висновків у справі, які порушена в суді за заявою інших осіб. Це право допускається лише у трьох категоріях справ: про визнання громадянина безвісно відсутнім або проголошення громадянина померлим, про встановлення всиновлення, про позбавлення батьківських прав. У проекті нового ЦПК Молдови право прокурора на участь у цивільних справах ще більш обмежене. Він може брати участь лише у формі порушення справи в суді і тільки у випадках необхідності захисту прав і законних інтересів неповнолітніх та недієздатних громадян, а також за проханням громадян, які самі з поважних причин

¹ Приходько, И. А. Доступность правосудия в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы [Текст] / И. А. Приходько // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 25; Боннер, А. Т. Некоторые проблемы доступности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве [Текст] / А. Т. Боннер // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 98; Комаров, В. Актуальные проблемы реформы гражданского процессуального и арбитражного процессуального законодательства Украины [Текст] / В. В. Комаров // СНГ: реформа гражданского процессуального права : материалы междунар. конф. ; под общ. ред. М. М. Богуславского и А. Трунка. – М. : Издательский Дом «Городец», 2002. – С. 102; Похмелкин, В. Участие прокуратуры в рассмотрении гражданских дел – юридический атавизм [Текст] / В. Похмелкин // Рос. юстиция. – 2001. – № 5. – С. 6–7.

не можуть звернутися до суду, або в інтересах держави або суспільства, а також у справах про визнання нормативних актів міністерств, департаментів та місцевих органів такими, що суперечать закону¹. ЦПК Грузії на підставі принципів диспозитивності й змагальності зовсім скасував участь прокурора в цивільних справах².

Інший — протилежний — підхід полягає в тому, що участь прокурора в цивільному судочинстві не повинна обмежуватися, оскільки вона сприяє підвищенню доступності й ефективності правосуддя³. Одним з аргументів, які наводять, наприклад, А. А. Власов, є велика кількість звернень громадян за захистом своїх порушених або оспорюваних прав, що надходять до органів прокуратури. Якщо б усі ці громадяни звернулися до судів, що й без того перевантаже-

¹ Кожухарь, А. Н. Участие прокурора в гражданском судопроизводстве по законодательству республики Молдавия [Текст] / А. Н. Кожухарь // СНГ: реформа гражданского процессуального права : материалы междунар. конф. / под общ. ред. М. М. Богуславского и А. Трунка. – М. : Издательский Дом «Городец», 2002. – С. 116–117, 119, 121.

² Хоперия, Н. А. Процессуальное законодательство Грузии [Текст] / Н. А. Хоперия // СНГ: реформа гражданского процессуального права : материалы Междунар. конф. / под общ. ред. М. М. Богуславского и А. Трунка. – М. : Издательский Дом «Городец», 2002. – С. 156.

³ Власов, А. А. Проблемы эффективности и доступности правосудия в России [Текст] / А. А. Власов // Государство и право. – 2004. – № 2. – С. 15–16; Простова, В. М. Актуальные вопросы взаимоотношений прокуратуры и системы судопроизводства [Текст] / В. М. Простова // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 323–325; Прокудина, Л. А. Взаимодействие суда и прокуратуры в обеспечении защиты прав граждан и организаций [Текст] / Л. А. Прокудина // Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организаций : материалы междунар. науч.-практ. конф. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2002. – С. 135–143; Стародубцева, О. И. ГПК РФ о полномочиях прокурора в гражданском процессе: достоинства и проблемы [Текст] / О. И. Стародубцева // Вестн. Саратов. гос. акад. права. – 2003. – № 3 (36). – С. 69; Степина, Л. Проект ГПК и роль прокурора в гражданском судопроизводстве [Текст] / Л. Степина // Законность. – 2001. – № 7. – С. 41.

ні, то виникли великі черги¹. Маслохутдінов З. також зазначає, що для звернення до суду необхідні час, знання, можливість та гроші. За відсутності однієї з цих умов вона стає недосяжною. Ось тут й потрібні прокурорські повноваження з пред'явлення позову в інтересах людей². На підтвердження вищенаведеного також вказується, що у сучасних умовах, коли держава не може забезпечити реалізацію конституційного положення щодо права кожного на отримання кваліфікованої юридичної допомоги, в передбачених законом випадках — безоплатно, обмеження участі прокурора, який здійснює правозахисну функцію в цивільному судочинстві, передчасне³.

На наш погляд, участь прокурора в цивільному судочинстві слід розглядати як виняток із загального правила, оскільки держава в особі своїх органів, у тому числі прокуратури, не повинна втручатися у приватні правовідносини громадян, оскільки це суперечить сутності правової держави і, навпаки, може призвести до порушення вимог рівності та справедливого балансу, що зовсім не сприятиме забезпеченню доступності правосуддя. Прокуратура не повинна виконувати не властиві їй функції надання правової допомоги сторонам й підміняти собою судових пред-

¹ Власов, А. А. Участие прокурора в гражданском и арбитражном судопроизводстве как фактор, способствующий повышению эффективности правосудия [Текст] / А. А. Власов // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 182–184; Стрельцова, Е. Г. Пределы проявления государственной воли в гражданском процессе [Текст] / Е. Г. Стрельцова // Современная доктрина гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства: теория и практика : сб. науч. статей. – Краснодар – СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2004. – С. 287–296.

² Маслохутдінов, З. На чью защиту надеяться [Текст] / З. Маслохутдінов // Законность. – 2004. – № 1. – С. 55.

³ Гражданское процессуальное право [Текст] : учебник / под ред. М. С. Шакарян. – М. : Велби; Проспект, 2005. – С. 93; Алиева, И. Д. Защита гражданских прав прокурором и иными уполномоченными органами [Текст] / И. Д. Алиева. – М. : ВолтерсКлувер, 2006. – С. 56.

ставників, а також якимось чином впливати на реалізацію громадянами їх права на судовий захист. Існування самої можливості порушення провадження у справі без згоди особи, в інтересах якої подається позовна заява, може призвести до певного зловживання цивільними процесуальними правами та спричиненням шкоди позивачу. Як слушно зазначає А. В. Юдин, пред'явлення позову — це виключне право позивача, що має рівне право й на непред'явлення позову, а також право на відмову від позову¹. Вважаємо, що участь прокурора в цивільному судочинстві має бути обмежена, як справедливо зазначалося, вимогами правової держави й правового статусу, передбаченого Конституцією², і ці випадки, виходячи з п. 2 ст. 121 Конституції України, повинні мати вичерпний характер. За прокурором, на наш погляд, слід залишити право звертатися до суду лише з метою захисту державного чи громадського інтересу, а також прав, свобод та інтересів громадян, які внаслідок стану здоров'я та з інших підстав не можуть захищати свої права. Крім того, у ЦПК України або в Законі України «Про прокуратуру» доцільно чітко визначити сфери, в яких можуть існувати вказані інтереси та відбуватися захист прав, свобод та інтересів громадян.

Як зазначалося вище, участь органів державної влади та місцевого самоврядування у цивільному процесі, як і участь прокурора, належить до інституту захисту «чужих прав», який певною мірою забезпечує доступність правосуддя та надання правової допомоги. Вони можуть брати участь

¹ Юдин, А. В. Злоупотребление процессуальными права в гражданском судопроизводстве [Текст] / А. В. Юдин. — СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, изд-во юрид. фак. С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. — С. 222–223.

² Комаров, В. Актуальные проблемы реформы гражданского процессуального и арбитражного процессуального законодательств Украины [Текст] / В. Комаров // СНГ: реформа гражданского процессуального права : материалы междунар. конф. / под общ. ред. М. М. Богуславского и А. Трунка. — М. : Издательский Дом «Городец», 2002. — С. 102.

у цивільному процесі у двох формах: порушення провадження у справі та вступ у вже розпочатий процес для подання висновків на виконання своїх повноважень. Підставами для участі в першій формі є випадки, встановлені законом, у другій — ініціатива суду та випадки, встановлені законом. Так, відповідно до ч. 4 ст. 19 Сімейного кодексу при розгляді судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним обов'язковою є участь органу опіки та піклування. Уявляється, що участь указаних органів у процесі сприятиме доступності правосуддя у випадках, коли вони звертаються до суду в інтересах малолітніх, неповнолітніх, недієздатних чи обмежено дієздатних, якщо законні представники цих осіб не виконують чи неналежним чином виконують покладені на них обов'язки. В інших випадках участь органів державної влади та місцевого самоврядування, як і участь прокурора у цивільних справах, може призводити до зловживання процесуальними правами та втручання у приватне життя.

Фізичні та юридичні особи можуть захищати «чужі» інтереси лише в одній формі — порушення провадження у справі та лише у випадках, встановлених законом. Так, п. «ж» ч. 1 ст. 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачає, що громадські природоохоронні об'єднання можуть подавати до суду позови про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, в тому числі здоров'ю громадян і майну громадських об'єднань¹. Випадки звернення до

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546, з наст. змінами.

суду фізичних осіб для захисту «чужих» прав у нині діючому законодавстві поки що не передбачені, хоча, як свідчить судова практика¹, були спроби запровадити інститут непрямих позовів, коли акціонери товариства зверталися до суду від свого імені, однак в інтересах акціонерного товариства.

У контексті забезпечення права на правову допомогу у цивільному судочинстві є новелою запровадження ЦПК України 2004 р. нового інституту участі у процесі особи, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги. Вказаний інститут є новим для цивільного процесу України і знайшов своє закріплення у ст. 56 ЦПК України 2004 р. Законодавець відносить вказану особу до таких, які сприяють здійсненню правосуддя, тобто юридично незаінтересовані у розгляді справи. Вона має обмежене коло прав: знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії долучених до справи документів, бути присутньою у судовому засіданні.

На наш погляд, запроваджений законодавцем у ЦПК 2004 р. новий інститут надання правової допомоги є певною мірою аналогом існуючого в цивільному судочинстві Англії інституту громадського помічника. Він був запроваджений у 1970 р. рішенням Апеляційного суду у справі *McKenzie v. MacKenzie*. Відповідно до вказаного прецеденту кожна особа, яка перебуває в дружніх стосунках зі стороною в справі, може знаходитися в залі судового засідання, робити записи та давати поради. Під час розгляду справи громадський помічник забезпечує моральну підтримку стороні, може радитися з нею, давати розумні поради та робити помітки протягом слухання. Хоча на відміну від цивільного судочинства

¹ Рішення у справі № 2-1325/8 від 25.05.2001 р. // Арх. Печер. район. суду м. Києва; Соболева, А. Бесплатная юридическая помощь: российская практика и стандарты Европы [Текст] / А. Соболева // Рос. юстиция. – 2003. – № 5. – С. 37–38.

України в Англії громадським представником може бути будь-яка особа, незалежно від наявності в неї юридичної освіти¹.

Як впливає зі змісту ст. 56 ЦПК, питання щодо того, хто може визнаватися особою, яка має право на надання правової допомоги, перелік її прав та обов'язків мають бути врегульовані спеціальним законом. На жаль, на сьогодні такий закон відсутній. Однак зі змісту ч. 1 зазначеної норми випливає, що така особа має бути фахівцем у галузі права.

Слід відмітити, що поняття «фахівці у галузі права» в чинному законодавстві також не визначено, але сутність цього поняття певною мірою була предметом обговорення у Конституційному Суді під час розгляду справи за конституційним зверненням громадянина Г. І. Солдатова щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України, ст. 44 КПК України, статей 268, 271 КпАП України (справа про право вільного вибору захисника). Так, Конституційний Суд у своєму рішенні визначив суб'єктів надання правової допомоги, якими можуть бути державні органи України, до компетенції яких входить надання правової допомоги; адвокатура України; суб'єкти підприємницької діяльності, які надають правову допомогу клієнтам у порядку, визначеному законодавством України; об'єднання громадян для здійснення і захисту своїх прав і свобод. В абзацах 9, 10 п. 5 свого рішення він зазначив, що «допуск приватно практикуючого юриста, який займається наданням правової допомоги особисто або за дорученням юридичної особи як захисника ніяк не порушує право підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист. Отже, положення ч. 1 ст. 59 Конституції України про те, що кожен

¹ Гражданский процесс зарубежных стран [Текст] : учеб. пособие / под ред. д-ра юрид. наук А. Г. Давтян. – М. : ТК Велби, Проспект, 2008. – С. 198–199.

є вільним у виборі захисника своїх прав, в аспекті конституційного звернення громадянина Г. І. Солдатова треба розуміти як конституційне право підозрюваного, обвинуваченого і підсудного при захисті від обвинувачення, а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, з метою отримання правової допомоги вибрати захисником своїх прав особу, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи¹. Виходячи з наведеного, на наш погляд, під фахівцем у галузі права слід розуміти будь-яку фізичну особу, яка є практикуючим юристом, тобто отримала вищу юридичну освіту та займається юридичною практикою і здійснює надання правової допомоги особисто або за дорученням юридичної особи у порядку, встановленому законодавством.

Аналіз прав, якими наділяється в цивільному судочинстві особа, яка має право на надання правової допомоги, дає можливість зробити висновок, що вона виконуватиме лише функцію правозаступництва, тобто правова допомога нею надаватиметься лише в формі надання консультацій, роз'яснень та порад з правових питань.

Слід відзначити, що дослідження механізмів надання правової допомоги в контексті доступності правосуддя вимагає концептуального вирішення питання щодо необхідності надання безоплатної правової допомоги у цивільних справах. Європейський суд з прав людини виходить з того, що відповідно до Конвенції у цивільних справах не існує автоматичного права на отримання безоплатної юридичної допомоги. Однак ст. 6 Конвенції може бути використана у двох взаємопов'язаних аспектах. По-перше, в п. 1 цієї статті закріплено право на доступ до правосуддя для визначення цивільних прав та обов'язків. Неможливість надання заявнику допомоги адвоката може порушити це по-

¹ Офіц. вісн. України. – 2000. – № 47. – Ст. 2045. – С. 109.

ложення, якщо така допомога є обов'язковою для ефективного доступу до суду, або у зв'язку з тим, що юридичне представництво вважається обов'язковим, як це прийнято у певних державах відносно різних типів судових розглядів, або з причини складності процедури або типу справи. По-друге, головний принцип, що стосується застосування ст. 6 Конвенції — це справедливість. У випадках, коли заявник стає перед судом, незважаючи на відсутність допомоги адвоката, і справляється з веденням своєї справи всупереч усім труднощам, але може виникнути питання про те, чи була така процедура справедливою. Важливо, щоб відправлення правосуддя було справедливим, і сторона, яка виступає в цивільній справі, повинна мати можливість ефективно брати участь, для чого, крім іншого, вона повинна мати можливість висувати аргументи на підтримку своїх тверджень¹. Питання про право на безоплатну правову допомогу у цивільному судочинстві, порядок та умови його реалізації по-різному вирішується в законодавстві зарубіжних країн та в літературі. Так, відповідно до ч. 1 ст. 35 Закону про Асоціації адвокатів Болгарії адвокати надають юридичну допомогу безоплатно особам, що зазнають фінансових труднощів, й особам, яким призначені аліменти. Крім того, право на безоплатну юридичну допомогу мають особи у справах, для яких законодавством передбачене обов'язкове представництво: недієздатні особи, в яких відсутній законний представник, обмежено дієздатні особи у випадках, коли існує конфлікт між його інтересами й інтересами його батьків чи піклувальників, дієздатні особи, якщо вони зникли безвісти або відсутні, однак їх відсутність офіційно не проголошена. Вона їм надається за по-

¹ Извлечения из важнейших решений Европейского суда по правам человека в области доступа к правосудию [Текст] // Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 587–589.

становою суду про призначення адвоката *ex officio*¹. Згідно з ЦПК Польщі адвокат *ex officio* може призначатися лише особам, які повністю або частково звільнені від сплати судових витрат. У Словенії, Німеччині, Англії та деяких інших країнах питання про звільнення від оплати послуг представника або надання безоплатної юридичної допомоги вирішується одночасно з питанням про звільнення від сплати судових витрат.

Стаття 26 Закону «Про адвокатську діяльність та адвокатуру в Російській Федерації» зобов'язує адвокатів безоплатно надавати юридичну допомогу громадянам Російської Федерації, середній дохід яких на одну особу нижче величини прожиткового мінімуму. При цьому гарантовано отримати таку допомогу малозабезпечені громадяни можуть лише за окремими категоріями справ: позивачі — щодо справ, що розглядаються судами першої інстанції, про стягнення аліментів, відшкодування шкоди, спричиненої смертю годувальника, каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаних з трудовою діяльністю; ветерани Великої Вітчизняної війни — з питань, не пов'язаних з підприємницькою діяльністю; громадяни РФ — при складанні заяв про призначення пенсій та допомоги; громадяни РФ, що постраждали від політичних репресій — у справах, пов'язаних з реабілітацією. Юридична допомога надається у всіх випадках безкоштовно неповнолітнім особам, які утримуються в установах системи профілактики безнаглядовості та правопорушень неповнолітніх².

¹ Канев, К. Доклад по доступу к правосудию: Болгария [Текст] / К. Канев, Г. Митрев // Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 217–218, 221, 227.

² Алиева, И. Д. Защита гражданских прав прокурором и иными уполномоченными органами [Текст] / И. Д. Алиева. – М. : ВолтерсКлувер, 2006. – С. 22.

У літературі з цього приводу висловлюються різні точки зору. Так, А. Соболева вважає, що відсутність для малозабезпечених громадян можливості звернутися за безоплатною юридичною допомогою в інших категоріях справ зводить нанівець їх право на доступ до правосуддя¹. Приходько І. А. висловлюється за розширення кола справ, за якими має надаватися безоплатна юридична допомога². Ярков В. В., П. І. Шевчук зазначають, що, навпаки, право на надання повністю або частково безоплатної кваліфікованої юридичної допомоги повинні мати громадяни головним чином за критерієм потреби, а не за категорією справ, ступеня заслуги перед державою³. Гусєв В. Г. вважає, що право користування пільговою правовою допомогою має надаватися особам, які підпадають під строго визначені цензи, а саме: майновий (матеріальний), віковий, стан здоров'я, наявність декількох (більше трьох) неповнолітніх дітей⁴.

¹ Соболева, А. Бесплатная юридическая помощь: российская практика и стандарты Европы [Текст] / А. Соболева // Рос. юстиция. – 2003. – № 5. – С. 38.

² Приходько, И. А. Доступность правосудия в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы [Текст] / И. А. Приходько // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 23.

³ Шевчук, П. І. Доступ до правосуддя: сучасний стан і шляхи вдосконалення [Текст] / П. І. Шевчук // Адвокат. – 2000. – №1. – С. 5; Шевчук, П. І. Питання про доступність правосуддя та правової допомоги потребує законодавчого вирішення [Текст] / П. І. Шевчук // Вісн. Верхов. Суду України. – 2000. – № 2 (18). – С. 40; Ярков, В. В. Современные проблемы доступа к правосудию в Российской Федерации [Текст] / В. В. Ярков // Рос. юрид. журн. – 2001. – № 1. – С. 22; Ярков, В. В. Цели судопроизводства и доступ к правосудию [Текст] / В. В. Ярков // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 73, 75.

⁴ Гусев, В. Г. Дополнительные гарантии права граждан на судебную защиту в гражданском судопроизводстве [Текст] / В. Г. Гусев // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 366.

Нами поділяється точка зору, висловлена В. В. Ярковим та П. І. Шевчуком, але вона потребує певного уточнення з урахуванням позиції Європейського суду з прав людини. Уявляється, що право на отримання безоплатної юридичної допомоги у цивільному судочинстві має надаватися особі, за якою у встановленому законом порядку визнано «право бідності», тобто за умови дотримання фінансового критерію та критерію «обґрунтованості вимог». Окрім того, воно має також залежати від особливостей конкретної справи, які повинні встановлюватися у кожному випадку, тобто від так званого критерію «бажаності участі представника». Так, до останніх, які можуть бути підставою для визнання за особою права на безоплатну юридичну допомогу, належать: складність справи (складність питань права або фактів, наявність декількох взаємопов'язаних вимог та ін.), особливе значення права, яке захищається, для особи, особливості емоційного або фізичного стану особи (глухий, німий, сліпий та ін.) тощо.

На наш погляд, питання про визнання за особою права на отримання юридичної допомоги за рахунок держави має вирішуватися спеціально створеною системою органів на підставі закону «Про державну правову допомогу»¹. Уявляється доцільним окрім права на повністю безоплатну юридичну допомогу також передбачити право на частково безоплатну юридичну допомогу. Так, наприклад, у Нідерландах особа, яка бажає отримати юридичну допомогу, повинна надати документи, передбачені в Законі про юридичну допомогу, про свої доходи й капітал. На їх підставі, а також наданої адвокатом характеристики правової проблеми Рада з юридичної допомоги має вирішити, чи підлягає клопотання про надання допомоги задоволенню. У разі позитивного рішення заявник

¹ Пропозиції щодо побудови системи органів правової допомоги висловлювалися в п. 3.1 розділу 3.

повинен зробити грошовий внесок, розмір якого залежить від його доходу¹.

Вважаємо, що частково безоплатна юридична допомога має надаватися за наявності у справі обставин, що зумовлюють «бажану» участь представника, якщо за особою «право бідності» визнано частково або якщо за фінансовим критерієм особа не має права на визнання за нею «права бідності». Крім того, вона може надаватися у справах, у яких участь представника не є «бажаною», однак за особою у встановленому порядку визнано «право бідності». Рішення про надання частково безоплатної юридичної допомоги має прийматися Комісією з правової допомоги на підставі заяви особи й доданих до неї документів. У разі позитивного рішення заявник повинен зробити грошовий внесок до Фонду державної правової допомоги, розмір якого залежить від фінансового становища заявника й обставин справи й визначається відповідно до ставок, які повинні бути передбачені в Законі України «Про державну правову допомогу».

На підставі викладеного можна зробити висновок, що надання правової допомоги у цивільних справах як елемент доступності правосуддя в окремих випадках сприяє особі реалізувати право на звернення до суду та забезпечує дотримання справедливих судових процедур. У цивільному судочинстві надання правової допомоги забезпечується функціонуванням інститутів захисту «чужих» прав, які за своєю природою є різними. При цьому, враховуючи спроби законодавця відтворити у чинному законодавстві модель «чистої» змагальності, а також особливість прав, що захищаються у цивільному процесі, участь у цивільному процесі представника має розглядатися як одна з умов за-

¹ Ван ден Биггелаар, П. Система юридической помощи в Нидерландах [Текст] / П. Ван ден Биггелаар // Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 504.

3.2. Інститути захисту прав інших осіб як елемент доступності правосуддя...

безпечення фактичної рівності сторін у процесі, яка сприятиме забезпеченню справедливого балансу інтересів сторін. Втручання держави в особі своїх органів у захист цивільних прав повинна зменшуватися, натомість підлягає подальшому розробленню та вдосконаленню інститут надання правової допомоги особою, яка є фахівцем в галузі права, та система надання безоплатної правової допомоги у цивільному процесі.

ВИСНОВКИ

Проведені дослідження проблеми доступності правосуддя у цивільних справах дозволяють зробити такі висновки:

1. Історичні та концептуальні витoki проблеми доступності правосуддя знаходяться у теорії та судовій практиці країн загального права, а також у межах всесвітнього руху «Доступ до правосуддя», який виник у Європі у 60-х рр. XX ст. з метою зробити судовий захист найбільш ефективним.

2. Проблема доступності правосуддя необхідно розглядати в аспекті розвитку концепції основних прав і свобод людини. При цьому право на доступ до правосуддя є позитивним процесуальним правом у системі прав людини, відповідно до якого кожна особа повинна мати можливість ініціювати судовий розгляд справи щодо своїх цивільних прав і свобод та отримати справедливий та ефективний захист, а держава зобов'язана створити відповідні умови для її реалізації. У системі прав людини право на доступ до правосуддя є специфічним правом, оскільки при його реалізації здійснюється захист інших прав та свобод.

3. Право на доступ до правосуддя гарантується закріпленням у міжнародних нормах та національному законодавстві вимог, які відображають загальновизнані чинники відправлення правосуддя, до реалізації яких заохочуються або зобов'язуються держави. На підставі цього можна зробити

висновок, що доступність правосуддя є певним стандартом, який відбиває вимоги справедливого й ефективного судового захисту та конкретизується в необмеженій судовій юрисдикції, належних судових процедурах, розумних строках, і безперешкодного звернення усякої зацікавленої особи до суду.

4. Модель судочинства і доступність правосуддя є генетично пов'язаними явищами. При цьому модель судочинства необхідно визначати як «модель справедливого судочинства», тобто певну систему, що оптимально відображає доступність правосуддя, для якої притаманні такі ознаки:

- доступ до тієї чи іншої судової інстанції має бути не лише формально проголошеним, а й реально існуючим;
- правосуддя за своєю сутністю має відповідати вимогам справедливості та забезпечувати ефективно поновлення в правах;
- судочинство має бути побудованим на засадах «послабленої» змагальності;
- у судочинстві як формі реалізації судової влади і правосуддя повинні гармонійно поєднуватися публічні та приватноправові засади.

5. Складовими елементами доступності правосуддя у цивільних справах є: «раціональна» юрисдикція суду; право громадського інтересу; належна судова процедура, розумні строки судового розгляду, «право бідності» та надання правової допомоги особам, які цього потребують за допомогою спеціальних процесуальних механізмів.

6. «Раціональна» юрисдикція сприяє тому, що, з одного боку, кожна заінтересована особа має право звернутися до суду для захисту своїх прав, свобод та інтересів, а з іншого боку, суди не приймають до розгляду справи, якщо особа не є суб'єктом права на звернення до суду, відсутній об'єкт судового захисту або суд, до якого звернулася особа, є нена-

лежною судовою установою для розгляду такої категорій справ.

7. До змісту належної судової процедури включаються, по-перше, «фундаментальні принципи належної правової процедури» — сповіщення та слухання; законність доказів, які суд повинен брати до уваги й обґрунтованість рішення. По-друге, принцип рівності сторін у змагальному процесі. По-третє, заборона втручання законодавця у процес здійснення правосуддя шляхом прийняття або зміни законодавчих актів, які володіють зворотною силою і створюють передумови сприятливого для держави результату судового розгляду, звільняють одну зі сторін від виконання цивільно-правового обов'язку чи цивільно-правової відповідальності без згоди іншої сторони. По-четверте, принцип правової певності, відповідно до якого остаточні судові рішення є обов'язковими і повинні виконуватися, той самий суд не може виконувати функції різних інстанцій. На підставі цього запропоновано внести зміни до ст. 1 ЦПК й доповнити ЦПК статтею «Належна судова процедура».

8. Громадський інтерес є самостійним об'єктом захисту. При цьому під останнім слід розуміти не індивідуальні суб'єктивні матеріальні права, свободи або інтереси, які належать окремим персоніфікованим особам, а суб'єктивні матеріальні права, свободи або інтереси, які одночасно належать кожній особі як члену суспільства чи певної спільноти та суспільству чи цій спільноті взагалі, тобто «метаіндивідуальні» права, свободи або інтереси. Захист таких прав, свобод та інтересів однієї особи автоматично тягне за собою захист і поновлення прав, свобод та інтересів невизначеного кола осіб і суспільства взагалі. У роботі доводиться, що право громадського інтересу є специфічним правовим інститутом, метою якого є забезпечення захисту громадського інтересу як специфічного об'єкта.

9. Позови на захист громадського інтересу завжди є позовами про визнання і на момент винесення рішення не потребують повідомлення всіх зацікавлених осіб. Рішення за такими позовами створюють судову преюдицію для пред'явлення наступних особистих позовів про присудження особами, права, свободи чи інтереси яких захищалися за допомогою позовів на захист громадського інтересу.

10. «Розумний строк судового розгляду» є суттєвим елементом доступності правосуддя у цивільних справах і належить до службового строку. Автор пропонує доповнити систему існуючих способів, які стимулюють дотримання строків у цивільному судочинстві (попереднє судове засідання, наказне провадження, заочний розгляд справи), так званою «компенсаційною» відповідальністю, штрафними санкціями за зловживання правом, законодавчим закріпленням права на оскарження дій або бездіяльності суддів, які процесуально не оформлені, та права на відшкодування за рахунок держави шкоди, спричиненої порушенням права на справедливий судовий розгляд незаконними винними діями або бездіяльністю суддів.

11. «Право бідності» доцільно розглядати як механізм надання пільг у сплаті судових витрат. При цьому питання про визнання за особою «права бідності» мають бути віднесені до компетенції спеціально створених органів правової допомоги, які повинні оцінювати два критерії — фінансовий, тобто майнове становище особи, та критерій «обгрунтованості вимог» особи, з якими вона бажає звернутися до суду.

12. Доступність правосуддя у цивільних справах забезпечується функціонуванням механізмів надання правової допомоги. При цьому право на правову допомогу, закріплене у ст. 59 Конституції України, в цивільному судочинстві забезпечується за допомогою різних інститутів, спільним

для яких є так званий захист «чужих прав», а саме: судового представництва, участі у цивільному процесі прокурора, органів державної влади, місцевого самоврядування і осіб, яким за законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, участь особи, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги.

Наукове видання

Сакара Наталя Юріївна

**Проблема доступності правосуддя
у цивільних справах**

Монографія

Редактор *Ю. В. Статкевич*
Комп'ютерна верстка *О. І. Лагози*
Дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 16.12.2009.
Формат 84×108 $\frac{1}{32}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 13,4. Обл.-вид. арк. 12,7. Вид. № 460.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, м. Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
8 (057) 758-35-98